

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

На правах рукопису

ЗВЕРЄВ ЄВГЕН ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 341.24 : 340.12 : 347.99 (4+477) (043.5)

**ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ НАЦІОНАЛЬНИМИ
СУДАМИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Козюбра Микола Іванович –
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2015

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Міжнародні договори та їх місце у системі національного права.....	14
1.1. Історія становлення та розвитку права міжнародних договорів.....	14
1.2. Міжнародний договір як джерело національного права. Світовий досвід застосування міжнародних договорів.....	22
1.3. Місце міжнародних договорів у національній правовій системі України.....	30
1.4. Стан застосування міжнародних договорів України.....	40
1.5. Перспективи вдосконалення застосування міжнародних договорів в Україні.....	52
Висновки до Розділу 1.....	56
Розділ 2. Тлумачення міжнародних договорів: історія розвитку і сучасність.....	58
2.1. Поняття юридичного тлумачення.....	58
2.2. Суб'єкти тлумачення міжнародних договорів.....	90
2.3. Національний суд як суб'єкт тлумачення міжнародних договорів.....	100
Висновки до Розділу 2.....	110
Розділ 3. Методи та способи тлумачення міжнародних договорів національними судами.....	112
3.1. Поняття методів та способів тлумачення міжнародних договорів національними судами та співвідношення між ними.....	112
3.2. Зарубіжний досвід тлумачення міжнародних договорів.....	138
Висновки до Розділу 3	152
Розділ 4. Тлумачення міжнародних договорів судами України.....	154
4.1. Тлумачення міжнародних договорів Конституційним Судом України..	154

4.2. Тлумачення міжнародних договорів судами загальної юрисдикції.....	170
Висновки до Розділу 4	181
Висновки.....	183
Список використаних джерел.....	189

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Міжнародні договори є одним із найважливіших джерел права. Вони встановлюють основи світового правопорядку і поряд з іншими джерелами міжнародного права (міжнародними звичаями, принципами міжнародного права тощо) складають його нормативну систему, яка покликана регулювати відносини між народами, забезпечувати мир і стабільність у світі. Зважаючи на це, тлумачення міжнародних договорів є надзвичайно важливим аспектом їх реалізації в рамках міжнародного права. Непрямими доказами важливої ролі тлумачення міжнародних договорів у міжнародному праві є започатковане ще в часи римського права правило про визнання праць визнаних фахівців у галузі права всіх націй додатковим джерелом права, до якого можуть звертатися суди і яке має враховуватись при постановленні судових рішень. Вчені-юристи часто досліджують питання тлумачення міжнародних договорів як самостійно, так і в рамках дослідження інших тем відповідно до своїх наукових інтересів. Неодмінним елементом такої оцінки є їх доктринальне тлумачення. Крім того, про важливу роль тлумачень міжнародних договорів поряд з власне їх нормами, говорить і широка практика застосування судового прецеденту міжнародними судовими органами, які часто звертаються до своїх попередніх рішень, а також рішень інших міжнародних судових органів при розгляді справ. Більше того, міжнародні договори за своєю природою передбачають свій постійний розвиток, так зване «живе тіло» договору. Під ним мають на увазі факт існування тексту договору та його тлумачень, здійснених відповідним уповноваженим міжнародним судовим органом, які становлять одне ціле, і не можуть існувати одне без одного. Такий висновок можна зробити, зокрема, зі змісту статті 32 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та подальшої практики Європейського суду з прав людини.

Водночас, тлумачення міжнародних договорів актуальне не лише для міжнародного права, а і для національного права кожної держави. Адже міжнародні договори в переважній більшості держав (за винятком держав-представників англо-саксонської правової сім'ї) визнаються частиною національного права відповідно до міжнародних зобов'язань країн-учасниць. Важко сказати у системі якого права – міжнародного чи національного вага тлумачень міжнародних договорів більша, правильніше тут буде зазначити, що значення їх тлумачення є різним для цих систем внаслідок об'єктивних відмінностей кожної з них. Однак, зважаючи на існування взаємозв'язку між ними, роль тлумачення міжнародних договорів у рамках національної правової системи національними судами видається не меншою аніж роль їх тлумачень міжнародними судовими органами. Причин тут декілька, однак, головна – питання міжнародної відповідальності. Відповідно до норм міжнародного права (стаття 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів), держава не може посилається на положення норм національного законодавства як на причину невиконання нею своїх зобов'язань за міжнародними договорами. Для того, щоб уникнути такої ситуації, держави намагаються привести свою нормативно-правову систему у відповідність із нормами міжнародних договорів, які відповідна держава уклала.

Часто у держав виникають проблеми саме у цьому. Непоодинокими є випадки, коли новоутворена держава отримує цілу низку міжнародних договорів у спадок від попередниці, а формуючи нову систему законодавства, з різних причин опиняється у ситуації, коли норми міжнародних договорів суперечать нормам ухваленого нового законодавства, що може мати наслідки в рамках міжнародного права. Є й інші причини такої ситуації, хоч найчастіше вони мають політичний характер. В цьому випадку національні суди стикаються із проблемою тлумачення міжнародних договорів у рамках національного права, де, застосовуючи правила тлумачення норм національного законодавства без огляду на специфіку міжнародних

договорів, вони приходять до висновку, що держава мусить порушити норму відповідного міжнародного договору аби дотриматися норм національного законодавства. Додатковим аргументом для цього в Україні є той факт, що Конституція України не визначає чітко місце міжнародних договорів в національній правовій системі, а лише визнає їх у статті 9 частиною національного законодавства.

Теоретичною основою цієї роботи є праці відомих вітчизняних та зарубіжних філософів та юристів, зокрема, фахівців з теорії права, конституційного права, а також міжнародного публічного права. Вагомий внесок у дослідження даного питання внесли такі зарубіжні вчені: С. С. Алексєєв, А. Барак, Д. Бедерман, М. Бодіг, А. Булгаа, Ч. Варга, Є. В. Васьковський, Е. Ваттель, М. М. Вопленко, Х-Г. Гадамер, Р. К. Гардінер, Х. Х. Е. Грасія, Г. Гроцій, Р. Дворкін, М. Д. Еванс, У. Ескрідж, Б. Л. Зимненко, Г. Кельзен, В. В. Лазарєв, Х. Лаутерпахт, І. Маклін, А. Г. Манукян, А. Мармор, К. Махоні, А. де Местрал, В. С. Нерсесянц, Б. І. Осмінін, А. С. Піголкін, К. Райт, Й. Рац, П. Рікьор, Б. Рютерс, А. Скалія, О. В. Смирнов, Н. Столяр, А. П. Фачірі, Г. Фіцморіс, Ю. Хабермас, Д. Хой, Р. Циппеліус, О. Ф. Черданцев, Г. Ф. Шершеневич, К. М. Шиліна, М. Шо, а також такі вітчизняні фахівці: М. М. Антонович, В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, В. А. Василенко, Ю. Л. Власов, П. В. Волвенко, Т. І. Дудаш, П. Б. Євграфов, Є. П. Євграфова, О. І. Кадикало, В. М. Кампо, О. В. Капліна, В. Я. Карабань, С. М. Квіт, М. С. Кельман, М. І. Козюбра, О. І. Костенко, І. І. Лукашук, О. І. Лукашук, В. С. Малента, О. О. Мережко, Д. М. Михайлович, М. П. Молибога, П. О. Недбайло, С. П. Погребняк, С. В. Прийма, П. М. Рабінович, М. Д. Савенко, І. Л. Самсін, І. Д. Сліденко, О. О. Тимофєєв, В. П. Тихий, О. Я. Трагнюк, С. Є. Федик, Л. І. Чулінда, В. М. Шаповал, С. В. Шевчук, З. М. Юдін. Кожен з цих авторів намагався вивчити певні складові процесу тлумачення як у загальнофілософському, так і у спеціально юридичному вимірі, зокрема, з точки зору філософії, теорії

права і теорії міжнародного права. Водночас, комплексного дослідження тлумачення міжнародних договорів національними судами в українських реаліях на сьогодні в Україні ще не проводилось.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертація виконана на кафедрі загальнотеоретичних та державно-правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» в рамках проекту: «Принцип верховенства права та проблеми його реалізації в Україні» (номер державної реєстрації 0107U000976). Її положення про визначення місця міжнародних договорів у національній правовій системі України та про особливості тлумачення міжнародних договорів українськими судами відповідають загальним напрямкам наукових досліджень, які здійснює кафедра за вищевказаним проектом.

Мета і завдання дослідження. *Основна мета дисертаційного дослідження* полягає в тому, щоб, спираючись на здобутки юридичної науки, а також на іноземну, та вітчизняну судову практику, комплексно дослідити місце міжнародних договорів у національній правовій системі України та особливості їх тлумачення національними судами. Реалізація цієї мети вимагає постановки та вирішення наступних *завдань*:

- з'ясувати особливості природи міжнародних договорів на рівні міжнародного права у порівнянні з особливостями їх природи на рівні національного права;
- проаналізувати статус міжнародних договорів у національних правових системах провідних держав світу;
- визначити місце міжнародних договорів у національній правовій системі України;
- з'ясувати природу та зміст поняття юридичного тлумачення на основі історичного аналізу філософських та наукових підходів до його визначення;
- проаналізувати особливості застосування юридичного тлумачення

відповідно до положень трьох основних теорій тлумачення: текстуалізму, теорії намірів та телеологічної теорії;

- визначити місце національних судів з-поміж суб'єктів тлумачення міжнародних договорів та особливості судового тлумачення;
- запропонувати методіку (комбінацію методів) тлумачення міжнародних договорів національними судами України з урахуванням положень усіх трьох основних теорій тлумачення та особливого статусу міжнародних договорів у національній правовій системі України;
- перевірити розроблену методіку на відповідність її положень загальноприйнятій світовій та національній практиці на основі аналізу відповідних рішень міжнародних, іноземних та національних конституційних судів та судів загальної юрисдикції.

Об'єкт дослідження – юридичне тлумачення як комплексний процес розумової діяльності його суб'єктів.

Предмет дослідження – тлумачення міжнародних договорів національними судами та його особливості у національній правовій системі України, напрями та тенденції розвитку.

Методи дослідження В основу дисертаційного дослідження покладено комплекс загальнонаукових, спеціально наукових та окремонаукових методів, вибір яких обумовлений предметом дослідження, науковою та прикладною доцільністю. Дослідження здійснювалося на основі методів, властивих передусім загальній теорії права, а також теорії міжнародного публічного права та частково – цивільного права.

Філософсько-методологічна основа дослідження – принципи, закони і категорії діалектики. Для встановлення вірогідності та повноти інформації, застосованої у процесі дослідження, використаний метод об'єктивності. Для аналізу процесу розвитку юридичного тлумачення застосовані історичний та діалектичний методи. Формально-логічний метод використаний для визначення поняття «юридичне тлумачення» і у подальших судженнях та

умовиводах. Для з'ясування місця міжнародних договорів у національній правовій системі України, а також при характеристиці суб'єктів тлумачення міжнародних договорів, об'єкта і предмета їх тлумачення застосовувався системно-структурний метод. Зміст договорів, які є об'єктами тлумачення, встановлювався за допомогою герменевтичного методу. За допомогою методу порівняльно-правового аналізу здійснювалося дослідження історичної, сучасної міжнародної, іноземної та національної практики тлумачення міжнародних договорів національними судами.

Джерельна база дослідження. Для досягнення мети дослідження було проаналізовано вітчизняні та зарубіжні наукові праці з філософії, логіки, загальної теорії права, філософії права, історії права, історії правових вчень, конституційного права, цивільного права, міжнародного публічного та приватного права, юридичної лінгвістики, які тією чи іншою мірою торкалися питань тлумачення. Здійснено аналіз зарубіжних конституцій та законодавства щодо визначення місця міжнародних договорів у національних правових системах провідних держав світу та особливостей їх тлумачення, міжнародних документів, які визначають статус міжнародних договорів за нормами міжнародного права та особливості їх тлумачення на міжнародному рівні. Вивчено відповідні положення Конституції України та законів України, які визначали чи визначають статус міжнародних договорів у національній правовій системі, а також особливості їх тлумачення національними судами України. Велика увага приділена також аналізу міжнародної, зарубіжної та вітчизняної судової практики, що стосується тлумачення міжнародних договорів.

Значну частину використаних джерел становлять іншомовні матеріали в оригіналі (англійською, німецькою, російською мовами); якщо в тексті не зазначено інше, переклад іншомовних джерел виконано здобувачем самостійно. В ході підготовки дисертації використано матеріали, зібрані під час академічних відряджень до Університету ім. Ф. Шіллера (м. Йена,

Німеччина), Університету м. Гамбург (м. Гамбург, Німеччина), Університету м. Відень (м. Відень, Австрія), Центральноєвропейського університету (м. Будапешт, Угорщина), Університету м. Дебрецен (м. Дебрецен, Угорщина), Університету ім. І. Сеченьї (м. Дьор, Угорщина), Санкт-Петербурзького державного університету (м. Санкт-Петербург, Росія).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим у вітчизняній загальній теорії права комплексним дослідженням тлумачення міжнародних договорів національними судами. В результаті проведення дослідження для вітчизняної юридичної науки отримано такі нові результати, що відображають особистий внесок автора:

Вперше:

- запропоновано новий підхід до з'ясування місця міжнародних договорів у національній правовій системі України шляхом пропозиції базувати відповідні висновки передусім на нормах статті 8 Конституції України, а також на природі міжнародного договору;
- визначено відмінності тлумачення міжнародних договорів від тлумачення актів національного законодавства, з поєднанням врахування їх міжнародно-правової природи та набутих рис актів національного законодавства, які залежать від місця міжнародних договорів у національній правовій системі;
- наведено обґрунтування про те, що одним із можливих об'єктів юридичного тлумачення може бути не тільки словесно виражений текст чи текст у символах, а також його відсутність за певних визначених умов;
- визначено особливості тлумачення міжнародних договорів міжнародними судами, як важливого орієнтиру для тлумачення міжнародних договорів національними судами України;
- з врахуванням особливого статусу міжнародних договорів,

запропоновано рекомендації щодо застосування рішень міжнародних судів, а також судів інших держав, які б служили орієнтиром для українських судів;

- запропоновано комплексну методичку тлумачення міжнародних договорів національними судами, яка враховує особливий статус міжнародних договорів у національній правовій системі, а також положення основних трьох теорій тлумачення: текстуалізму, теорії намірів та телеологічної теорії.

Дістали подальшого розвитку:

- положення про сутність та двоїсту природу міжнародного договору як джерела права;
- аргументація щодо визначення місця міжнародних договорів у правовій системі України на основі положень Конституції України та міжнародних зобов'язань України;
- теоретичний аналіз загальноновизнаних теорій, методів та способів юридичного тлумачення з метою адаптації їх до сучасних умов тлумачення міжнародних договорів українськими судами.

Удосконалено:

- обґрунтування щодо застосування передбаченого статтею 8 Конституції України принципу верховенства права при здійсненні тлумачення міжнародних договорів національними судами з врахуванням практики іноземних та міжнародних судових органів, передусім Європейського суду з прав людини;
- теоретичні висновки щодо процесу тлумачення міжнародних договорів, передбаченого статтями 31-32 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, шляхом адаптації окремих їх положень до вимог національної правової системи України;
- розуміння поняття юридичного тлумачення як інтелектуального процесу діяльності фахівців-юристів, поєднання науки і

мистецтва.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання результатів дослідження за такими напрямками: науково-дослідницький – для поглиблення наукових знань про особливості тлумачення міжнародних договорів національними судами, створення необхідної теоретичної бази для його подальшого удосконалення; науково-освітній – для сприяння навчальному процесові при викладанні курсів і спецкурсів із загальної теорії права, міжнародного публічного права, конституційного права, права ЄС, права міжнародних договорів, міжнародного права з прав людини, при написанні відповідних підручників та посібників; зовнішньополітичний – для використання у процесі тлумачення міжнародних договорів органами законодавчої та виконавчої влади, органами місцевого самоврядування при розробці необхідних законів та інших нормативно-правових актів; внутрішньодержавній – для практичного використання українськими судами при необхідності тлумачення міжнародних договорів при розгляді справ.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. У ній використано матеріали досліджень, проведених особисто дисертантом, що відображено у списку опублікованих праць.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Теоретичні висновки, сформульовані в дисертації, розглядалися та обговорювалися на кафедрі загальнотеоретичних та державно-правових наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», доповідалися на всеукраїнських та міжнародних конференціях: 1. Круглий стіл в рамках Міжнародної наукової конференції «Дні науки НаУКМА» «Принцип верховенства права та проблеми його реалізації», 1 лютого 2007 р., Київ, Україна; 2. VII міжнародна конференція молодих дослідників, 5-6 листопада 2009 р., Кишинів, Молдова (тези опубліковано); 3. «Восьмі осінні юридичні читання», 13-14 листопада 2009 р., Хмельницький, Україна (тези

опубліковано); 4. Міжнародна конференція в рамках Програми підтримки вищої освіти Інституту відкритого суспільства, Юридична секція, 21-24 жовтня 2010 р., Анталія, Туреччина; 5. Міжнародна щорічна наукова конференція молодих вчених, аспірантів і студентів, присвячена пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова «Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права та держави», 26-27 листопада 2010 р., Одеса, Україна (тези опубліковано); 6. Міжнародна конференція в рамках Програми підтримки вищої освіти Інституту відкритого суспільства, Юридична секція, 10-13 листопада 2011 р., Стамбул, Туреччина; 7. Круглий стіл в рамках Міжнародної наукової конференції «Дні науки НаУКМА» «Правова аргументація: концептуальні підходи. Стан та перспективи розробки в українському правознавстві», 30-31 січня 2012 р., Київ, Україна; 8. Міжнародна конференція «Аргументація 2012: конференція про альтернативні методи аргументації в праві», 26 жовтня 2012 р., Брно, Чехія; 9. Міжнародна конференція в рамках Програми підтримки вищої освіти Інституту відкритого суспільства, Юридична секція, 15-18 листопада 2012 р., Стамбул, Туреччина; 10. Науковий семінар в рамках Міжнародної наукової конференції «Дні науки НаУКМА» «Моделі юридичної аргументації та вітчизняна правова наука і практика», 29 січня 2013 р., Київ, Україна; 11. Зимовий семінар «Вплив ЄС на держави Центральної та Східної Європи: право, політика, економіка і суспільство», 4-8 березня 2013 р., Дьор, Угорщина (тези опубліковано); 12. Міжнародна конференція в рамках Програми підтримки вищої освіти Інституту відкритого суспільства, Юридична секція, 4-7 квітня 2013 р., Бішкек, Киргизстан; 13. Академічна програма «Зимовий семінар 2014», 24-28 лютого 2014 р., Дьор, Угорщина; 14. Міжнародна конференція «Віхи права в Центральній Європі 2014», 27-29 березня 2014 р., Часта-Папернічка, Словаччина (тези опубліковано); 15. Конференція «Як виміряти якість судової аргументації», 28-29 листопада 2014 р., Дебрецен, Угорщина (тези

прийнято до публікації).

Публікації. Основні теоретичні положення, висновки та пропозиції дисертації знайшли відображення в тринадцяти статтях, з яких шість опубліковано у наукових фахових виданнях з юридичних наук, перелік яких затверджений ВАК України та одна у науковому фаховому виданні з юридичних наук, перелік яких затверджений ВАК Російської Федерації, а також у тезах наукових повідомлень на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях.

Структура роботи відповідає меті і завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та переліку використаних джерел. Загальний обсяг основної частини роботи – 184 сторінки. Перелік використаних джерел складається із 294 найменувань на 38 сторінках.

Розділ 1

Міжнародні договори та їх місце у системі національного права

1.1. Історія становлення та розвитку права міжнародних договорів

Право міжнародних договорів виникло дуже давно. На сьогодні важко (або і взагалі неможливо) встановити точно коли був укладений перший міжнародний договір, однак, в тому, що міжнародні договори існували ще на теренах стародавнього світу, сумнівів немає. Більшість джерел найчастіше вказують на укладений у 3100 р до н. е. міжнародний договір між правителями месопотамських міст Лагаш і Умма (текст договорів містився на срібних табличках, якими сторони обмінялися). [79, с. 12; 195, с. 18] Міжнародні договори укладались в процесі ведення війни (зокрема про перемир'я), в торговельній діяльності, а також для здійснення певних міждержавних проектів. Однак, істотною відмінністю міжнародних договорів минулих часів і сьогодення є зокрема їх місце в національних правових системах різних держав.

В той час, як у стародавньому світі (та й пізніше в середні віки) чи не єдиним способом примусити виконувати міжнародний договір була сила відповідної держави (зокрема військова), то на сьогодні існує розвинена система міжнародно-правових механізмів, які підходять до вирішення цього питання більш цивілізовано. Для спрощення відносин держав між собою створюються міжнародні організації, об'єднання, які приймають відповідні документи, покликані регулювати міждержавні відносини. Звичайно, фактор сили і могутності держави не втратив свого значення і на сьогодні, однак, на відміну від минулих часів, він у більшості випадків поступається місцем більш цивілізованим методам вирішення проблем (таким як переговори або розгляд питання судом чи арбітражем).

У науковій літературі існує декілька підходів до періодизації історії розвитку і становлення права міжнародних договорів. Вітчизняна наука

міжнародного права протягом тривалого часу спиралася на марксистсько-ленінську теорію походження держави і права. Це створювало безпроблемну концепцію поступового розвитку міжнародного права від рабовласницького до буржуазного, хоча вона не завжди відповідала історичній правді. Зарубіжна наука шукала інші критерії. [185, с. 28] Так, наприклад, Енциклопедія міжнародного публічного права наводить таку періодизацію: стародавні часи (3000 рр. до н. е. – 400 рр. н. е.); перехід від античності до середніх віків (400 – 800 рр.); раннє і середнє середньовіччя (800 – 1300 рр.); пізнє середньовіччя (1300 – 1500 рр.); «іспанська ера» (1500 – 1648 рр.); міжнародне право періоду 1648 – 1815 рр.; міжнародне право між 1815 р. і Першою світовою війною; міжнародне право між двома світовими війнами; міжнародне право після Другої світової війни. [138, с. 24]

До цього питання звертався і Л. Оппенгейм, який стверджував, що у давнину міжнародне право було відсутнім, була відсутньою потреба в ньому й у середньовіччі. Він поділяв науку міжнародного права на період «до Гроція» і «після Гроція». Правда, Оппенгейм вважає, що корені міжнародного права сягають далеко в глибину століть, і в цей період його норми ще не виділились із природного права в самостійну правову систему. [184, с. 28]

І. І. Лукашук виділяє такі періоди: а) передісторія (з давніх часів до кінця середньовіччя – класичне міжнародне право); б) з кінця середньовіччя до створення Ліги Націй; в) перехідний період до сучасного міжнародного права (до Статуту ООН); г) сучасне міжнародне право – починаючи зі Статуту ООН. [138, с. 41]

Ще одну періодизацію здійснив французький юрист-міжнародник П. Рьотер. Він виділяє три періоди: 1) період з 1815 р. до Першої світової війни; 2) період між Першою і Другою світовими війнами; 3) період після Другої світової війни. [149, с. 24]

Найбільш повно питання періодизації історії міжнародного права (та

історії права міжнародних договорів зокрема) на вітчизняних наукових теренах здійснене дослідницею О. В. Буткевич, яка детально аналізує історичний розвиток підходів до цієї періодизації та окрім вказаних вище, наводить, зокрема, періодизацію Дж. Вільсона (кін. ХІХ ст.), який виділяє ранній період (етап античної Греції і Стародавнього Риму, впродовж якого проходить зародження міжнародно-правових інститутів), середній (європейське середньовіччя, в часи якого з'являється «сучасна система міжнародного права») і теперішній. [86, с. 193] За періодизацією Р. Редслоба (також згаданого у дослідженні О. В. Буткевич), періодами розвитку міжнародного права виділяються: 1) античність, 2) середні віки, 3) відродження, 4) період появи і становлення доктрини міжнародного права, 5) Вестфальський договір 1648 р., 6) епоха міждинастичної боротьби, 7) Французька революція і імперія, 8) Віденський конгрес 1815 р., 9) Реставрація, 10) епоха національних держав, 11) епоха міжнародної спільноти націй. [86, с. 195] О. В. Буткевич виділяє ще понад 20 періодизацій, здійснених різноманітними вітчизняними та зарубіжними дослідниками за різними критеріями (як то визначні міжнародно-правові документи, схожі періоди із загальної історії, співвідношення із розвитком соціалістичного права тощо), однак, своєї не дає, аргументуючи це тим, що «суто правових методів дослідження історичної періодизації і типологізації міжнародного права вироблено так і не було» і критикуючи при цьому підхід, за яким критерієм періодизації виступають періоди загальної історії. [86, с. 196-215]

Слід, очевидно, погодитися із позицією дослідниці в тому, що питання визначення періодів історії міжнародного права «потребує окремого детального дослідження», [86, с. 215] однак, лише заради загального огляду (оскільки дане дослідження не присвячене вирішенню вказаної проблеми, а торкається її лише побіжно) варто, все ж, зупинитися на одному з підходів, взявши його для зразка, ще раз підкресливши, що такий вибір здійснено лише

для зручності, і жодних позицій щодо його ідеальності дане дослідження не обстоює. Для характеристики взято наведену вище періодизацію П. Рьотера.

Перший період характеризувався монополією монархів на представництво інтересів держав у зовнішніх зносинах. Однак, уже в цей час О. О. Мережко відзначає наявність таких визначальних рис розвитку права міжнародних договорів як:

1. Поява багатосторонніх міжнародних договорів, які оформлялися в єдиному документі починаючи із Заключного акту Віденського конгресу від 9 червня 1815 р.;
2. Створення на базі багатосторонніх міжнародних договорів перших міжурядових організацій (адміністративних союзів);
3. Поширення діяльності міжнародних конференцій і конгресів, на яких приймаються багатосторонні договори;
4. Формування інституту депозитарію і визначення його повноважень щодо держав-учасниць договору.

Крім того, визначальним є і те, що в цей період укладено найважливіші міжнародні договори: Константинопольську конвенцію 1888 р щодо режиму Суецького каналу, Брюссельський договір 1890 р. про работоргівлю, Гаазькі конвенції 1899-1907 р.р. у галузі законів і звичаїв війни та ін. [149, с. 25]

Дуже важливо звернути увагу на те, що в цей період був даний старт реальним процесам глобалізації, оскільки за допомогою вищеназваних міжнародних договорів було покладено край работоргівлі, чітко регламентовано режим важливого стратегічного об'єкта та встановлено правила ведення війни, які діють і по сьогодні. Результатом цього процесу можна вважати передумови для створення організації, покликаної об'єднати зусилля держав – Ліги Націй.

На другому етапі крім створення згаданої вище міжнародної організації, відбулися й такі важливі зміни у праві міжнародних договорів:

1. Процедура укладення міжнародних договорів стала простішою й не вимагала безпосередньої участі глави держави, функції якого при укладенні договорів могли виконувати глава уряду та міністр закордонних справ;
2. Було зроблено перші спроби кодифікації права міжнародних договорів на національному та міждержавному рівнях (Гарвардський проект Конвенції про право міжнародних договорів 1935 р., Гаванська конвенція про міжнародні договори 1928 р., діяльність комітету експертів у рамках Ліги Націй, створеного в 1929 р.);
3. Поява інституту реєстрації міжнародних договорів Секретаріатом Ліги Націй і практика їх оприлюднення;
4. Міжнародні організації почали самі укладати міжнародні угоди з державами, наприклад, щодо розташування штаб-квартири і статусу міжнародної організації.

В цей час прийняті: Статут Ліги Націй 1918 р., Версальський мирний договір 1919 р., Міжамериканська конвенція про права та обов'язки держав 1933 р., Конвенція 1936 р. про режим Чорноморських проток та інші документи. [149, с. 26]

На цьому етапі був даний якісно новий поштовх у розвитку міждержавних і міжнародних відносин. Однак, процесові його розвитку завадила Друга світова війна. Вона негативно вплинула і на розвиток права міжнародних договорів. Водночас, сам факт її появи показав, що міжнародні відносини, мають бути адекватно збалансованими.

На третьому етапі відбулася найбільш бурхлива еволюція права міжнародних договорів. Провідну роль в цьому процесі взяли на себе міжнародні організації (ООН, Рада Європи, МОП та ін.) В цей час прийнята найбільша кількість міжнародних договорів, запроваджено систему їх кодифікації, створено спеціалізований орган з питань міжнародного права –

Комісію міжнародного права, який діє при ООН. Також прийняті і надзвичайно важливі Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 р. (надалі – «Конвенція») та Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 р., які становлять основу міжнародно-правового регулювання сфери міжнародних договорів (щоправда, як зазначено у статті 3 Конвенції, вона застосовується тільки до договорів, укладених у письмовій формі).

На теренах України початок застосування міжнародних договорів відносять ще до часів Київської Русі. Ці договори стосувалися в основному укладення миру. Як пише О. О. Мережко, «Війна і мир визначали взаємовідносини між князями-родичами непрямих ліній... князі-родичі по прямій лінії ніколи не укладали договорів...» [149, с. 29]

Зокрема відомо про усний договір київського князя Олега 907 року з Візантією, який пізніше у 911 році було викладено на письмі. Це одна із перших пам'яток історії українського права, яка містила норми міжнародного публічного і міжнародного приватного права. [287, с. 634] Пізніше, інший міжнародний договір між київським князем Ігорем та візантійськими імператорами Романом, Константином і Стефаном був укладений 945 року також у письмовій формі і, за даними джерел, це було зроблено у церкві св. Іллі у Києві (ця дата є одночасно першою письмовою згадкою про існування у тоді ще язичницькому Києві православного храму). Договір було укладено грецькою і слов'янською мовами. [287, с. 601, 634; 125, с. 21]

За литовської доби слід відзначити міжнародні договори між Литвою та Польщею, спрямовані на створення подальшого союзу – Кревський акт (Кревська унія) 1385 р., Віленська умова 1401 р., Городельська умова 1413 р. і Люблінська унія 1569 р., яка об'єднала дві держави у одну. Ці договори також містили норми як польського, так і литовського публічного, а також приватного права, зокрема передбачали збереження на території Литви дії

Литовського Статуту. [287, с. 634]

За польсько-козацьких часів окрім власне польських міжнародних договорів слід відзначити укладення міжнародних договорів козаками, одним з основних з яких був договір 1654 року, укладений між Б. Хмельницьким та царем Олексієм Михайловичем. Складений він був українською мовою, однак, його оригінал не зберігся. Є лише копії перекладів на російську мову. Цей договір, який мав назву Переяславський, регламентував правові відносини між Московською державою та Військом Запорозьким, що є одним з рідкісних прикладів укладення міжнародного договору між державою, як суб'єктом міжнародного права, та національно-визвольним рухом, який також наразі визнається суб'єктом міжнародного права. У подальшій історії власне українські міжнародні договори зі значним впливом на хід історії не укладалися, а вся міжнародно-правова діяльність велася в рамках адміністрації відповідного суверена, під чією владою українські землі на той час знаходилися (Росії, Польщі, Австро-Угорщини). [287, с. 636] Власне ж українські міжнародні договори укладалися на початку ХХ століття владою УНР, Української Держави, Директорії та інших державних утворень, які існували на території сучасної України. Прикладами можна назвати мирні договори з Австрією, Болгарією, Німеччиною, Туреччиною. Аналогічно укладалися міжнародні договори й владою ЗУНР та Карпатської України, однак, зважаючи на нетривале існування цих державних утворень, їх роль у історії була досить незначною. [287, с. 648-652]

Найбільший вплив на порядок укладення міжнародних договорів та їх статус у сучасному українському праві (в сенсі того, що цей вплив відчувається й по сьогодні) мала діяльність радянської влади. З часів СРСР в Україні приймається спеціальний нормативно-правовий акт, який регламентує порядок укладення міжнародних договорів. Таким актом була Постанова ЦВК СРСР «Про порядок укладення та ратифікації міжнародних договорів Союзу РСР» 1925 р. [11] У 1938 році було прийнято Закон «Про порядок

ратифікації та денонсації міжнародних договорів СРСР» [12], а в 1978 році – Закон «Про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів СРСР». [13]

Першим законом України за часів незалежності, який стосувався дії міжнародних договорів у національному праві був Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» № 1953-XII від 10 грудня 1991 року. [3] Через два роки 22 грудня 1993 року було прийнято Закон України «Про міжнародні договори України» № 3767-XII, [5] який діяв до 29 червня 2004 року, коли набрав чинності новий Закон України «Про міжнародні договори України» № 1906-IV. [6] Крім того, положення, що вказують на дію норм міжнародних договорів в українському національному праві, містяться у багатьох інших законах.

1.2. Міжнародний договір як джерело національного права. Світовий досвід застосування міжнародних договорів

Міжнародні договори є джерелом не тільки українського національного права. Всі цивілізовані держави світу визнають міжнародні договори та застосовують їх у своїх правових системах. Однак, підходи, якими вони керуються при визнанні відповідного договору міжнародним, є вочевидь різними. Інколи настільки, що в результаті міжнародний договір може навіть втратити свою міжнародну сутність. З цього приводу М. М. Марченко, зокрема, зазначає: «Звісно було б досить безглуздо і навіть наївно, як показує вітчизняний та зарубіжний досвід, очікувати на повне співпадіння позицій та уявлень про джерела і форми права, які існують в різних правових системах і правових сім'ях. Нічого схожого в історії ніколи не було». [146, с. 3]

О. О. Мережко також вважає, що «в принципі, питання про дію міжнародних договорів у внутрішньому праві залежить від співвідношення між національним і міжнародним правом». [149, с. 275-276] На сьогодні у науковій доктрині та на практиці у міжнародному праві існує дві теорії, які обґрунтовують місце міжнародних договорів у системі національного права в різних державах: дуалістична та моністична. Питання про переваги та недоліки кожної з них і досі є предметом дебатів, які сягають своїм корінням ще на початок ХХ століття. [281, с. 706-736]

Згідно з положеннями дуалістичної теорії, національне право та міжнародне право складають різні системи права, які не взаємодіють одна з одною. Положення міжнародного права можуть мати чинність в національних правових системах таких держав тільки у випадку наявності відповідного імплементаційного національного нормативного акту. Дуалістичної теорії дотримуються, зокрема, такі держави: Австралія, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Спеціальний Адміністративний Район Гон Конг (КНР), Королівство Данія, Держава Ізраїль, Ірландія, Канада (щоправда, в цій країні йдуть дебати стосовно того,

якої системи їй варто дотримуватися), [250, с. 575-648] Королівство Норвегія, Королівство Швеція. [155, с. 202-210; 252, с. 353-377]

Моністична ж теорія своїми положеннями передбачає єдність міжнародного та національного права, які складають собою так званий світовий порядок. Два різновиди моністичної теорії відрізняються необхідністю приймати додаткове законодавство задля надання міжнародним договорам чинності у національній правовій системі. За одним різновидом таке законодавство вимагається (так звана формальна інкорпорація), за іншим – міжнародні договори стають частиною національного законодавства автоматично. Різні держави в силу історичних традицій чи інших причин мають різні підходи до цього питання. Моністичної теорії дотримуються зокрема: Австрійська Республіка, Королівство Бельгія, Республіка Білорусь, Грецька Республіка, Королівство Іспанія, Італійська Республіка, Республіка Кіпр, Мексиканські Сполучені Штати Америки, Намібія, Королівство Нідерландів, Федеративна Республіка Німеччина, Королівство Норвегія, Республіка Польща, Португальська Республіка, Російська Федерація, Сполучені Штати Америки, Турецька Республіка, Угорщина, Фінляндська Республіка, Французька Республіка, Республіка Хорватія, Чеська Республіка, Швейцарська Конфедерація, Японія. До держав, які дотримуються моністичної концепції відносять і Україну. [155, с. 202-210; 213, с. 295-315; 212, с. 43-61; 270, с. 553-555]

Однак, не тільки сам факт визнання міжнародних договорів частиною національного законодавства грає роль під час застосування їх на практиці. Важливим є і їхній статус, їх місце у національній правовій системі відповідної держави. Тут також існують різні підходи.

В той час, як у державах, які дотримуються дуалістичної теорії, це питання є більш-менш зрозумілим – там міжнародні договори мають такий самий статус, як і нормативно-правовий акт, яким було імплементовано положення міжнародного договору в національну правову систему (хоча

існують окремі цікаві винятки, зокрема справа Тео в Австралії)¹, то в державах, які дотримуються моністичної теорії, це питання є проблемою. Найпростіший спосіб її вирішення – це наявність у конституції відповідної держави норми про пріоритет норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства або навпаки (такі випадки трапляються набагато рідше). Однак, цього підходу дотримуються далеко не всі держави. Більшість просто визнає міжнародні договори в своїх конституціях частиною національного законодавства. Такий підхід критикував І. І. Лукашук, який зазначав, що формулювання, що міжнародний договір – «частина національного законодавства» не є юридично коректним: «договір може бути частиною права країни, може мати силу закону, але його не можна віднести до законодавства». [137, с. 64] Однак, саме таке формулювання є частим явищем в конституціях різних держав. Питання ж коректності віднесення міжнародних договорів до актів національного законодавства в Україні розглянуто детальніше в наступному підрозділі. Фактично ж більшість держав визнає примат норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства на практиці.

Так, бельгійські суди, за відсутності норми про примат міжнародних договорів у Конституції Бельгії, обумовлюють його в своїх рішеннях самою

¹ Верховний суд Австралії своїм рішенням у справі Тео (Teoh) 1995 року постановив, що укладення міжнародного договору Австралією спричиняє «законне очікування» в адміністративному праві, що уряд та його органи будуть діяти відповідно до положень договору, навіть якщо ці положення не інкорпоровані у австралійське право. *Джерело:* Minister of State for Immigration and Ethnic Affairs v Ah Hin Teoh [1995] HCA 20; (1995) 128 ALR 353; (1995) 69 ALJR 423; (1995) EOC 92-696 (extract); (1995) 183 CLR 273 (7 April 1995) // [https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/0/086f68cbec09756cc12576560040f796/\\$FILE/54610088.pdf/Australia%20-%20Ah%20Hin%20Teoh%20Case%201995.pdf](https://www.icrc.org/applic/ihl/ihl-nat.nsf/0/086f68cbec09756cc12576560040f796/$FILE/54610088.pdf/Australia%20-%20Ah%20Hin%20Teoh%20Case%201995.pdf)

Після винесення вищевказаного рішення 25 лютого 1997 року, міністр закордонних справ та генеральний прокурор Австралії виступили зі спільною заявою, в якій зокрема, заявили, що положення міжнародного договору, учасником якого є Австралія, не є частиною австралійського права допоки ці положення не інкорпоровані у встановленому законом порядку в національне право. У заяві робиться наголос на тому, що уряд вважає висновок, даний судом, таким, що не враховує належну роль парламенту щодо реалізації міжнародних договорів у австралійському праві. В заяві також зазначено, що її метою є забезпечення того, щоб виконавчий акт укладення договору не спричиняв законних очікувань у адміністративному праві. *Джерело:* Joint Statement by the Minister for Foreign Affairs, Senator Gareth Evans and the Attorney-General, Michael Lavarch, International Treaties and the High Court Decision in Teoh, 10 May 1995 // <http://www.foreignminister.gov.au/releases/1995/m44.html>

природою міжнародного договору. [155, с. 140-141] На схожих позиціях стоять суди Данії, Італії та Угорщини, які тлумачать законодавство таким чином, щоб уникнути колізій між національним правом і нормами міжнародних договорів. [155, с. 57, 95-96, 215] Статус спеціального закону міжнародним договорам надають суди Чилі, Болівії та Парагваю (за відсутності вказівки про місце міжнародних договорів у їх конституціях). [238, с. 13] В Швейцарії ж, Конституція якої також не містить норми про примат міжнародних договорів, існує презумпція, що законодавець не мав наміру спричинити відповідальність держави за недотримання вимог міжнародного договору. У зв'язку з чим його нормам надається пріоритет над нормами національного права. [155, с. 160]

Достатньо принципово підійшли до питання укладення міжнародних договорів у Ізраїлі. Там інкорпораційні законодавчі чи адміністративні акти приймаються до ратифікації міжнародного договору. Це робиться для того, щоб після набрання чинності останній міг ефективно реалізовуватися у внутрішньодержавній сфері. [155, с. 45]

Ще більш принципова позиція міститься у статті 29.6 Конституції Ірландії, яка передбачає, що міжнародний договір не повинен бути частиною внутрішнього права держави, якщо інше не передбачено парламентом. [155, с. 39]

Водночас, такі держави, як Греція, Іспанія, Кіпр, Нідерланди, Росія, Франція, Хорватія, Чехія, Японія мають чітку норму в своїх конституціях, яка не тільки визнає міжнародні договори частиною національного законодавства, а й надає їм пріоритет. В Нідерландах положення міжнародних договорів можуть іноді мати й перевагу над Конституцією за умови згоди на це більшості у дві третини депутатів Генеральних Штатів. [155, с. 103, 116, 127-128, 150, 167, 182, 191, 220]

Особливого дослідження з-поміж усіх інших міжнародних договорів в рамках Європи вимагає Конвенція про захист прав людини та

основоположних свобод 1950 року. Її особливий статус базується зокрема на існуванні спеціального органу – Європейського суду з прав людини, який покликаний її застосовувати, а відповідно, і тлумачити з правом розширення значення відповідних положень цієї конвенції своїми тлумаченнями. Однак, держави-члени Ради Європи, під егідою якої було підписано цю конвенцію, і в рамках якої діє згаданий вище суд, надають різного статусу цій конвенції. Так, Австрія, Швейцарія, Голландія, Іспанія, Італія, Франція, Греція надають їй конституційного або надзаконного статусу. Німеччина, Фінляндія – ранг закону. Швеція, Норвегія, Ісландія, Великобританія, Ірландія – ранг нижчий від закону. [162, с. 18]

Таким чином, у різних держав міжнародні договори займають різне місце у внутрішньому праві. Але місце міжнародних договорів має дуже важливе значення для держави, яка висловила згоду на обов'язковість для себе Конвенції, і, таким чином, зобов'язана дотримуватися принципу *pacta sunt servanda*, передбаченому статтею 26 цього документа. Цей принцип (який до речі, склався історично на практиці ще задовго до прийняття Конвенції і який називали «принципом святості договору»), [140, с. 2; 235, с. 268-291] є ключовим у праві міжнародних договорів. Міжнародний суд ООН неодноразово звертав на нього увагу. Так, зокрема у відомій справі «Габчіково-Надьмарош», суд зазначив, що «мета даного Договору і наміри сторін, які його уклали, переважає над буквальним застосуванням. Принцип добросовісності зобов'язує Сторони застосувати його найбільш доречним способом і таким чином, щоб його цілі були реалізовані». [67] У зв'язку з таким категоричним формулюванням статті 26 Конвенції, виникає ціла низка проблем, як у держав – прихильників моністичної теорії, так і у держав – прихильників дуалістичної теорії. Тут варто почати з останніх.

Як уже зазначалося вище, дуалістична теорія передбачає існування двох окремих систем: внутрішньодержавного права і міжнародного права. Міжнародне право починає діяти в рамках національного лише після того, як

воно буде трансформоване у цю систему за спеціальною процедурою. Процедура у кожній державі різна, але зводиться вона, як правило, до включення тексту міжнародного договору до акту національного законодавства. Таким чином, міжнародний договір (а точніше його положення, включені до системи національного права держави) має статус акту, яким його було інкорпоровано. Це, звичайно, спрощує його застосування. Непотрібно з'ясовувати чи мають міжнародні договори пріоритет чи ні. Однак, в такій системі не виключена можливість зміни положень міжнародного договору більш пізнім за часом національним законодавством. В такому випадку за принципом *lex posterior derogat legi priori* повинні будуть застосовуватись положення прийнятого пізніше національного законодавства. Це, однак, може мати вплив на дотримання державою вищевказаного принципу про обов'язковість міжнародних договорів. Крім того, як уже також зазначалось вище, відповідно до статті 27 Конвенції, держава не може посилається на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання нею договору. Виняток можливий у двох випадках. Перший – коли відповідно до статті 47 Конвенції представник держави, який здійснював укладання міжнародного договору від імені держави, перевищив свої повноваження понад встановлені обмеження, і лише в тому випадку, коли інші держави, які брали участь у переговорах, були завчасно повідомлені про такі обмеження. Другий – коли мала місце докорінна зміна обставин (стаття 62 Конвенції). [66]

У зв'язку з можливістю виникнення таких проблем, більшість держав які дотримуються дуалістичної теорії, намагаються тлумачити все наступне законодавство з врахуванням передбаченого статтею 26 Конвенції принципу *pacta sunt servanda*, зазначаючи часто, що при прийнятті більш пізніх нормативно-правових актів, законодавець не мав наміру спричинити міжнародно-правову відповідальність держави.

У держав – прихильників моністичної теорії проблем, як правило, більше. Все залежить від чіткості формулювань відповідних норм в конституціях відповідних держав. Оскільки, як уже також зазначалось вище, відповідно до положень теорії монізму різні системи права розглядаються як елементи всеосяжної міжнародної системи, то міжнародно-правові нормативні акти не повинні (в більшості держав, що дотримуються положень цієї теорії) проходити процедуру інкорпорації, а самі по собі, лише внаслідок надання згоди на обов'язковість стають частиною національного права.

Тут з'являється перша проблема. Визначити місце, яке вони займають в системі права держави, не завжди легко. Ідеальним варіантом є наявність чіткої вказівки про це в конституції. Як правило, ті держави, конституції яких мають таку вказівку, передбачають нею пріоритет норм міжнародних договорів над нормами національного права. Виняток, як правило, робиться лише для основного закону. В Нідерландах же, норми міжнародних договорів за певних обставин можуть мати перевагу і над нормами конституції. Те ж можна зазначити і про держав-членів ЄС. Багатьом з них (особливо тим, які дотримуються положень дуалістичної теорії) довелося вносити суттєві зміни до свого законодавства при вступі до Європейського Союзу. [268, с. 508-551] В деяких же державах, конституцією передбачено, що міжнародні договори мають статус закону (часто певного виду закону в державах, де є ієрархія законів). Так, зокрема, § 106 Конституції Фінляндії передбачає, що міжнародні договори у Фінляндії за верховенства Основного Закону, мають статус ординарних законів чи адміністративних актів. [155, с. 110]

Таким чином, у державах, які дотримуються положень моністичної теорії, можуть виникати серйозні запитання щодо того, як же саме вони повинні застосовувати норми міжнародного договору в своєму внутрішньому праві. Ця проблема породжує іншу, вже описану вище. Неправильне визначення місця міжнародного договору в національній правовій системі може призвести до порушення державою своїх міжнародних зобов'язань

відповідно до статті 27 Конвенції.

Ці проблеми держави вирішують теж по-різному. Деякі чітко вказують на місце міжнародних договорів у конституції. Інші – покладаються на практику і небажання відповідати за міжнародними зобов'язаннями. Бувають також випадки, коли судова практика змінювалась залежно від складу Верховного суду відповідної держави. Така ситуація, наприклад, була в Сполучених Штатах Америки, коли певний час спостерігалася тенденція до визнання міжнародних договорів частиною національного законодавства США (про що є пряма вказівка у Конституції США), але пізніше зі зміною складу Верховного суду США, все більше стало справ, де суд не визнавав цього під різними приводами. [214, с. 667-669] Однак, в основному, держави намагаються виконати свій обов'язок, взятий перед світовим співтовариством.

Та, незважаючи на всі наявні проблеми, саме моністичну теорію визнають на сьогодні найбільш перспективною. Як писав І. І. Лукашук: «В минулому була досить впливовою дуалістична доктрина. Вона відображала недостатньо розвинені міжнародні відносини, які не потрапляли у своїй основі у внутрішнє життя держав. З розвитком міжнародного життя і його впливу на внутрішнє життя держав, ставала все більш очевидною неприйнятність дуалістичної концепції. Підтримання міжнародного правопорядку вимагало визнання примату міжнародного права». [140, с. 33] На цій же позиції стоїть і Міжнародний суд ООН, який 1988 року ухвалив, що «основним принципом міжнародного права є те, що воно превалює над внутрішнім правом держав». [197, с. 34] Ще раніше американські юристи у своєму збірнику зазначали, що: «Принцип, відповідно до якого держава не може звертатися до свого права для обґрунтування невиконання зобов'язань за міжнародним правом, є здавна загальноприйнятим. Інакше, це призвело б до порушення принципу *pacta sunt servanda*». [225, с. 149]

1.3. Місце міжнародних договорів у національній правовій системі України

Україна – одна з тих держав, які не мають ані конституційно закріпленого примату норм міжнародних договорів у національній правовій системі, ані ієрархії законодавчих актів, а тому питання про місце міжнародних договорів у національному праві стоїть у нашій державі дуже гостро.

До речі, за спогадами М. І. Козюбри, положення про визнання Україною пріоритетності загальновизнаних норм міжнародного права було закладене вже в Концепції нової Конституції України, схваленої Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року. [131, с. 4] Як він пише далі: «Подібне положення містилося також у проекті Конституції України, підготовленому Робочою групою Конституційної комісії України, членом якої був автор (М. І. Козюбра) ..., в редакції від 15 листопада 1995 р. та схваленому Конституційною комісією України 23 листопада 1995 р. В частині другій статті 9 вказаного проекту говорилося: «Якщо міжнародний договір встановлює інші правила, ніж передбачені національним законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору». Очевидно, наведене формулювання також було небездоганним і потребувало певного поліпшення, зокрема уточнення статусу міжнародних договорів, яким надається пріоритет перед нормами національного законодавства ... Однак Робочою групою з доопрацювання проекту Конституції України, прийнятого рішенням цієї комісії за основу для подальшої роботи (тобто проекту від 15 листопада 1995 р.), створеною з представників Верховної Ради, Президента України і судової влади, була запропонована нова редакція статті 9, яка з незначними уточненнями сприйнята Верховною Радою України при прийнятті Конституції. Таким чином, можна, очевидно, констатувати, що положення про пріоритетність норм міжнародних договорів перед нормами національного законодавства було вилучене на завершальному етапі

опрацювання проекту нової Конституції України свідомо». [131, с. 4]

Згідно зі статтею 9 Конституції України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Це конституційне положення далі конкретизується у законодавчих актах. Як зазначає О. О. Мережка, таке формулювання не є вдалим. Він виділяє чотири проблеми, які з ним пов'язані:

1. Вже згадувана вище позиція (як О. О. Мережка, так і І. І. Лукашука) про некоректність терміну «частина національного законодавства» (однак, питання співвідношення понять «національне законодавство» та «національне право» є предметом дебатів);
2. Відсутність положення про пріоритет норм міжнародних договорів над нормами національних законів у разі їх колізії;
3. Невизначеність статусу міжнародних договорів, які не потребують згоди Верховної Ради України на їх обов'язковість;
4. Незрозумілість самого поняття «згода на обов'язковість» і його співвідношення з поняттям «ратифікація». [149, с. 298-299]

Однак, крім Конституції України, місце міжнародних договорів у системі українського права визначається, також, законами України та іншими нормативно-правовими актами, які мають статус закону. Зокрема, слід звернути увагу на Закон України «Про міжнародні договори України» № 1906-IV від 29 червня 2004 року (далі – «Закон 2004 року»). [6] Цей закон замінив чинні до того Закони України «Про дію міжнародних договорів на території України» № 1953-XII від 10 грудня 1991 року [3] та «Про міжнародні договори України» № 3767-XII від 22 грудня 1993 року (далі – «Закон 1993 року»). [5]

Визначною рисою Закону 2004 року у порівнянні із Законом 1993 року є наявність чіткого легального визначення поняття «міжнародний договір». Воно міститься у статті 2 Закону. Згідно з її положеннями міжнародним

договором України визнається договір, укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов'язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо). (До речі, таке саме визначення міжнародного договору міститься у статті 2 Федерального закону Російської Федерації «Про міжнародні договори Російської Федерації» від 15 липня 1995 р. № 101-ФЗ, а також в своїй основі відтворює визначення міжнародного договору, яке міститься у Конвенції.) [193, с. 9]

Стаття 3 Закону 2004 року визначає види міжнародних договорів України. Так, від імені України міжнародні договори укладаються Президентом України або за його дорученням; від імені Уряду України – Кабінетом Міністрів України або за його дорученням; від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів – відповідно цими міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами.

Від імені України укладаються такі міжнародні договори:

1. Політичні, мирні, територіальні і такі, що стосуються державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України;
2. Що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина;
3. Про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки;
4. Про військову допомогу та направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав чи допуску підрозділів збройних сил інших держав на територію України, умови їх тимчасового

перебування, включаючи терміни виведення, фінансово-економічні, екологічні та інші наслідки і компенсації;

5. Про використання території та природних ресурсів України;
6. Договори, яким за згодою сторін надається міждержавний характер.

Від імені Уряду України укладаються міжнародні договори України з економічних, торговельних, науково-технічних, гуманітарних та інших питань, віднесених до відання Кабінету Міністрів України.

В цій же статті дається визначення міжвідомчих договорів, якими визнаються міжнародні договори України з питань, віднесених до відання міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.

Стаття 8 Закону 2004 року регламентує процес надання згоди України на обов'язковість для неї міжнародного договору. Така згода може надаватися шляхом підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору. Крім того, згода може надаватися й іншим шляхом, про який домовилися сторони.

Стаття 9 того ж Закону регламентує порядок ратифікації міжнародних договорів України. Передбачено, що ратифікація міжнародних договорів України здійснюється шляхом прийняття закону про ратифікацію, невід'ємною частиною якого є текст міжнародного договору. На підставі підписаного та офіційно оприлюдненого Президентом України закону, Голова Верховної Ради України підписує ратифікаційну грамоту, яка засвідчується підписом Міністра закордонних справ України, якщо договором передбачено обмін такими грамотами.

Стаття 9 Закону 2004 року містить також перелік міжнародних договорів України, які підлягають ратифікації:

1. Політичні (про дружбу, взаємну допомогу і співробітництво, нейтралітет), територіальні і такі, що стосуються державних

- кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України, мирні;
2. Договори, що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина;
 3. Загальноекономічні (про економічне та науково-технічне співробітництво), з загальних фінансових питань, з питань надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України;
 4. Про участь України у міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки;
 5. Про військову допомогу та направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав чи допуску підрозділів збройних сил іноземних держав на територію України, умови тимчасового перебування в Україні іноземних військових формувань;
 6. Договори, що стосуються питань передачі історичних та культурних цінностей українського народу, а також об'єктів права державної власності України;
 7. Договори, виконання яких зумовлює зміну законів України або прийняття нових законів України;
 8. Інші міжнародні договори, ратифікація яких передбачена міжнародним договором або законом України.

Таким чином, порівнюючи положення статті 9 Конституції України з положеннями цих статей, можна дійти наступного висновку: в Україні можуть існувати міжнародні договори, які не є частиною національного законодавства, оскільки стаття 9 Конституції України чітко визначила, що

частиною національного законодавства є ті чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Така згода надається відповідно до цитованої вище статті 9 Закону 2004 року у вигляді закону про ратифікацію відповідного міжнародного договору. Тобто, стоячи на позиціях крайнього формалізму, можна зробити висновок, що, зокрема, укладені від імені України міжвідомчі угоди, які не потребують ратифікації відповідно до статті 9 Закону 2004 року, не можуть застосовуватись, оскільки не визнаються частиною національного законодавства статтею 9 Конституції України...

Цьому питанню приділив увагу пленум Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ. Так, у своїй Постанові № 13 від 19 грудня 2014 року «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» [65] (надалі – «Постанова Пленуму»), він відмовляється від наведеного вище крайнього формального підходу, і відносить до національного законодавства України як чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, так і ті міжнародні договори України, які не потребують ратифікації, і затверджені у формі указу Президента України або постанови Кабінету Міністрів України (п. 2 Постанови Пленуму).

Згідно зі статтею 14 Закону 2004 року, міжнародні договори набирають чинності для України після надання нею згоди на обов'язковість міжнародного договору відповідно до цього Закону в порядку та строки, передбачені договором, або в інший узгоджений сторонами спосіб.

Однак, найбільш актуальною для цілей даного дослідження статтею Закону 2004 року є стаття 19, яка називається «Дія міжнародних договорів України на території України», і у своїй першій частині визначає, що чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного

законодавства. Фраза «застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства» породжує більше запитань ніж відповідей, адже без чіткого зазначення місця міжнародного договору у правовій системі дуже важко визначити в якому саме порядку його слід застосовувати, адже в національному законодавстві передбачена ієрархія нормативно-правових актів, і від місця нормативно-правового акта в цій ієрархії залежить порядок його застосування. У випадку з міжнародними договорами, їх місце ані стаття 9 Конституції України, ані стаття 19 Закону 2004 року, ані ідентична їй стаття 17 Закону 1993 року (який втратив чинність), ані ще давніший Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» не визначали й не визначають.

Частина друга статті 19 Закону 2004 року варта не меншої уваги. Вона передбачає, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору, тобто встановлює примат норм міжнародних договорів над нормами національних нормативно-правових актів. Це положення, особливо з врахуванням статті 1 Закону 2004 року, якою передбачено, що цей Закон застосовується до всіх міжнародних договорів України, регульованих нормами міжнародного права і укладених відповідно до вимог Конституції України та цього Закону, є дуже дискусійним, оскільки, знов-таки, не маючи чіткого розуміння яке місце займають в національній правовій системі міжнародні договори, важко проаналізувати чи може норма одного закону встановлювати імперативний припис для іншого такого ж за статусом закону (адже в Україні відсутня ієрархія законів). Ці та інші підняті у цьому розділі проблеми будуть детально проаналізовані нижче.

Один з альтернативних підходів до питання визначення місця міжнародних договорів у національному праві України запропонував М. Д. Савенко. Так, він пропонує надавати пріоритет визнаним державою

міжнародним актам з прав людини. Особливо слід відзначити, що він пропонує надавати пріоритет таким договорам і над нормами Конституції України, базуючи такий свій висновок на положеннях статті 3 Основного Закону, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. [166, с. 34]

Підхід досить-таки цікавий, однак, не безспірний. Загалом, надання пріоритетності міжнародним договорам з прав людини над Конституцією України очевидно покликане забезпечити дотримання загальновідомих світових стандартів прав людини, які передбачені відповідними міжнародними договорами. Цим якраз і мотивує свою позицію М. Д. Савенко. [166, с. 34-35] Крім того, приклади подібної практики в інших державах є (Нідерланди – див. вище), але тут же слід і зазначити, що така практика трапляється досить рідко.

Отже, видається, що підхід М. Д. Савенка може спричинити низку проблем. Зокрема, в ньому простежується можливість зазіхання на суверенітет держави, що є порушенням одного із основних принципів міжнародного права. Звісно, практика багатьох європейських держав (зокрема членів ЄС) пішла таким шляхом, однак, проблему обмеження таким чином державного суверенітету це не знімає. Крім того, Конституція – основний закон, договір, який укладений членами суспільства для регулювання внутрішніх відносин (встановлює внутрішні принципи і правила). Суспільство має невід'ємне право змінити ці правила, а встановлення обмежень може призвести до непередбачуваних проблем.

Іншим підходом у науковій літературі є визнання міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актами законодавства із силою закону. Про це зазначає Н. Сергієнко, звертаючись одночасно до Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2000 від 12 липня 2000 року у справі за конституційним поданням 54

народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.» (справа про ратифікацію Хартії про мови, 1992 р.). [28; 169, с. 116] Так, вона пише, що визнання статтею 9 Конституції України міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства України «означає, що положення міжнародного договору мають рівний статус із положеннями національного закону за умови, що вони запроваджуються до правової системи України через прийняття відповідного закону». [169, с. 116] Звісно, говорити, що такий висновок прямо впливає із положень статті 9 Конституції України беззаперечно не можна, однак, підстави для такого висновку формулювання цієї статті Основного Закону України дає.

Вже згадана вище Постанова Пленуму також приділяє цьому питанню увагу. В п. 3 Пленум суду зазначає: «Враховуючи положення статті 9 Конституції України, статті 26 Віденської конвенції, статей 15, 19 Закону № 1906-IV, **міжнародно-правовий принцип сумлінного виконання міжнародних зобов'язань** (*виділення наше – Є.З.*), при здійсненні правосуддя суди повинні враховувати, що існує пріоритет міжнародного договору України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, над національним законом та іншими актами законодавства, крім Конституції України».

Наведене формулювання слід визнати досить вдалим, особливо з огляду на те, що Пленум суду використовує у якості аргументу міжнародно-правовий принцип. Однак, зважаючи на статус Постанови Пленуму як документа, а також зважаючи на те, що аналогічна постанова не була прийнята іншими вищими спеціалізованими судами та/або Верховним Судом України, вважати, що проблема себе вичерпала поки не можна, хоча слід визнати, що Постанова Пленуму принесла істотну практичну користь.

Таким чином, беззаперечно можна зазначити лише те, що місце

міжнародних договорів України в системі її національного права чітко не визначене. Конституція України не встановлює примату норм міжнародних договорів над нормами національного права, визнаючи деякі з норм міжнародних договорів (ті, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України) частиною національного законодавства. Встановлений же статтею 19 Закону 2004 року та нормами інших законів України пріоритет, наданий нормам міжнародних договорів перед нормами українського національного права, чітко вважати таким, що поширюється на все законодавство України не можна.

1.4. Стан застосування міжнародних договорів України

До проблем застосування міжнародних договорів в Україні відносять зокрема співвідношення понять «національне законодавство» і «національне право». [149, с. 298] Так, стаття 9 Конституції України вважає міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства.

Вище вже наводилась думка І. І. Лукашука про те, що така фраза є некоректною, а краще, на думку науковця, було б вжити словосполучення «національного права». Видається, що вона не є єдиною. Схоже питання було предметом для розгляду Конституційним Судом України.

В Україні сьогодні існує проблема з тлумаченням терміну «законодавство» у національній правовій системі. Так, у мотивувальній частині Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/98 від 9 липня 1998 року у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»), [21] суд зазначив, що «термін «законодавство» досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні як сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права. Цей термін без визначення його змісту використовує і Конституція України (статті 9, 19, 118, пункт 12 Перехідних положень). У законах залежно від важливості і специфіки суспільних відносин, що регулюються, цей термін вживається у різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони; в інших, передусім кодифікованих, в поняття «законодавство» включаються як закони та інші акти Верховної Ради України, так і акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках – також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади». В резолютивній частині цього рішення суд зазначив, що «терміном «законодавство»

охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України». [21] Це тлумачення, однак, стосувалося частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України, тобто даним рішенням суд не надав універсального тлумачення термінові «законодавство», а витлумачив його в межах однієї галузі – трудового права.

З таким підходом не погодився суддя М. Д. Савенко, який у своїй Окремій Думці зазначив, що єдиним органом, до повноважень якого віднесено прийняття законів, є Верховна Рада України. Отже, під терміном «законодавство» необхідно розуміти сукупність законів, прийнятих Верховною Радою України. При цьому він застосував граматичне тлумачення цього терміна, звернувши увагу на його лексичне значення та граматичну ознаку «збірність». Схожий підхід і у Є. П. Євграфової, яка зазначає, що «саме закони, що містять норми принципового характеру і приймаються парламентом або безпосередньо затверджуються народом на референдумі, мають становити непорушні правові засади законності і правопорядку в суспільстві і державі». [101, с. 32] Тут же вона зазначає, що «зміст і обсяг поняття «законодавство» охоплює лише закони, в тому числі закони, якими Верховна Рада дала згоду на обов'язковість дії на території України міжнародних договорів, ухвалених відповідно до Конституції». [101, с. 32]

Водночас, складно погодитися із двома попередніми авторами, особливо з останньою. Визнання міжнародних договорів частиною національного законодавства є конституційною нормою, що вже свідчить про те, що до національного законодавства України відносяться не тільки закони України, а і щонайменше – міжнародні договори, оскільки Конституція України прямо це передбачає.

Видається, що насправді в цьому сенсі проблеми взагалі немає. Міжнародні договори, як нормативно-правові акти можуть бути і є частиною національного законодавства, яке є складовою частиною національного права (національної правової системи). [290, с. 532]

Інша важлива проблема - місце відомчих міжнародних договорів у національному праві. Тут слід, зокрема, звернути увагу на Постанову Вищого господарського суду України від 8 серпня 2007 р. у справі № 49/167-06 за позовом Львівської державної залізниці в особі Івано-Франківської дирекції залізничних перевезень до ВАТ «БАЛЦЕМ», “Ranmac associates limited” про стягнення 85720,82 грн.² У цій Постанові суд постановив, що відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» міжнародні договори України міжвідомчого характеру не потребують ратифікації. Порядок їх укладення, виконання та денонсації встановлюється Кабінетом Міністрів України (Постанова Кабінету Міністрів України № 422 від 17 червня 1994 р. [10]). Таким чином, фактично відповідно до вищевказаної Постанови Кабінету Міністрів України укладаються міжнародні договори міжвідомчого характеру з невизначеним статусом, оскільки частиною національного законодавства відповідно до статті 9 Конституції України є міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. В цьому ж випадку, парламент участі в процесі взагалі не бере. Суд, однак, обґрунтовуючи своє рішення, послався на статтю 10 Цивільного кодексу України [9], якою передбачено застосування правил міжнародного договору, якщо у чинному міжнародному договорі України, укладеному у встановленому законом порядку, містяться інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства. Таким чином, проблема місця міжвідомчих міжнародних договорів в системі українського національного права на сьогодні в Україні не вирішена. З формальної точки зору, суд не мав повноважень застосовувати відповідний

² Тут і далі тексти рішень українських судів, на які робиться посилання у цьому дослідженні, якщо не вказано інше, взято з Єдиного державного реєстру судових рішень (<http://reyestr.court.gov.ua/>)

міжвідомчий акт оскільки той не є частиною національного законодавства. З іншого боку, такий акт де-факто існує і, крім того, існує порядок укладення, виконання та денонсації таких актів, тому ігнорувати його не можна.

Інша проблема більш глобальна і більш глибока. Це визначення місця міжнародних договорів у системі національного законодавства України. Вище була цитована норма частини другої статті 19 Закону 2004 року. Нею передбачено, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Ця норма, яка фактично встановлює примат норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства, продубльована майже дослівно в майже двох сотнях чинних нормативно-правових актів України, що мають силу закону. Однак, як на теоретичному, так і на практичному рівнях питання визначення місця міжнародних договорів в системі національного законодавства України залишається невирішеним. Була спроба отримати офіційне роз'яснення того, яке місце в ієрархії нормативних актів України займають чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, в тому числі шляхом тлумачення статті 9 Конституції України. Однак, своєю Ухвалою від 12 грудня 2006 року № 1-уп/2006 [37] Конституційний Суд України припинив конституційне провадження у даній справі у зв'язку з втратою чинності Законом 1993 року та, як наслідок, непідвідомчістю справи Конституційному Суду. Своєю незгоду з винесеним рішенням в частині припинення конституційного провадження щодо тлумачення статей 9 та 18 Конституції України висловив суддя-доповідач у справі В. І. Іващенко. У своїй Окремій Думці він зазначив, зокрема, що статті 9 та 18 Конституції України не втрачали чинності і суд міг дати їх тлумачення. Таким чином, офіційного тлумачення досі немає.

На теоретичному рівні до цього питання звертався В. М. Шаповал. У

Окремі Думці до Рішення Конституційного Суду України № 14-рп від 7 липня 2004 р. у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другої частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) В. М. Шаповал зазначив, що «Конституція України не встановлює принципу примату міжнародних договорів або міжнародного права загалом. У разі невідповідності, наприклад, між законом України і міжнародним договором України можна говорити лише про їх колізійність». [33] Продовжує він цю ідею у своїй статті «Конституція і співвідношення міжнародного і національного права (порівняльний аналіз)». Там він, зокрема, пише: «За умов, коли в конституції не передбачено примату міжнародних договорів, постає необхідність визначення їх співвіднесеності з актами національного права. В разі ратифікації міжнародного договору парламентом шляхом прийняття закону договір об'єктивно має силу закону. Його співвіднесеність із законами за змістом та наслідками здійснюваного регулювання має встановлюватися за принципом «наступний закон скасовує попередній» (лат. *lex posterior derogat legi priori*). Юридична сила договору, згода на обов'язковість якого виражена актом глави держави або уряду залежить, зокрема, від попереднього схвалення договору парламентом, а також від місця акта, яким виражена така згода, в ієрархічно побудованій системі національного права». [188, с. 4]

Така позиція, однак, є далеко не безспірною. Видається, що В. М. Шаповал підходить до з'ясування питання про місце міжнародних договорів в системі законодавства України надто формально, не враховуючи її комплексність та існування принципів права, зокрема принципу верховенства права, відповідно до якого: «невід'ємні права і свободи людини визначають зміст і спрямованість усіх інших принципів – вимог верховенства права». [129, с. 8]

Однак, як юристи-практики, так і юристи-теоретики не єдині у визначенні місця міжнародних договорів у системі українського національного права. Дехто з них вважає міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, рівними за своїм статусом до звичайних законів України, і, як наслідок, вказують на надзвичайно дискусійне питання щодо того чи може Законом України «Про міжнародні договори України» бути встановлена імперативна норма про загальний примат норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства України, особливо що стосується національних законів, які регулюють ті самі питання, однак, прийняті пізніше. Відповідно до неодноразово вживаного у цьому дослідженні принципу *lex posterior derogat legi priori*, мали б застосовуватись норми національних законів, як прийнятих пізніше. Те ж можна зазначити і про норми статті 19 вже нині нечинного Закону України «Про систему оподаткування», [7] яка встановлювала, що перевага мала надаватися нормам міжнародних договорів у разі наявності конфлікту між ними та нормами законів України з питань оподаткування. Тут слід звернути увагу, що Закон України «Про систему оподаткування» був прийнятий ще у 1990 році, і вказане вище правило про пріоритетність законів до нього також мало застосовуватися. Аналогічні підходи застосовує і нині чинний Податковий кодекс України. [8]

Інші ж юристи-практики, вважають міжнародні договори специфічним видом нормативно-правових актів в Україні. Їх позицію підтверджують положення пункту 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Відкритого акціонерного товариства «Лубнифарм» щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 6 Закону Української РСР «Про зовнішньоекономічну діяльність» і статті 154 Цивільного кодексу Української РСР (справа про порядок підписання зовнішньоекономічних договорів) № 16-рп від 26 листопада 1998 року, [22] де суд установив, що частина друга статті 6

Закону Української РСР «Про зовнішньоекономічну діяльність» зокрема покладає на суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності обов'язок керуватися вимогами законів або міжнародних договорів України. Крім того, суд виділяє міжнародні договори як окремий нормативно-правовий акт, вживаючи у пункті 3 мотивувальної частини цитованого вище рішення у справі про тлумачення терміну «законодавство» термін «міжнародні договори» через кому після понять закони, законодавчі акти. Крім того, суд так само зазначає, що міжнародні договори є одним із джерел трудового права. Однак, за такого підходу виникає ще більше запитань.

Перше – це як співвідноситься такий підхід із положеннями статті 92 Конституції України, яка, як влучно зазначає Конституційний Суд України у пункті 2 мотивувальної частини Рішення у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасову заборону підвищення цін і тарифів на житлово-комунальні послуги та послуги громадського транспорту, що надаються громадянам України» (справа про комунальні послуги) № 2-рп від 2 березня 1999 року, [23] закріплює перелік найважливіших питань, які визначаються або встановлюються виключно законами. Пунктом 1 цієї статті передбачено, що виключно законами України визначаються зокрема, права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод. Таким чином, ненадання міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, статусу закону робить ті з них, які регулюють вказані вище та інші, передбачені статтею 92 Конституції України, питання фактично неконституційними. А серед таких і Загальна декларація прав людини і Пакти про громадянські та політичні та про економічні, соціальні та культурні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод тощо. Визнання таких нормативно-правових актів неконституційними є щонайменше абсурдним. Критикує такий підхід і М. І. Козюбра, зазначаючи, зокрема, що «посилання на них

(мається на увазі Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року та Закон України «Про міжнародні договори України» 1993 року – Є.З.) для обґрунтування пріоритету норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства не є юридично коректним». [131, с. 4]

Таким чином, стоячи на тому ж формальному підході, слід визнати, що більш аргументованою видається позиція рівності сили норм міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України силі норм законів України. Однак, як же тоді бути з встановленим у більшості законодавчих актів приматом норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства? Чи може він вважатися всеосяжним?

Судова практика у цій сфері дуже різноманітна. Так, у Постановах Господарського суду Донецької області від 12 вересня 2006 р. у справі № 8/156 за позовом ЗАТ «Продовольча компанія «Юнкерс»» та Компанії «Reef Holdings PLC» до Ради з питань спеціальних економічних зон та спеціального режиму інвестиційної діяльності в Донецькій області про скасування рішення та визнання права, від 2 лютого 2007 р. у справі № 44/22пн за позовом ЗАТ «Продовольча компанія «Юнкерс»» до Східної регіональної митниці про визнання недійсною картки відмови в прийнятті митних декларації, митному оформленні чи пропуску товарів і транспортних засобів через митний кордон України, Постанові Господарського суду Житомирської області від 19 лютого 2007 р. у справі № 1/1637-НМ за позовом ВАТ «Новоград-Волинський м'ясокомбінат» до Ради з питань територій пріоритетного розвитку Житомирської обласної ради та Виконавчого комітету Новоград-Волинської міської ради про скасування акту індивідуальної дії та на дії органів місцевого самоврядування зазначено, що нормами статті 9 Конституції України, статті 9 КАС України та статті 19 Закону України «Про міжнародні договори України» встановлено загальнообов'язкове правило стосовно того, що міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є

частиною національного законодавства, причому у разі наявності колізії між нормами міжнародного договору та нормами національного законодавства правовий пріоритет мають саме правила міжнародних договорів. Такого самого підходу дотримується Донецький апеляційний господарський суд, який в своїх Ухвалах від 17 серпня 2006 р. у справі № 2/62а за позовом ВАТ «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча» до Державної податкової інспекції в м. Маріуполі про визнання недійсним податкового повідомлення-рішення, від 6 березня 2007 р. у справі № 44/22пн за позовом ЗАТ «Продовольча компанія «Юнкерс» до Східної регіональної митниці про визнання недійсною картки відмови в прийнятті митної декларації, митному оформленні чи митному пропуску товарів і транспортних засобів через митний кордон України також визнав пріоритет норм міжнародних договорів базуючись на положеннях статті 9 Конституції України.

Схожий підхід проглядається і у рішеннях вищих спеціалізованих судів у господарських та адміністративних справах, а також Верховного Суду України. До таких зокрема можна віднести Постанови Вищого Господарського суду України від 10 липня 2006 р. у справі № 31/668 за позовом суб'єкта підприємницької діяльності фізичної особи до ТОВ «Орлан-Транс-Груп» про стягнення 55 067,20 грн., від 26 вересня 2006 р. у справі № 200/10-05/12 за позовом Державного міжнародного аеропорту «Бориспіль» до ЗАТ «Авіакомпанія «Аеросвіт» про стягнення 6 833 525,32 грн., від 23 травня 2007 р. у справі № 32/79пд за позовом Приватної компанії з обмеженою відповідальністю «Доксіко Лімітед» (DOXICO LIMITED), Кіпр до ТОВ «Банк Перспектива» про спонукання до виконання зобов'язань за договором від 18.11.2005, від 20 червня 2007 р. у справі № 7/151-93 за позовом Компанії КОЛСТАР ІНВЕСТ ЛІМІТЕД (Великобританія, Лондон) до ТОВ «Комерційний банк «Західкомбанк» про спонукання до виконання зобов'язань. У цих постановвах суд зайняв чітку позицію пріоритетності норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства. Причому,

в основу такого підходу було покладено положення відповідної норми Закону 2004 року (стаття 19) або Закону 1993 року (стаття 17), які передбачають принцип примату норм міжнародних договорів.

Вищий адміністративний суд України також часто стикається із проблемою визначення місця міжнародних договорів у системі національного права України. Своїми Ухвалами від 14 червня 2006 р. у справі № 14/218-05 за позовом Дочірнього підприємства «Українська горілчана компанія «Nemiroff» до Вінницької митниці про визнання недійсною картки відмови у пропуску на митну територію України чи митному оформленні товарів та інших предметів від 13.05.2005, від 12 жовтня 2006 р. у справі № 32/636-25/158 за позовом Підприємства з іноземними інвестиціями у формі товариства з обмеженою відповідальністю «Монсанта Україна» до Державної податкової інспекції у Солом'янському районі м. Києва про визнання недійсними податкових повідомлень-рішень, від 14 березня 2007 р. у справі № 32/133 за позовом ЗАТ «Преміумвін» до Київської регіональної митниці Головного управління державного казначейства України у м. Києві, Відділення Державного казначейства у Печерському районі м. Києва, Регіонального управління Департаменту з питань адміністрування акцизного збору і контролю за виробництвом та обігом підакцизних товарів Державної податкової адміністрації України у м. Києві, ДПІ у Печерському районі м. Києва про повернення надмірно сплаченого акцизного збору, від 5 квітня 2007 р. у справі № 5/1835-28/273 за позовом ТОВ «Бейкер-Україна» та ТОВ «Кво Стіл» до Державної податкової інспекції у Яворівському районі Львівської області про визнання права застосування державних гарантій та відновлення становища, яке існувало до порушення права, від 10 квітня 2007 р. у справі за позовом Виробничо-комерційного ТОВ «Відіс» до Волноваської об'єднаної державної податкової інспекції про визнання частково недійсним податкового повідомлення-рішення, від 5 грудня 2007 р. у справі № 1/62-06-1813А за позовом виробничо-комерційної фірми

ТОВ «Болеро» до Одеської митниці, Управління державного казначейства України в Одеській області про стягнення коштів суд також визнав пріоритет норм міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, керуючись відповідними нормами Закону 2004 року чи Закону 1993 року, а також нормами статті 19 Закону України «Про систему оподаткування». Не рідше застосовуються судами касаційної інстанції і норми інших законів, які містять положення про примат міжнародних договорів. До таких, зокрема, можна віднести ухвалу Вищого адміністративного суду України від 25 жовтня 2006 р. у справі за позовом ВАТ «Торговельний дім СЕЗ» до Державної податкової інспекції у м. Сімферополі про визнання недійсним податкового повідомлення-рішення. В цій Ухвалі суд встановив наявність пріоритету норм міжнародного договору над нормами національного нормативно-правового акту, відповідно до п. 18.1 статті 18 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств».

Серед опрацьованої при підготовці цього дослідження великої кількості судових рішень, що стосувалися застосування міжнародних договорів у національному законодавстві і так чи інакше визначали на практиці їх місце, рішень Верховного Суду України небагато. В більшості з них суд займає обережну позицію і просто з посиланням на статтю 9 Конституції України (інколи додаючи до неї статтю 19 Закону 2004 року чи статтю 17 Закону 1993 року) визнає міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства. Серед таких рішень слід назвати такі: Постанова (судова палата у господарських справах) від 27 червня 2006 року за позовом Департаменту майна міста Москви до Євпаторійської міської ради, Фонду державного майна України, Євпаторійського міського бюро реєстрації та технічної інвентаризації про визнання права власності на майновий комплекс санаторію ім. Т. Г. Шевченка в м. Євпаторія, Постанова (судова палата в адміністративних справах) від

6 лютого 2007 р. у справі за скаргою приватної особи на неправомірні дії комісії по обміну грошових знаків при виконавчому комітеті Ялтинської міської ради народних депутатів, Ухвала (судова палата в цивільних справах) від 25 травня 2007 р. у справі за позовом приватних осіб до Полтавського міського управління УМВС України в Полтавській області про відшкодування моральної шкоди, Рішення (судова палата у цивільних справах) від 4 липня 2007 р. за позовом приватної особи до іншої приватної особи та видавництва «Просвіта» про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування моральної шкоди, Ухвали (судова палата у кримінальних справах) від 7 червня 2007 р. та від 17 січня 2008 р. в кримінальних справах.

Практика ж судів першої інстанції та апеляційних судів є взагалі суперечливою. Є рішення, в яких суди визнають безумовний пріоритет норм міжнародних договорів над нормами національних нормативно-правових актів (зокрема цитовані вище ухвали Донецького апеляційного господарського суду), а є рішення, де суди в цьому плані діють обережно, обмежуючись визнанням міжнародних договорів частиною національного законодавства чи то на підставі статті 9 Конституції України чи то частин перших статей 17 Закону 1993 року і 19 Закону 2004 року.

Таким чином, як показує аналіз чинного законодавства та практики його застосування, проблем щодо визначення місця міжнародних договорів у системі джерел права України є багато. Однак, видається, що частина з них завдячує своєму існуванню недосконалості української Конституції, відсутності конституційно встановленої ієрархії законів (це зняло б багато проблем), а також низькій правовій культурі тих, хто застосовує відповідні норми.

1.5. Перспективи вдосконалення застосування міжнародних договорів в Україні

Як уже зазначалося раніше, питання місця міжнародних договорів у системі українського права на сьогодні не є вирішеним. Розходяться погляди юристів-теоретиків (зокрема суддів Конституційного Суду України) та юристів-практиків на цю проблему. Однак, тим не менше, її необхідно вирішувати.

Одним із способів її вирішення є внесення до кожного закону норми, яка б передбачала пріоритет норм міжнародних договорів над нормами того конкретного закону. Така норма мала б статус колізійної, і саме завдяки цьому дала б можливість застосовувати норми міжнародних договорів. Проблемою ж запропонованого способу є необхідність включати таку норму до кожного закону про внесення змін до попереднього закону аби запобігти вирішенню колізії шляхом застосування закону, прийнятого пізніше. Однак, такий спосіб, навіть зважаючи на свою теоретичну здатність до існування є практично громіздким і фактично застосовується в Україні, оскільки зазначена норма міститься у майже двохстах нормативно-правових актах, які мають статус закону України.

Видається, ключ до вирішення цієї проблеми лежить глибше ніж у диспутах про те чи має міжнародний договір статус закону, чи він має вищу юридичну силу, чи нижчу; чи згода на його обов'язковість надана Верховною Радою України, чи ні, і чи взагалі потрібна така згода, а якщо потрібна, то чому і т.д. Вирішуючи цю проблему, слід почати з витоків. З найголовнішого – того, заради кого ці договори укладаються, створюється внутрішня система права, та й зрештою, хто є фактичним суб'єктом всіх цих дій – українського народу, який для регулювання своїх внутрішніх відносин уповноважив Верховну Раду України прийняти Конституцію України.

Звичайно, вона є неідеальною. Про це згадувалось і продовжує згадуватись досить часто в наукових і суспільних колах. Однак, видається,

що вона має інструменти для вирішення проблеми чіткого визначення місця міжнародних договорів у системі українського права.

Преамбула української Конституції містить положення про те, що приймаючи цю Конституцію від імені Українського народу – громадян України всіх національностей і виражаючи його суверенну волю, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України та усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями, парламент, зокрема, дбає про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя. Виконуючи це зобов'язання, Верховна Рада України включила до Конституції статтю 8, яка передбачає, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. І тут же зазначено, що Конституція України має найвищу юридичну силу і всі закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Крім того, статтею 8 визнається пряма дія норм Конституції України.

Таким чином, перш за все, при вирішенні питання про застосовність чи незастосовність того чи іншого положення міжнародного договору у разі його колізії з нормою національного нормативно-правового акту, слід визначити яка з цих норм більш повно відповідає положенням Конституції України, викладеним вище. Звичайно, це зробити не завжди просто, однак, інакше можна призвести до порушення норми Конституції України, що є неприпустимим.

Цей підхід, який відображає погляди природно-правової школи, звичайно, є дуже складним для практичного втілення в сучасних українських реаліях, оскільки він у більшій своїй мірі базується на ідеальних поняттях які на практиці майже ніколи не трапляються. Безперечно, до цього підходу необхідно прагнути, застосовуючи допоки позитивні напрацювання позитивістської теорії.

Відповідно до її положень, право – це система загальнообов'язкових,

формально визначених правил поведінки, що встановлюються або санкціонуються і охороняються державою з метою регулювання суспільних відносин. В той час, як теорія природного права містить відповідь на запитання про те яке місце займають міжнародні договори в системі джерел українського права (це, як показано вище, залежить від кожної конкретної ситуації), то теорія позитивізму (відповідно до положень якої був здійснений аналіз проблем у попередньому розділі) такої відповіді, на жаль, не має, тому тут необхідно звернути увагу на можливі зміни у законодавстві, які б забезпечили чітке розуміння місця міжнародних договорів у системі права України.

Перша пропозиція – вирішити питання із міжнародними договорами, згода Верховної Ради України на обов'язковість яких непотрібна. Частина перша статті 9 Конституції України чітко зазначає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, не згадуючи при цьому про міжнародні договори, згода парламенту на обов'язковість яких непотрібна. Звичайно, дана норма не вказує, що такі договори не є частиною національного законодавства, однак, дає підстави для подібного її тлумачення. Їх статус було б варто визначити в Конституції України або у спеціальному законі, на обов'язковість якого у Конституції містилося б посилання.

Друга пропозиція – це встановлення в Конституції України норми про ієрархію законів. Надання таким важливим законам, як Закон України «Про міжнародні договори України» чи Податковий кодекс України (оскільки він оперує поняттям «закони з питань оподаткування», чим виділяє їх у окрему групу), які містять норми про примат міжнародних договорів, вищої сили ніж іншим законам, позбавило б від проблеми подолання колізій між нормами прийнятих пізніше національних законів і нормами міжнародних договорів, які набрали чинності щодо України раніше.

Третя пропозиція – конституційне закріплення статусу міжнародних договорів (не їх примату, а саме їх статусу), що може бути зроблено навіть відсиланням до спеціального нормативно-правового акту, який регулює ці питання. Таким актом може бути Закон України «Про міжнародні договори України». Конституційне закріплення такого відсилання забезпечить цей закон від можливості незастосування його норм за принципом *lex posterior derogat legi priori*.

Як видається, кожна з пропозицій вимагає внесення змін до Конституції України. Слід також наголосити, що не варто в ній визначати примат норм міжнародних договорів над нормами національних нормативно-правових актів, оскільки це в деяких випадках може не відповідати принципу верховенства права (особливо щодо міжнародних договорів, укладених достатньо давно, коли фактичні обставини щодо відносин, які вони покликані регулювати, змінились).

Таким чином, застосовуючи природно-правовий підхід до визначення місця міжнародних договорів у системі джерел права України, можна констатувати, що він фактично визначає їх місце. Воно, однак, не є стабільним і залежить від кожної конкретної ситуації. Цей підхід, однак, є, поки що нежиттєздатним через його високу «ідеальність».

Позитивістський підхід є більш приземленим, однак, з його точки зору сучасний стан справ з визначенням місця міжнародних договорів у системі українського національного права є проблемним, і для вирішення цих проблем необхідні відповідні конституційні зміни.

Висновки до Розділу 1

Міжнародні договори грали важливу роль в регулюванні міжнародних відносин протягом усієї історії розвитку людства. Не меншою була їхня роль також і у регулюванні питань національного (внутрішнього) характеру. У питанні національному одним із найважливіших аспектів в рамках цього дослідження є місце міжнародних договорів у національній правовій системі. З-поміж великої кількості сучасних національних правових систем виділяють два основних підходи до їх класифікації з огляду на роль міжнародних договорів – моністичний та дуалістичний. Держави-прихильники першого підходу одразу включають міжнародні договори до свого національного законодавства після їх ратифікації, а прихильники другого підходу вимагають прийняття спеціального імплементаційного закону.

Україну відносять до держав із моністичним підходом, водночас, національна Конституція не вказує чітко на те, яке місце займають міжнародні договори у національній правовій системі. Існування положення Закону України «Про міжнародні договори України», яким надається загальний пріоритет міжнародним договорам України над актами національного законодавства України із питань, де виникають колізії між ними, вочевидь не є серйозним обґрунтуванням для поширеної практики його застосування. Натомість, того ж результату можна було б досягти, використавши менш вразливий аргумент із застосуванням принципів права, зокрема передбаченого статтею 8 Конституції України принципу верховенства права, особливу увагу звернувши на принцип правової визначеності, який означає вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам. Вони повинні мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки. [128, с. 49]

Крім того, важливими інноваціями для визначення статусу міжнародних договорів у національній правовій системі України були б чітка

конституційна вказівка про статус норм міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надається Верховною Радою України. Додатково Основним Законом може бути передбачено відсилання до інших нормативно-правових актів (зокрема і до того ж Закону України «Про міжнародні договори України»), що не змінює суть наведеної вище пропозиції, а лише змінює її форму.

Інший варіант – запровадити ієрархію українських законів. *De facto* ця система існує в українському податковому праві, де існує термін «законодавство (закон) з питань оподаткування» і ціла низка спеціальних норм, які стосуються лише цього правового інституту. Запровадження ієрархії законів дало б змогу відмовитися від конституційного регулювання питання місця міжнародних договорів у системі українського національного законодавства, а ефективно врегулювати його на нижчому рівні, зокрема надавши Закону України «Про міжнародні договори України» вищого статусу, аніж статус інших законів. У такому випадку включати до кожного з них (як це робиться сьогодні) норму про пріоритет норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства України не буде потреби.

Дані пропозиції по своїй суті відображають існуючу практику українських судів, і спрямовані на закріплення де-факто існуючої ситуації на законодавчому рівні, щоб відповідні норми могли працювати *de iure*.

Таким чином, проблема визначення місця міжнародних договорів у національному праві України існує на теоретичному рівні, однак, практика пішла своїм шляхом, і відкинула деякі занадто затеоретизовані аргументи, залишивши лише реально працюючі. З метою законодавчого (а в ідеалі – конституційного) закріплення цих реально працюючих механізмів і були надані наведені вище пропозиції.

Основні ідеї розділу висвітлені в авторських роботах [103; 104]

Розділ 2

Тлумачення міжнародних договорів: історія розвитку і сучасність

2.1. Поняття юридичного тлумачення

Історія поняття «тлумачення» сягає античних часів, зокрема часів Стародавньої Греції та Стародавнього Риму, де була розвинена ціла система аргументації під назвою «status» (лат.) чи «stasis» (гр.). Її активно використовували грецькі та римські оратори. Ця система застосовувалась як до тлумачення взагалі (в тому числі як мистецтво), так і до тлумачення юридичних текстів зокрема. Тлумачення відповідно до неї вважалися питанням дефініцій (status definitivus). Їх ще Аристотель називав твердженнями про значення термінів, які водночас не обстоюють існування чи неіснування (важливість) речі, яка визначається. [202, с. 11-13] До Аристотеля, питання тлумачення побічно згадував його учитель Платон, який у своєму творі «Держава» визначив принципи, якими має керуватися досконала держава і дає своє тлумачення поняття справедливості. [144, с. 19] В Римській Імперії з'явився термін «*interpretatio*», який є прообразом сучасного тлумачення. [263, с. 734-735]

Вже в ті часи ставлення до тлумачення було неоднозначним. З одного боку його вважали мистецтвом, і навіть проводили цілі змагання ораторів (до речі, ця традиція дійшла і до наших днів). [202, с. 11-13] З іншого боку, ця система знань мала всі ознаки науки, яка сформувалась, виділившись з філософії, та отримала назву герменевтики (назва очевидно походить від імені давньогрецького бога Гермеса). [121, с. 175] До її становлення долучилися зокрема М. Хайдеггер, Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей, Е. Гуссерль, Х-Г. Гадамер, П. Рікьор та багато інших. [279, с. 99] Її розуміють на сьогодні як галузь філософії, найбільш покликану досліджувати природу розуміння і тлумачення. [232, с. 136] В межах герменевтики виділяють юридичну герменевтику, яка покликана досліджувати питання юридичного тлумачення,

і доробком якої користується сучасне правознавство. [262, с. 115; 126, с. 461-462; 82, с. 99] Як і в стародавні часи, тлумачення на сьогодні визнається не тільки наукою, а й мистецтвом. [113, с. 180]

Одне з цікавих і важливих питань, до якого слід звернутися на початку дослідження, - застосування поряд з терміном «тлумачення» інших термінів, що схожі з ним за значенням. На їх наявності наголошують дослідниці Т. В. Кашаніна та К. М. Шиліна. Поряд із поняттям «тлумачення», Т. В. Кашаніна звертається і до термінів: інтерпретація (роз'яснення), екзегеза (тлумачення пророцтв та сновидінь в Давній Греції) та герменевтика (в розумінні мистецтва роз'яснення, аналізу тексту). [119, с. 338] Дослідниця не намагається ці терміни розділити і, очевидно, дає можливість їх взаємозамінювати.

Водночас, К. М. Шиліна зазначає, що термін «інтерпретація» за своїм значенням є ширшим від тлумачення, вказуючи при цьому, що інтерпретувати можна не тільки правові норми, а й правові явища, дії тощо. [192, с. 16] При цьому вона цитує П. Рікьора: «інтерпретація має місце там, де є множинний смисл». [192, с. 28]

Авторка також приділяє увагу поняттю «герменевтика». Вона радить розділяти його від поняття «тлумачення». При цьому зазначає: «Якщо герменевтика пояснює тексти, спираючись на соціально-культурні фактори створення правових норм, то призначення тлумачення права полягає у виробленні однозначного розуміння норми для її застосування на практиці». [192, с. 17] Таким чином, найбільш правильним очевидно є вживання слова «тлумачення». Водночас, терміни «інтерпретація» та «екзегеза» можна вживати взаємозамінно з терміном «тлумачення» без серйозних втрат для наукової чистоти дослідження, а от термін «герменевтика», очевидно, має таки інше значення. До речі, в зарубіжній літературі терміни «інтерпретація» та «екзегеза» вживаються взаємозамінно.

З точки зору сучасних дослідників-філософів поняття «герменевтика»

слід розуміти як «вчення про інтерпретацію знаків і розуміння смислів у вигляді теорії мистецтва розуміння, певних правил (методів, технік) інтерпретації, мистецтва їх застосування, а також самого процесу тлумачення». [120, с. 27] Це одне з найбільш повних визначень загальнофілософського поняття герменевтики на сьогоднішній день, і його значення для тлумачення, зокрема і юридичного, є високим.

Ставлення до тлумачення було неоднозначним і у іншому аспекті. Історії відомі періоди як його розквіту (зокрема часи ранньої ще не роз'єднаної Римської Імперії), так і часи повної заборони правотлумачної діяльності (зокрема за Юстиніана, Наполеона, а також переживали такі періоди середньовіччя Австрія та Прусія). [194, с. 61; 246, с. 50-59; 249, с. 584]

Намагання зрозуміти що таке тлумачення не припинилися із закінченням епохи Античності. Водночас, у середньовіччі часи, вони у більшій мірі стосувалися тлумачення теологічних текстів, і в набагато меншій мірі стосувалися тлумачення права. Як пише дослідник цього періоду І. Маклін: «Видається, що зростання кількості спроб юридичного тлумачення просто не викликало належної реакції у імператорів (мова йде про Візантійську Імперію), які часто просто не знали про свої можливості накладати санкції за порушення Юстиніанівського декрету (яким імператор заборонив тлумачення Дигест)». [246, с. 54-55]

Водночас, в часи Ренесансу, практика тлумачення набула свого розвитку. З'являються нові філософські школи, теорії, підходи. Вони багато в чому базувалися на творах давньогрецьких філософів (в основному стосовно загальногерменевтичних питань) та творах давньоримських юристів (стосовно питань тлумачення права). В цей період досліджують тлумачення також не тільки з юридичної точки зору, а і продовжують традиції Античності та Середньовіччя стосовно тлумачення теологічних, літературних, історичних текстів, а також починається дослідження тлумачення в

загальнофілософському, філософсько-герменевтичному аспекті. Дослідивши цей значний історичний період, Маклін дає таке визначення поняття тлумачення. «Тлумачення – це процес декодування; він починається із знаку, який має певне значення, – письмо, жест, мова – і виводить значення з нього». [246, с. 67]

Тут важливо зауважити, що як впливає із дослідження Макліна, тлумачення в цей період розумілось передусім як відтворення. Англо-саксонське право ще тільки набирало ваги, а відповідно, – питання про протиставлення відтворення та творення права у процесі тлумачення ще серйозно не поставало. З розвитком прецедентного права, воно починає активно обговорюватися в науковій літературі. [273, с. 1921-1937]

На теренах сучасної України юридичне тлумачення теж розвивалося. Про це свідчать такі визначні пам'ятки української державницької історії як «Руська правда», «Повчання» Володимира Мономаха, твори митрополита Іларіона. [144, с. 20] Зокрема, останнього вважають першим, хто на вітчизняних теренах вперше здійснив професійне тлумачення норм права. [144, с. 20]

Більшість основних сучасних підходів як до розуміння поняття тлумачення, так і до розуміння його методів, базується саме на ідеях, які почали виникати у той час. З розвитком національного права різних держав, а також зі значним розвитком міжнародного права, яке вже почало стосуватися не тільки питань війни та миру та деяких питань міждержавної торгівлі, зросло і значення тлумачення таких норм як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні.

На сьогодні існує не одне визначення поняття «тлумачення». Зокрема, сучасний тлумачний словник української мови містить таке: «Визначати зміст, роз'яснити суть». [289, с. 843] В ньому можна простежити зв'язок із аристотелівською концепцією. Аристотель наголос робив на тому, що тлумачення — це, передусім, твердження. Твердження ж є виявом

викладення суб'єктом тлумачення свого бачення змісту (чи суті) відповідного поняття. Таким чином, в питанні тлумачення важливу роль грає особисте ставлення суб'єкта тлумачення до того, що тлумачиться. На значущості суб'єктивного сприйняття в процесі тлумачення наголошували багато ще стародавніх дослідників. [230, с. 849; 278, с. 244] Погоджуються з ними і сучасні науковці. [141, с. 5] Ступінь впливу особистого ставлення та його важливість для кінцевого результату є питанням, з якого виникає найбільше суперечок у наукових колах. [218, с. 321-384]

Визначення поняття «тлумачення» дається також і у російських тлумачних словниках. Так, найпопулярніший російський словник В. І. Даля визначає тлумачення як: «пояснення, роз'яснення сенсу, значення будь-яких явищ». [286, с. 411] Ще один автор російського словника С. І. Ожегов під тлумаченням розуміє «пізнання смислу, розумного змісту будь-чого». [288, с. 740] Видається, що обидва автори пояснюють два процеси одного і того ж явища — з'ясування (Ожегов) та роз'яснення (Даль) — підхід, який став, зокрема, за радянських часів дуже популярним стосовно розуміння поняття «тлумачення».

«Словник Блека» також містить визначення терміна «тлумачення». Він його подає з одного боку як «процес визначення, що щось (зокрема закон чи юридичний документ) означає; встановлення значення, яке було надано словам чи іншим виразникам намірів», а з іншого — як «розуміння, яке хтось має стосовно значення чогось». [292, с. 837-838] Видається, що в цьому питанні підходи більшості вітчизняних та зарубіжних науковців-лінгвістів співпадають — тлумачення визначається як система двох процесів (або їх результат) — з'ясування та роз'яснення.

Крім словників, питання визначення поняття тлумачення в різний час піднімалось у спеціальній юридичній літературі, зокрема до нього звертались такі радянські, російські, а також українські дослідники: І. Лукашук, О. Лукашук, Б. Зимненко, О. Смирнов, А. Манукян, А. Піголкін, О. Скакун,

Ю. Тодика, К. Шиліна, В. Нерсисянц, С. Лисенков, В. Перевалов, С. Алексеев, Т. Кашаніна, М. Марченко, О. Черданцев та інші, а крім них – ще й такі іноземні дослідники: Р. Гардінер, Д. Бедерман, А. Мarmor, Г. Кельзен, Д. Петерсон, Д. Кеннеді, А. Барак, Д. Хой, В. Брюггер, К. Махоні, А. Скалія, У. Ескрідж, П. Рікбор та багато інших. Розглядалось воно як в рамках романо-германської, так і в рамках англо-саксонської системи права.

Так, більшість представників російської (дореволюційної), радянської та сучасної російської, української, білоруської та деяких інших пострадянських наукових шкіл стоять на позиції, що юридичним тлумаченням загалом слід вважати діяльність із з'ясування та роз'яснення норм права. [191, с. 50; 190, с. 61; 157, с. 8-9; 91, с. 61-62; 152, с. 491; 153, с. 442; 78, с. 502; 192, с. 28; 173, с. 6; 89, с. 14; 99, с. 19-24] Така ж позиція міститься і у статті 93 Закону України «Про Конституційний Суд України». [4] Водночас, згадується такий підхід і у працях іноземних науковців. [251, с. 6; 260, с. 104] Їх загальні підходи розрізняються в основному за ступенем важливості першого та другого елемента цієї діяльності (з'ясування чи роз'яснення). Так, наприклад, П. О. Недбайло виділяв роз'яснення із тлумачення, залишаючи за останнім лише функцію з'ясування. [192, с. 10] Схожий підхід можна простежити і у М. С. Строговича та С. А. Голунського. [90, с. 15] Тільки функцію з'ясування залишали за тлумаченням і С. Й. Вільнянський та А. І. Денисов. [90, с. 15] М. Д. Шаргородський, визначаючи юридичне тлумачення, вважав, що воно тісно пов'язане із правосвідомістю осіб, які здійснюють тлумачення: «... в залежності від того, ідеологію та інтереси якого класу ці особи представляють, ці норми будуть так чи інакше витлумачені». На думку вченого, «тільки соціалістична правосвідомість створює можливість правильно з'ясовувати і правильно тлумачити радянський кримінальний закон». [192, с. 7]

Ю. Тодика пише, що: «сам термін «тлумачення права» може розумітися: по-перше як певний мисленнєвий процес, направлений на

встановлення смислу (змісту) норм права ... по-друге, під тлумаченням розуміється результат вказаного мисленнєвого процесу, який виражений у сукупності суджень (граматичних речень), в яких розкривається, відображається зміст норм, що тлумачаться». [177, с. 375]

О. Ф. Черданцев з цього приводу теж пише: «В теоретичній літературі під тлумаченням норм права розуміється діяльність державних органів, посадових осіб, громадських організацій, окремих громадян, спрямована на встановлення змісту норм права, на розкриття вираженої в них волі соціальних сил, які знаходяться при владі. В процесі тлумачення встановлюється смисл правової норми, її основна мета і соціальна спрямованість, можливі наслідки дії акту, що тлумачиться, з'ясовується суспільно-історична обстановка його прийняття, умови, в яких відбувається тлумачення». [184, с. 323-324]

Водночас, говорити, що концепція тлумачення, за якою цей термін розуміють як поєднання двох процесів – з'ясування та роз'яснення з'явилася у радянській юриспруденції, не можна. Її основа базується на герменевтичному вченні, зокрема П. Рікьора, хоча початки такого підходу можна простежити ще в стародавні часи. [99, с. 19-24] Радянська позитивістська система права, однак, використала цей герменевтичний підхід і популяризувала його в науковій літературі тих часів, обмеживши таким чином для радянських дослідників можливість дослідити, зокрема, і пов'язане, але майже невідоме радянським юристам питання співвідношення тлумачення норм права та творення права, яке поставало і досі постає передусім перед юристами-представниками англо-саксонської системи права. [156, с. 269] Однак, тим не менш, беззаперечним фактом є те, що герменевтичні напрацювання були важливими не тільки для радянської юриспруденції, а також і для сучасної української юридичної науки та практики. [161; 94, с. 44]

Розглядаючи підходи іноземних дослідників, слід звернути увагу на

підхід французького теоретика права Ж-Л. Бержеля, за яким тлумачення — це «викладена у письмовій формі наукова думка, яка має вирішальний вплив при прийнятті рішення з якогось питання». [149, с. 232]

З-поміж іноземних дослідників на увагу заслуговує також підхід А. Барака. Він зокрема писав: «Під тлумаченням я розумію раціональну діяльність з надання значення юридичному текстові ... Іншими словами, тлумачення являє собою процес, за яким юридичне значення тексту «добувається» із його семантичного значення». [200, с. 122]

Відомий австрійський юрист Г. Кельзен теж звертався у своєму творі «Чисте правознавство» до поняття тлумачення. Його він вважав «певною духовною процедурою, що супроводжує процес правозастосування в його переході від вищого до нижчого рівня». [122, с. 370] Водночас, юридичне тлумачення (правознавчу інтерпретацію) він розуміє як «суто пізнавальне, наукове з'ясування сенсу правових норм». [122, с. 377] До речі, дослідники його теорії вважають такий підхід завузьким, порівнюючи зокрема з юридико-герменевтичним підходом Х-Г. Гадамера. [244, с. 771] Схожої вузької точки зору дотримується і угорський дослідник М. Бодіг, зазначаючи, що «тлумачення — це один із видів діяльності, спрямований на з'ясування значення». [205, с. 126]

Вартим уваги з точки зору його близькості до підходу Г. Кельзена є і підхід Г. Гроція (хоч, звісно, епохи, у яких працювали дослідники відрізняються в часі). Так, у своєму відомому творі «Права війни та миру» він не тільки запропонував перші правила тлумачення міжнародних договорів (про що детальніше йтиметься нижче), але також звертається до поняття тлумачення як такого, як до мистецтва, посилаючись при цьому на думку Цицерона, однак, не заперечуючи її. [230, с. 850] Як показав досвід, багато інших дослідників розглядали тлумачення не тільки з точки зору науки чи практики, а також і з точки зору естетичної, вважаючи його одним з проявів мистецтва.

А. Мармор у своїй монографії «Тлумачення та теорія права» зазначає, що термін «тлумачення» можна розуміти у широкому та у вузькому сенсі. Так, у широкому він погоджується із підходом, прийнятим більшістю вітчизняних дослідників, за яким тлумачення є поєднанням з'ясування та роз'яснення. Щоправда, А. Мармор до з'ясування та роз'яснення додає ще і теоризування (створення теорій), водночас видається, що остання дія може розглядатися в рамках попередніх двох, оскільки створити теорію можна як внаслідок роз'яснення чогось для когось, так і внаслідок з'ясування для себе. [248, с. 9]

У своєму відгуку на працю А. Мармора, Т. Ендікотт дає надзвичайно лаконічне визначення тлумачення. Він вважає його відповіддю на питання «А що ви з цього можете зробити?» Тут же він уточнює, що робити треба саме з *цього*, а не з чогось іншого. [216, с. 451] Одночасно, з ним погоджується і дослідниця Дж. Діксон, зазначаючи, що «тлумачення чогось — це намагання не просто відтворити, а зробити щось чи витягнути щось із оригіналу». [293]

Сучасний філософ Й. Рац вважає тлумачення дією з пояснення, показу та виявлення об'єкта тлумачення («оригіналу», як він його називає). Він, стоячи на позитивістських позиціях, критикує підхід, за яким тлумачення є процесом виявлення наміру автора норми, себто не відносить себе до прихильника теорії намірів. [248, с. 155-156]

З точки зору американської теорії договорів, тлумачення визначається як «процес докладення зусиль для з'ясування значення символічних висловів, використаних сторонами договору чи їх висловів на стадії підготовки до укладення договору, чи в процесі створення одного чи багатьох юридично обов'язкових зобов'язань». [254, с. 834] Інший підхід цієї теорії — розуміння тлумачення як «дії, спрямованої на віднайдення справжнього сенсу слів у договорі таким чином, щоб дати можливість іншим з'ясувати саме те значення, яке сторони договору туди вклали». [234, с. 129] Офіційний

американський коментар стосовно права договорів зазначає, що «тлумачення обіцянки чи угоди або якогось терміну в них є з'ясуванням їх значення». [294, с. 325]

Ще один американський дослідник О. Фісс визначав тлумачення як «динамічну взаємодію між читачем і текстом, а також значенням продукта такої взаємодії». [223, с. 739]

Вже згаданий вище Т. Ендікотт визначає тлумачення як «креативний процес міркування метою якого є віднайти ґрунт для відповіді на питання щодо значення певного об'єкта». [217] На схожих позиціях стоїть і П. Тієрсма, називаючи тлумачення «ментальним процесом, за допомогою якого особа витягує щось, що має назву «значення» з фізичного вкладу, в даному випадку — розмовної або письмової мови». [276, с. 1096-1097]

Цікавим питанням, яке ставиться у іноземній літературі, є питання про концепцію попереднього тлумачення. Так, вже також згаданий вище А. Барак вважає, що попереднє тлумачення, як концепція, не має права на існування. «Не може бути пре-екзегетичного розуміння тексту, оскільки ми можемо його з'ясувати та зрозуміти лише внаслідок процесу тлумачення». [200, с. 123] Водночас, німецький філософ Ю. Хабермас вважає, що «тлумачення починається із оцінювального «передрозуміння», яке формує попередній зв'язок між нормою та умовами, та відкриває горизонт для подальших зв'язків». [231, с. 199] Його підтримував і американський дослідник Р. Дворкін, який вважав, що «на передтлумачному етапі за допомогою правил і стандартів здійснюється попереднє з'ясування суті». [215, с. 65-66] Такий підхід Дворкіна досить добре пояснюється його відомою теорією «складних справ», відповідно до якої справу, яка розглядається судом, можна вважати складною у таких випадках: коли відповідна норма права є настільки неоднозначною, що стає незрозуміло, як її застосовувати, й суд не може прийняти рішення тільки шляхом вивчення її буквального змісту; коли є підстави одночасного застосування декількох норм і суддя повинен обрати

одну з них; коли знайдено прогалину, тобто не існує жодної норми, яку треба застосовувати відповідно до наявних фактів (ця прогалина заповнюється шляхом «розширення» існуючої норми, іноді суддя сам створює нову норму); коли судові рішення у значній кількості справ приймаються з посиланням на норми, які навіть важко назвати «неоднозначними» — вони настільки неоднозначні, що питання та суперечки залишаються й після прийняття цих рішень, які спричиняють постійну дискусію про правильність застосування цих норм до наявних фактів з урахуванням обставин справи». [189, с. 101] Водночас, такий його підхід критикується іншими науковцями, які, зокрема, зазначають, що навіть на передтлумачній стадії необхідно провести якесь тлумачення. [243, с. 1110]

В контексті питання про попереднє тлумачення варто також навести думку сучасної української дослідниці О. І. Кадикало, яка, визначаючи поняття суб'єкта тлумачення, називає ним всякого, хто застосовує закон. [110, с. 9-14] Тут же вона пише: «Застосування закону неможливе без з'ясування змісту правової норми. , і тому застосування завжди передує тлумаченню». [110, с. 9-14]

Досить детально підійшов до визначення поняття «тлумачення» Д. Хой. Він проаналізував його розвиток з герменевтичної точки зору, базуючи свої висновки на положеннях праць італійського дослідника Е. Бетті, американського літературного критика Е. Д. Хірша та німецького філософа Х-Г. Гадамера. Так, він зазначає, що перші два «дотримуються давніших поглядів, відділяючи першу дію — когнітивний акт розуміння чи пояснення значення тексту від другої — нормативного роз'яснення важливості (значення) цього тексту. Водночас, виділяється і третя дія — репродуктивне застосування того смислу до конкретної ситуації. Ці дослідники вважають, що дані дії є окремими, і будь-які спроби їх поєднати призведуть до зниження об'єктивності розуміння і, як наслідок, можуть призвести до релятивізму чи до нігілізму. Вони вважають, що в принципі, правильне розуміння тексту

може бути лише одне і правильність визначається за тим чи воно співпадає із намірами автора чи авторів». [232, с. 138] Тут же дослідник подає і протилежну думку Х-Г. Гадамера, який вважає, що «часто те, що людина говорить, протирічить тому, що вона думає. Для Гадамера зрозуміти текст — це спершу зрозуміти необхідний контекст, який містить необхідні передумови для розуміння речення чи вислову. На відміну від попереднього підходу (теорії намірів, яка поряд з іншими теоріями тлумачення, буде детальніше розглядатися у Розділі 3), запропонована Гадамером теорія, об'єктивність ставить у зв'язок із правильним розумінням належного контексту». [232, с. 138-139] Та і загалом, підхід Гадамера відрізняється тим, що основоположним фактором для юридичної герменевтики є протистояння між текстом-джерелом права (законом) і текстом, що є результатом його застосування в конкретній ситуації тлумачення (судовий вирок, рішення органу влади). [94, с. 44]

Водночас, цікавий підхід у австралійських дослідників. Тлумачення вони розуміють як «гіпотезу, яка базується на даних, наданих об'єктом тлумачення, про значення об'єкта тлумачення». [271, с. 470]

Американський дослідник Д. Кеннеді при спробі систематизувати всі наявні підходи до визначення поняття «тлумачення» прийшов до висновку, що їх можна поділити на дві групи. Перша вважає тлумачення «процесом із відкритим кінцем», а друга – «результатом цього процесу». [237, с. 252]

Водночас, зустрічаються у американській літературі також і досить специфічні підходи до розуміння тлумачення. Так, у своїй статті, присвяченій питанню юридичного тлумачення, Д. Паттерсон висловив думку, що «тлумачення є паразитичною діяльністю в юридичній практиці, і в жодному разі не є фундаментальною складовою права». [256, с. 687] Свій підхід він базує на тому, що фактично тлумачення дуже сильно залежить від розуміння, прийнятого у певній галузі чи на певній території (особливо це актуально для практики). Він чітко стоїть на позиції, що розуміння

(з'ясування) аж ніяк не може вважатися частиною процесу тлумачення, оскільки «саме внаслідок включення розуміння до тлумачення останнє набуває паразитичного статусу». [256, с. 687] До такого висновку автор приходять, критикуючи позицію С. Фіша, який створив теорію, за якою при прочитанні тексту читач створює значення цього тексту. [256, с. 689] Відповідно до теорії Фіша, тлумачення є дією, що знаходиться між річчю, яку ми намагаємося зрозуміти, і нашими намаганнями зрозуміти це значення. [256, с. 689] Підхід Д. Паттерсона є одним із прикладів сучасного неоконструктивізму (про який з-поміж інших теорій тлумачення йтиметься у наступному розділі). Він активно критикує інтерпретаційну теорію права Р. Дворкіна, який зазначав: «Право, як цілісність, вимагає від судді перевірити своє тлумачення будь-якої частини системи політичних структур та рішень свого суспільства, задавши собі запитання чи зможе таке його тлумачення бути частиною когерентної теорії, яка б обґрунтовувала систему загалом». [215, с. 245]

Зрештою, підходів до визначення поняття «тлумачення» в літературі є ще багато. З їх великого різноманіття можна зробити висновок, що, незважаючи на невеликі відхилення у поглядах деяких дослідників, більшість представників як вітчизняної, так і зарубіжної наукових шкіл сходяться на думці, що тлумачення можна розуміти у двох сенсах. По-перше — як процес, по-друге — як результат. В рамках цього процесу здійснюються два інші процеси — з'ясування та роз'яснення, які можуть існувати як взаємодоповнюючі складові єдиного процесу. При цьому, як у першому, так і в другому випадку їх можна об'єднати поняттям «тлумачення».

Розібравшись із сутністю терміна «тлумачення», варто тепер перейти до з'ясування його предмета. Ним є те, до чого заради досягнення тлумачення як результату, застосовується тлумачення як процес. Думки дослідників щодо природи предмета теж розходяться.

У цитованому вище визначенні поняття тлумачення, взятому із

тлумачного словника української мови, зазначається, що тлумачити означає: «визначати зміст, роз'яснити суть». [289; с. 843] Відповідно, предметом слід вважати або зміст, або суть. Оскільки ці два слова є очевидно різними, слід з'ясувати наскільки великою є ця різниця.

Так, вже цитований вище словник під змістом, зокрема, має на увазі «суть, внутрішню особливість чого-небудь; характерні риси, які відрізняють дане явище, предмет від подібних явищ, предметів і т. ін». [289; с. 351] Видається, що поняття змісту та суті вважаються близькими за значенням і чи й не синонімічними, оскільки в цьому ж словнику одне поняття визначається через інше (зміст через суть), а визначення поняття суті взагалі не подане. Найближче до нього за значенням «сутність» визначається як: «найголовніше, основне, істотне; суть, сенс, зміст». [289; с. 785] Як видно, тут теж застосовується визначення одного поняття через інше. Таким чином, з лінгвістичної точки зору предметом тлумачення є зміст або суть (які вживаються як синоніми).

Російські лінгвісти В. І. Даль та С. І. Ожегов при визначенні тлумачення, оперують поняттями «сенс», «смысл» та «зміст». Англо-саксонський «Словник Блека» — поняттями «значення» та «розуміння». Більшість зі згадуваних уже вище дослідників, починаючи від Аристотеля, теж застосовували якийсь із наведених вище синонімів для позначення предмета тлумачення.

Видається, що кожен із наведених вище термінів, є з незначними видозмінами одним і тим самим поняттям. Це поняття, однак, є неоднозначним, і в сучасній юридичній літературі існують різні теорії, які пояснюють поняття змісту юридичної норми і класифікують підходи до її пояснення. Так, зокрема В. Гончаров виділяє дві теорії до розуміння змісту юридичної норми. Він їх умовно розподіляє на теорії авторського змісту та теорії неавторського змісту. [95, с. 3] Відповідно до першої групи теорій, зміст юридичної норми пов'язується із намірами безпосереднього

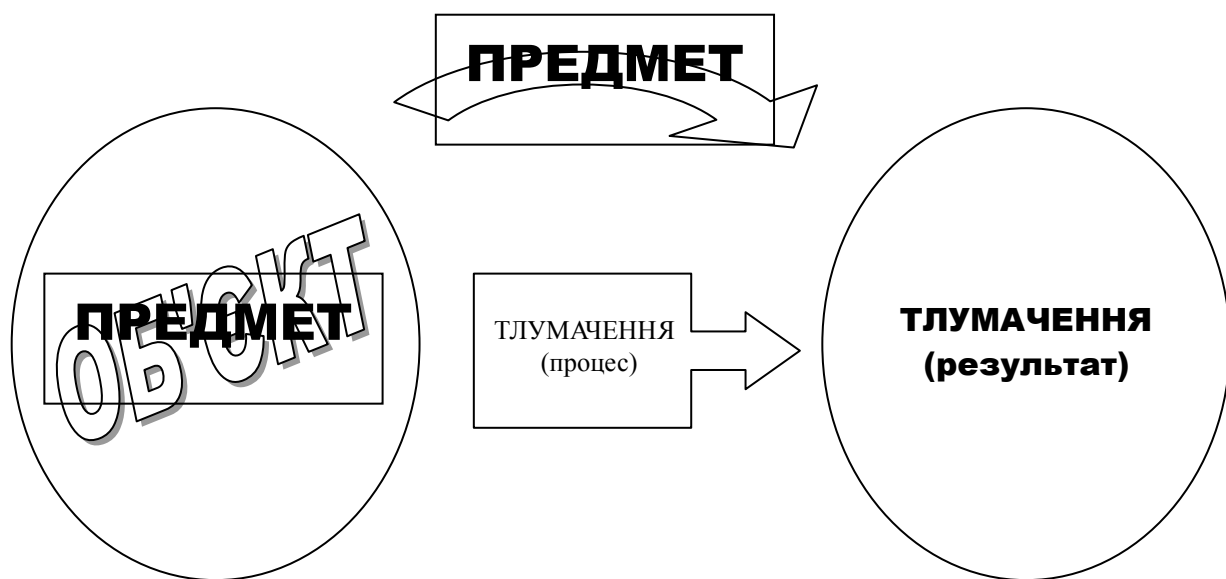
нормотворця та його волею (суб'єктивістські теорії). Друга група теорій передбачає, що зміст юридичної норми не залежить від намірів його безпосереднього автора. Зміст тут інтерпретується як наміри «актуального законодавця» або як «воля закону». [95, с. 3] Зрештою, про поняття намірів та волі ще йтиметься у цьому дослідженні. Це два актуальних питання, які, зокрема, складають основу для однієї із теорій юридичного тлумачення – теорії намірів.

Надане В. Гончаровим розуміння змісту юридичного тлумачення показує, що зміст тлумачення має подвійну природу. З одного боку це намір, як його розуміє ця теорія – первинний намір, який вкладається у сенс норми права її творцем. В цьому думку Гончарова розвивають Ж. Тобор та Т. Петжиковський, які у своєму дослідженні питання тлумачення приватно-правових договорів ставлять питання про те, намір кого слід тлумачити – особи, яка формально уклала договір, чи особи, яка його фактично писала, і чи можна наміри однієї з них ігнорувати, надавши перевагу намірам іншої. [277, с. 17] З іншого боку – цей намір може бути чимось відмінним від волі нормотворця (використаний Гончаровим термін «воля закону»), намір міг і не вкладатися нормотворцем під час створення норми права, однак, з'явився там еволюційно внаслідок зміни обставин. При цьому сама форма норми може не змінюватися. Буква залишається старою, змінюється лише її дух, а відповідно і сама норма.

Вартою уваги тут є також і думка радянського дослідника П. Сорокіна, який в коментарі до питання про тлумачення законів зазначив, що «метою тлумачення є з'ясувати точний зміст закону відповідно до його смислу та букви». [163, с. 711]

Таким чином, питання про предмет юридичного тлумачення зрештою зводиться до з'ясування його змісту, для відкриття сутності якого слід застосувати методи юридичного тлумачення, про які - в наступному розділі. Наразі ж ще нез'ясованим залишилося питання про об'єкт тлумачення.

Об'єкт тлумачення, передусім можна розуміти як форму, зовнішню оболонку предмета тлумачення, тобто ті фізичні чи уявні рамки, в яких існує предмет. Відповідно, питання з'ясування що таке об'єкт тлумачення зводиться до того, щоб зрозуміти до чого в першу чергу слід застосувати тлумачення як процес заради того, щоб з'ясувати що собою являє предмет тлумачення в кожній конкретній ситуації (див. Рис. 1).

Такий підхід видається найбільш логічним, оскільки дає дуже чітке пояснення всього процесу тлумачення та, відповідно, тлумачення як результату цього процесу. Водночас, І. І. Лукашук вважає за доцільне замість терміна «предмет тлумачення» вживати термін «засоби тлумачення». Їх він визначає як «засоби, за допомогою яких з'ясовується зміст норми». [141, с. 27] Дослідник Є. Білозьоров з цього приводу зазначає, що «одні науковці вказують, що тлумаченню підлягають закони або норми права, інші – розглядають тлумачення права». [83, с. 78] Так, О. В. Скурко розділяє джерела права (які, водночас, є і об'єктом тлумачення) на такі групи: звичаєве право, судові рішення («право положення») – для систем загального права, «писане право» («правовстановлення») – для романо-германської

системи, а «вінцем» системи вона називає міжнародне право, основою якого є договір. [172, с. 113] Видається, що розділення об'єкта тлумачення таким чином не є доцільним, якщо розглядати право з позитивістської точки зору, як систему норм. Оскільки норма – найменший елемент, який містить всі ознаки права, то з точки зору позитивізму терміни «тлумачення норм права» та «тлумачення права» є очевидно тотожними (що і показало цитоване дослідження Білозьорова), однак, право може розглядатися і з точки зору інших теорій.

Наприклад, з точки зору природно-правової теорії право не вважається системою норм. Воно (якщо підходити до питання природно-правової теорії з узагальненої точки зору про неї) є радше системою можливостей, і норма права (цей термін присутній і в цій теорії також) вже не буде вважатися найменшим елементом, що має всі ознаки права в такому випадку. В цьому разі термін «тлумачення права» має право на існування поряд із терміном «тлумачення норм права», хоча сутність їхня буде різною. Тлумачення норм права – це з'ясування та роз'яснення відповідних загальнообов'язкових правил поведінки, які складають норму права. Водночас, тлумачення права – це тлумачення відповідних можливостей, які лежать в основі концепції права за природно-правовою теорією. Деталі цього питання, однак, потребують окремого ґрунтовного дослідження із глибоким осмисленням всіх філософських підвалин, на яких базується кожна із концепцій розуміння права. Відповідь на це питання знаходиться там. Водночас, оскільки це дослідження присвячене тлумаченню міжнародних договорів в рамках національної системи, найбільш доцільним видається обмежити в його світлі об'єкт тлумачення нормою права і розглядати міжнародні договори як систему відповідно впорядкованих норм, а питанню тлумачення права як концепції природно-правової теорії присвятити окреме дослідження.

Однак, існує і трохи відмінний погляд на поняття тлумачення як процесу. Зокрема Ф. Шлейєрмахер вважає тлумачення мистецтвом, оскільки

ідеально з'ясувати об'єкт тлумачення неможливо. В цьому він у дечому погоджується зі згаданими вже вище Г. Гроцієм та Х-Г. Гадамером, однак в той час як ті вважають, що тлумачення може бути мистецтвом за певних умов, він вважає його мистецтвом завжди внаслідок того, що умови, у яких цей процес здійснюється людьми, ніколи не можуть бути ідеальними. Ідеальних умов не існує. На людину, яка відповідне тлумачення здійснює, чиниться прямий чи непрямий тиск. Відповідно, ці впливи відхиляють її від ідеального курсу тлумачення, а отже, такий процес має всі ознаки мистецтва. [264, с. 76] Такий підхід вважають актуальним і на сьогодні. Зокрема О. О. Мережко вважає, що тлумачення в міжнародному праві теж має творчий характер. [148, с. 133] Шлейєрмахеру також приписують важливий постулат тлумачення як такого. Він стосується мети тлумачення. Зокрема, про це він казав: «(Мета тлумачення) - зрозуміти текст з самого початку, а потім навіть краще за автора». [264, с. 83]

Водночас, питання про те, що, власне, можна вважати предметом тлумачення є дуже суперечливим, і консенсус з цього приводу з-поміж науковців не знайдений.

Серед основних підходів розрізняють, зокрема, ті, за якими під предметом юридичного тлумачення розуміють текст, відповідно зводячи юридичне тлумачення до тлумачення юридичних текстів, [226, с. 26] а також ті, які вважають, що предметом тлумачення є норма права, яка може і не міститися у тексті, водночас існувати реально. [174] Саме тлумаченню норми права, як предмета тлумачення присвячена більшість сучасних дисертаційних досліджень на теми, близькі до теми цього дослідження.

Існують також і підходи, які важко віднести до якоїсь з наведених вище категорій. Автор одного з них – Т. В. Кашаніна. Так, вона виділяє три підходи.

Перший базується на тлумаченні букви закону (статичний підхід). Цим вона очевидно погоджується із першим підходом, наведеним вище, і

предметом вважає статичний незмінний текст, в межах якого вона віднаходить об'єкт.

Другий базується на тлумаченні духу закону (динамічний підхід). Його девізом вона вважає: «Закон не догма, а настанова до дії». Таким чином, вона погоджується із другим підходом, за яким тлумачаться норми права, які необов'язково знаходяться в тексті, а можуть існувати й поза його межами. Відповідно, саме в ці межі направляє вона всіх, хто здійснює тлумачення, вказуючи, що керуватися слід не чітко написаним, а намірами, принципами, а отже саме вони будуть предметом тлумачення.

Третій же підхід є комплексним і базується на одночасному пізнанні у процесі тлумачення і букви, і духу закону. [119, с. 339] Він, очевидно, є найбільш універсальним, оскільки враховує щонайменше дві позиції (існування предмета тлумачення як тексту, так і його існування поза текстом). Водночас, такий підхід потребує дуже детальних вказівок, на предмет у якій формі слід звертати увагу спершу, а на який пізніше, і за яких умов.

Детально розробити цю рекомендацію є справою непростюю і не завжди можливою. Видається, що існування універсального загальноприйнятого рецепту малоімовірно, водночас, в межах конкретних галузей права чи його інститутів такі рекомендації можуть бути корисними.

Багато запитань викликає перший підхід, а відповідно, і його предмет – текст. В науковій літературі на сьогодні немає чітко сформованої єдиної думки щодо природи цього явища, його сутності. Так, перше, що впадає у очі коли згадується поняття «текст», – певний впорядкований набір прийнятих у оточенні символів, який має зрозуміле для всіх членів цього оточення значення, або якщо його значення можливо з'ясувати, не звертаючись до засобів, недоступних для даного оточення. Простіше кажучи – перед уявою постає звичайне письмо або літери, слова, речення та абзаци, надруковані або написані на певному носії, як правило, на папері.

Більшість норм права містяться саме на паперових носіях (хоча, звісно,

в минулому були поширеними й інші, так закони Стародавнього Єгипту писали на папірусі, Вавилону – на глині, є юридичні документи, які містяться на каменях та цілій низці інших непаперових носіїв). На сьогодні, зокрема, популярності набуває їх електронна форма.

Таке різноманіття носіїв, де містяться норми права, створює проблеми для теоретичного осмислення сутності предмета тлумачення. Текст, видається з першого погляду, – необов'язковий елемент норми права. Особливо писаний текст. Водночас, існують концепції, які обґрунтовують існування тексту і у неписаному вигляді. Вони варті уваги.

Так, Х. Грасія текстом називає: «групу сутностей, які використовуються як знаки (позначення), та обрані, впорядковані автором з метою передати конкретне значення аудиторії у певному контексті». [229, с. 44] Даний підхід не зобов'язує автора використовувати письмо для того, щоб передати своє повідомлення якійсь аудиторії. Це може бути зроблено і знаками, символами, водночас вони мають бути зрозумілими для аудиторії, якій повідомлення адресоване.

Крім того, в цьому випадку текст можна розглядати також в рамках контексту як сукупності потоків інформації, які сприймає аудиторія, і тексту, як головного потоку з-поміж всіх інших.

Водночас, тут виникає також ще одне запитання. За визначенням Грасія, текст – це група сутностей, які використовуються як знаки (себто текст – група знаків). Однак, не менш складне у цьому контексті питання полягає також і у тому, що таке знаки. Їх можна визначити як певні зміни (діяння) навколишньої дійсності, які мають наслідком вплив на сприйняття цієї дійсності іншими суб'єктами. Так, перечитавши друкований текст, людина може отримати задоволення або нові знання, а побачивши червоний сигнал світлофора, водії та пішоходи зупиняються.

Підхід Грасія близько підводить до поняття конклюдентних дій, таких як сигнал регулювальника чи залізничника про зупинку транспортного

засоба. Видається, що дослідник їх ототожнює. І тут є непогані підстави погодитись з ним. Так, звичайний писаний текст завжди ставлять в залежність від мови, адже текст – саме впорядкована система, яка має здатність донести іншим наміри автора. Оскільки система впорядкована, в її основу покладено певні правила, відповідно до яких вона існує. У питаннях мови – це мовні правила, які наявні у кожній мові світу. Водночас, є також і всі підстави говорити і про те, що сигнали регулювальника чи чергового по залізничній станції, який відправляє чи зупиняє поїзд, також можна назвати мовою, оскільки так само як і в будь-якій мові, показуючи жести, відповідні уповноважені особи керуються певними правилами, зокрема тими, що кожен жест (часто також і колір чи звук які супроводжують їх) має певне визначене значення. Більше того, дослідники наводять приклад, коли текстом вважалася релігійна церемонія, зокрема церемонія кремації на острові Балі. [223, с. 739]

І тут видається абсолютно слушною думка про те, що впорядковану систему таких жестів можна вважати такою, що впорядкована відповідно до правил, схожих на мовні правила, а відповідно, її також можна вважати текстом. Більше того, видається що текстом можна вважати і відсутність будь-яких дій, жестів чи звуків, абсолютне мовчання. В цьому випадку роль визначника значення буде відігравати контекст (наприклад, хвилина мовчання на траурних церемоніях). Таким чином, можна зробити декілька проміжних висновків.

Так, текст – поняття не лише письмової мови. Він насправді може існувати і у неписьмовій формі. Його визначником є не наявність видимих символів, як правило, написаних чи надрукованих, а наявність упорядкованої системи символів, які мають відповідне значення, яке адресати можуть визначити за попередньо обумовленими правилами. Відповідно, така система символів може існувати навіть у формі мовчання або чистого аркуша паперу. Однак, вони стануть текстом лише в тому випадку, коли нестимуть

відповідне значення, яке можна визначити за узгодженими поміж адресатами правилами.

Положення теорії Грасія досить тісно переплітаються з положеннями теорії П. Рікьора, який присвятив герменевтичним дослідженням дуже багато часу і праць. На відміну від попереднього дослідника, Рікьор не просто пояснює можливість існування тексту у неписьмовому вигляді. Він пропонує модель такого тексту.

В основу своєї теорії стосовно тексту П. Рікьор ставить поняття дискурсу. [259, с. 198] Його він визначає як «лінгвістичну практику», «лінгвістичне використання». [259, с. 198] Базовою одиницею тексту він вважав речення, в той час як для знаку він відводив роль базової одиниці мови. [259, с. 198] Крім того, відмінністю дискурсу від мови (а саме на цій позиції стоїть П. Рікьор) є те, що дискурс «завжди реалізується тимчасово, у конкретний момент, в той час як система мови (система мовних правил) є віртуальною і від часу не залежить». [260, с. 92] Остання думка є досить-таки спірною, оскільки мовні правила також з часом змінюються, однак для даного дослідження ця відмінність великої ролі не грає.

Рікьор виділяє також і інші ознаки дискурсу, такі як визначеність суб'єкта у дискурсі та його відсутність у мові, розглядає мову як щось внутрішнє зі своїми правилами, в той час як дискурс становить зовнішню оболонку цього внутрішнього, вважає мову лише причиною для комунікації, в той час як дискурс є самим процесом обміну повідомленнями. [260, с. 92]

Всі наведені вище чотири ознаки Рікьор вважає складовими частинами мови як події (а не як правила). Причому наголос він робить на тому, що вони є характерними для розмовної мови, а не для письмової. Письмова мова, на відміну від усної, відрізняється тим, що подія письмової мови не фіксує саму подію, як це робить мова усна. Вона фіксує саму мову, а вже подія фіксується сказаним, тобто усною мовою.

Для характеристики перетворення письмової мови в усну, Рікьор

звертається до твору Остіна та Сearле, які представляли подію усної мови у вигляді системи ієрархічних дій, здійснюваних на трьох рівнях. Перша дія – локуціонерна дія, або дія сказаного. Друга дія – іллокуціонерна дія, тобто дія, яка означає що ми робимо в сказаному. Третя дія – перлокуціонерна дія, тобто дія, яка означає що ми робимо, говорячи. Рікьор наводить приклад фрази «Зачиніть двері!» як дії сказаного, водночас, за його словами, якщо додати до цієї фрази тон вимоги або наказу, ми отримаємо іллокуціонерну дію, а якщо додати до неї певні стимули, з натяком на певні результати (позитивні чи негативні – заохочення чи покарання) – це буде прикладом перлокуціонерної дії. [260, с. 93-94]

У своєму дослідженні П. Рікьор йде набагато далі, але для цього дослідження важливим є висновок вченого про те, що текст є виразником значеннєвої дії, а оскільки дія не обов'язково повинна бути визначена на письмі, то й існування неписьмового тексту, аналогічного з тим, який обстоює у своїй теорії Х. Грасія, є абсолютно реальним. [260, с. 93-94]

Окрім теорій Грасія та Рікьора, які підходили до визначення поняття тексту більше з філософської точки зору, цю проблему піднімав і Дж. Брунс, розглядаючи конкретно специфіку юридичного тексту. В основі його підходу лежить погляд на текст не з логічно-філософської точки зору, яку має Грасія, а погляд на текст через призму сутності права. Зокрема, він розглядає декілька можливих варіацій такої сутності.

«Наскільки я розумію, є два полюси думок, які можуть допомогти направити людське мислення. З одного боку є ідея, що юридичний текст має розглядатися на прикладі моделі логічного судження, тобто твердження може бути оцінене як (до певної міри) правильне або неправильне відповідно до правил послідовного доведення. З іншого боку, існує думка, що юридичний текст є завжди історично вбудованим та політично мотивованим, тому неможливо більше сприймати право як продукт розуму та аргументу: його слід також (завжди) співвідносити із категоріями матеріальності – силою,

технологіями, суспільними відносинами, статевою різницею тощо». [207, с. 23]

До прихильників першого підходу він відносить Р. Дворкіна, який в рамках своєї аналітичної юриспруденції вважає, що право складається із суджень, і що основною метою юриспруденції є визначити сенс і силу цих суджень. Більше того, Дворкін намагається все, навіть суть права як такого пояснити через тлумачення. З цього приводу один із дослідників писав: «Для Рональда Дворкіна тлумачення є не просто виявом юридичної практики стосовно якої ми можемо задавати запитання. Це головна і невинна відповідь на майже кожне запитання яке можна було б задати стосовно права чи стосовно теорії права. Тлумачний (інтерпретативний) підхід годиться для опису того, про що йде мова у теорії права і що роблять судді, і також його можна застосовувати для того, щоб зрозуміти вимоги права стосовно кожного конкретного питання». [204, с. 146] В рамках цього підходу юридичним текстом він вважає щось схоже на літературний твір, створений декількома авторами, кожен з яких має на меті створити «найкращий витвір мистецтва». [204, с. 146] В цьому плані він ототожнює тлумачення юридичних текстів із тлумаченням літературних текстів, яке і справді є мистецтвом. Водночас, Дворкін не тільки ототожнює право із сукупністю суджень, він також називає це «правовою цілісністю». Лише в рамках правової цілісності, за його словами, може йти мова про правильне тлумачення. Він просить суддів уявити, що правосуддя має в своїй основі систему визначних принципів про правосуддя як таке і про чесність як його складову. Тільки в такому випадку, за його словами, можна говорити про правильне тлумачення суддями норм права, а відповідно і про правосуддя як таке. Рамки мають бути. [204, с. 146]

У цьому підході можна чітко простежити цікаву особливість. Погляд на тлумачення, як на мистецтво, йде ще з часів Давньої Греції. Вище уже згадувалось, що стародавні греки навіть влаштовували відповідні змагання. Більше того, в той же самий час вони вже тоді (зокрема також цитований

вище Аристотель) вважали тлумачення твердженнями, а оскільки теорія Р. Дворкіна базується на тезі, що право має розглядатися через призму його тлумачення, то можна відповідно припустити, що Дворкін право і тлумачення ототожнює. Вважаючи право системою суджень, а його тлумачення – системою тверджень, він опиняється перед фактом що судження за своїм значенням не сильно відрізняється від твердження, а відповідно, в багатьох випадках є тотожним йому.

Однак, видається, що цей підхід заскладний при застосуванні до тлумачення міжнародних договорів. Якщо у внутрішньодержавному праві, у єдиній правовій системі в певному аспекті й можна погодитися на застосування положень теорії Р. Дворкіна, зокрема, хоча б через те, що там існує ціла система принципів, які є основою для існування всієї системи внутрішньодержавного права, то питання існування цих принципів у міжнародному праві (і навіть не стільки існування скільки їх обов'язковості та дії для інших суб'єктів міжнародного права) викликає завжди гостру і вмотивовану дискусію. Незважаючи на наявність цілої низки основних конвенцій, які мали б встановлювати основоположні принципи міжнародного права, абсолютно достовірно зрозуміло, що зробити їх універсальними, прийнятними для всіх, особливо враховуючи велике різноманіття націй, народів, традицій, релігій та багатьох інших факторів на світовій арені, буде навряд чи можливо, а якщо і можливо, то вкрай складно. В цьому випадку тлумачення міжнародного договору не повинно зводитися до тлумачення його тексту просто як системи суджень, його слід тлумачити комплексно, враховуючи й інші фактори, насамперед політичні.

Визнаючи за предметом тлумачення – текстом його значення як системи суджень, можна наразитися на опір тих, хто, на відміну від Р. Дворкіна, не розглядає право через призму його тлумачення. Так, П. Гудріч, як один із представників цього підходу, заявляє, що «Правовий дискурс є просто одним із багатьох конкуруючих нормативно-дисциплінарних дискурсів, дискурсів

моральності, релігії та суспільних звичаїв, з якими він тісно пов'язаний і від яких він переймає багато із (якщо не всі) аргументів на свою підтримку. Це дискурс, який у ідеалі має розумітися з точки зору питань контролю – домінування та субординації». [207, с. 24] Таким чином, і текст, відповідно до цього підходу, буде розглядатися швидше як настанова до дії, а не обов'язково виразник певної волі суб'єкта, а отже, також може мати позатекстуальну форму.

Таким чином, проаналізувавши вищенаведене, можна прийти до цікавого висновку. Предметом тлумачення можна вважати як текст, як оболонку, за якою міститься норма права, так і саму норму права вже без цієї оболонки. Складність тут може полягати тільки в тому, що досі існують норми права, які містяться у неписьмових джерелах, водночас, як показано вище, говорити про їх позатекстуальність не можна, адже оскільки вони передають певне значення за допомогою конкретних впорядкованих зрозумілих адресатам символів, то текст там має місце (хоч і не у письмовій формі), і, відповідно, може тлумачитися. Водночас, оскільки основна увага цього дослідження присвячена тлумаченню міжнародних договорів, переважна більшість яких (якщо уже на сьогодні і не всі, особливо враховуючи положення статті 1 Конвенції) укладаються у письмовій формі і зберігаються у реальному варіанті (як правило у депозитарія), відповідно, питання про існування чи неіснування тексту як предмета тлумачення в цьому контексті поставати не повинно.

Таким чином, для досягнення тлумачення як результату слід застосувати тлумачення як процес до його об'єкта, в якому віднайти предмет. До того ж тлумачення, як процес, слід здійснювати за відповідними правилами, які, як правило, є мовними, пов'язаними, однак, із юридичними, зокрема, зобов'язанням базувати тлумачення на відповідних принципах, з-поміж яких дослідники виділяють основні: компетентність, об'єктивність, всебічність, телеологічність, систематичність та однаковість тлумачення

правових норм. [154]

Водночас, якщо зазирнути всередину текстуальної оболонки, необхідно буде мати справу з іншим підходом до визначення поняття предмета тлумачення – нормою права. Він є пануючим у науковій літературі. Справді, такий підхід має певне підґрунтя під собою, оскільки норму права можна вважати так-званою цементоутворюючою одиницею права, зокрема, у позитивістському його розумінні, де право визначається як система норм, а відповідно, норма права є найменшою його складовою одиницею, що містить всі притаманні ознаки права. І справді, дуже часто юридичне тлумачення зводиться саме до тлумачення норми права, однак, не завжди.

Навіть перебуваючи в межах позитивістського підходу, не можна забувати, що правознавство, як наука про право, охоплює не лише норми права. Цією наукою охоплюються також і суспільні відносини, які виникають, і набувають правового регулювання. Такі відносини, або точніше – правовідносини, не можуть з'явитися самі по собі. Їх породжують юридичні факти, як конкретні життєві обставини, які стоять в основі виникнення, зміни чи припинення правовідносин. І вже їх регулюють норми права. Таким чином, юридичні факти теж можуть бути (і часто є) предметом юридичного тлумачення. І що цікаво – саме на прикладі цього предмету яскраво видно, що далеко не завжди юридичне тлумачення зводиться до тлумачення юридичних текстів (оскільки такий підхід створив навіть цілу школу текстуалістів, але про неї нижче). Таким чином, юридичне тлумачення може стосуватися не лише норм права, а і всіх інших явищ, які об'єктивно знаходяться в колі правознавства, як науки, або дотичні до неї.

Однак, так чи інакше, хоч юридичне тлумачення і можна поширити на тлумачення як юридичних текстів, як оболонки, в якій містяться норми права, так і на тлумачення юридичних фактів, які є підставою для виникнення, зміни та припинення правовідносин, в контексті цього дослідження основну увагу слід звернути саме на тлумачення норм права, адже саме на цьому

зосереджена основна увага національних судів при тлумаченні міжнародних договорів. Звісно, не можна не брати до уваги і той факт, що тлумачать вони також і юридичні факти, як підґрунтя для подальшого тлумачення норм права, які містяться в них.

Таким чином, юридичне тлумачення може розглядатися як процес (об'єднання процесів з'ясування та роз'яснення, а також щодо кожного з них окремо), а також як результат цього процесу. Об'єктом тлумачення є зміст або значення (смісл) його предмета, а предметом, відповідно, - або норма права, об'єкт якої (зміст) необхідно з'ясувати при тлумаченні, або відповідний юридичний текст, який, як правило, містить норму права. Існування норми права поза текстом неможливе, адже, як показано вище, текст може мати (і часто має) неписьмову форму.

В рамках питання про тлумачення як таке, його об'єкт та предмет варто також згадати і про його результат. Зокрема О. В. Капліна зазначає, що «результатом тлумачення повинна бути ясність і визначеність норми права, тобто отримання такого знання правозастосувачем, яке виключає будь-які сумніви щодо співвідношення «букви» і «духу» закону, двозначності в одержаних висновках». [116, с. 223] Такий підхід видається ідеальним.

Як вже зазначалося вище, тлумачення можна розуміти в двох сенсах. По-перше, як процес, який включає хоча б один (або і обидва процеси) – з'ясування та роз'яснення, а по-друге – як результат цього процесу. Цей результат часто має свою назву – акт тлумачення, що часто корелюється із актом правозастосування. [194, с. 18-19] В науковій літературі існує думка, що акти тлумачення слід вважати джерелами права (зокрема в Україні), оскільки вони органічно пов'язані з сутністю актів, результатом тлумачення яких вони стали. [103, с. 113] До поняття акта тлумачення звертаються й інші дослідники, зокрема в рамках кримінального права. [114, с. 229-239] Так, наприклад, О. В. Майстренко зазначає, що: «акт тлумачення – це форма, в межах якої пізнається і роз'яснюється зміст правових норм». [143] Видається,

що використання терміну «акт тлумачення» є очевидно тотожним поняттю «тлумачення» у сенсі результату. Використання у словосполученні «акт тлумачення» слова «акт» (в сенсі, вжитому цитованими вище дослідниками) наголошує на тому, що мається на увазі саме результат відповідної дії – акту. Така форма склалася на українських теренах історично, однак різниця в сутності понять «тлумачення» (в сенсі результату) та «акт тлумачення» на дане дослідження не має великого впливу, тому в подальшому ці терміни будуть використовуватися взаємозамінно.

Водночас, якщо звернутися зараз до міжнародного договору, як безпосереднього предмета тлумачення, якому присвячене це дослідження, слід, зокрема, зазначити, що в нього є своя специфіка, пов'язана як з характером його творення, так і з його дією як на рівні міжнародного права, так і у внутрішній правовій системі відповідної держави. Детально місце міжнародних договорів у правовій системі України проаналізовано у Розділі 1. Тут же основна увага буде приділена міжнародним договорам як предметові тлумачення у внутрішній системі права.

Водночас, для повного розуміння суті тлумачення міжнародних договорів у внутрішній системі, варто було б спочатку проаналізувати його тлумачення з точки зору міжнародного права як такого, оскільки основною метою міжнародних договорів є, все ж, регулювання відносин між державами на міжнародному рівні. Для цього варто звернутись як до юридичних документів, так і до доктринальних підходів.

Чи не найважливішим документом з приводу міжнародних договорів у світі вважають вже згадувану у Розділі 1 Конвенцію [15], а також прийняті пізніше Віденську конвенцію про правонаступництво держав стосовно договорів 1978 року [16] та Віденську конвенцію про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 року. [14] З цих трьох найчастіше як у теорії, так і на практиці застосовується перша. Її ратифікувала переважна більшість держав,

а багато з тих, які не ратифікували (наприклад, США), [255, с. 68-79] активно визнають керівний вплив її положень у судовій практиці. Конвенція містить визначення поняття міжнародного договору як такого.

Так, стаття 1 при визначенні термінів розуміє «договір» (міжнародний договір) як «міжнародну угоду, укладену між державами в письмовій формі і регульовану міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному документі, двох чи кількох зв'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретного найменування». Отже, слід зауважити, що відповідно до Конвенції, міжнародним договором визнається міжнародна угода, і обов'язково у письмовій формі. Згадана вище конвенція 1986 року має аналогічне визначення, водночас, і інших суб'єктів – до держав додані ще й міжнародні організації.

Дослідники міжнародного права у своїй більшості не намагаються дати визначення міжнародного договору, а, як правило, користуються визначенням Конвенції, наголошуючи при цьому на основній меті міжнародного договору – створенні зобов'язання. В даному випадку – на рівні міжнародного права. [220, с. 119; 210, с. 179-180; 85, с. 112; 140, с. 124]

Надзвичайно важливим для повноти з'ясування питання про тлумачення є з'ясування природи міжнародного договору. Це сильно впливає на роль його тлумачення у відповідному контексті, і також сильно від цього контексту залежить.

Видається, що міжнародний договір на міжнародному рівні слід розглядати як угоду між двома суб'єктами міжнародного права. Це положення закріплене як у наведених вище Віденських конвенціях, так і у доктрині міжнародного права. [140, с. 124] Відповідно, до нього б мали застосовуватися способи тлумачення, притаманні звичайним договорам (про способи тлумачення детальніше у Розділі 3). В той же час, як показано у Розділі 1, міжнародний договір у національній правовій системі має спеціальний статус, і при його тлумаченні повинні враховуватися як

положення про тлумачення національного законодавства, так і положення про тлумачення договорів, зокрема і положення статей 31-33 Конвенції.

Важливим елементом, який має враховуватися під час тлумачення міжнародних договорів у національному праві, є також і те, що окрім юридичного смислу, цей документ має і серйозний політичний смисл, і на відміну від норм національного права, тут політичний фактор відкинути найтяжче. [110, с. 216] Простими словами, в питанні тлумачення міжнародних договорів слід враховувати той факт, що від його тлумачення, а особливо — від наслідків його тлумачення дуже сильно залежить місце і роль держави на світовій арені, адже недотримання міжнародних договорів порушує принцип *pacta sunt servanda* і таким чином, може призвести до виникнення для держави небажаних наслідків у вигляді додаткової відповідальності за міжнародним правом. Звісно, врахування цього факту не є основним завданням суду, як органу — представника держави, уповноваженого тлумачити міжнародні договори, водночас, не звертати на нього увагу теж не можна.

З цього приводу І. І. Лукашук писав: «Тлумачення — це наука і мистецтво. Поряд із об'єктивними елементами в цьому процесі великою є питома вага суб'єктивних моментів. Тлумачення здійснюється людьми, які керуються притаманною їм політичною, моральною, правовою свідомістю. Все це не може не мати впливу на результат». [141, с. 5] У цьому ж руслі висловлюється і угорський науковець Ч. Варга: «Ми можемо прийняти те, що раціональність сама по собі є не більше ніж однією з багатьох традицій, більше того, що помилкою є припускати існування чи необхідність однієї (найкращої чи найвищої) точки зору для визначення ідеальної раціональності, і, відповідно, в підсумку ми також повинні визнати, що різні типи логіки і семантики можуть бути придатними в різних контекстах і для різних теорій». [87, с. 18-19] Водночас, І. Лукашук також погоджується із думкою відомого американського юриста Л. Хенкіна, який сказав: «Як кожна

країна, Сполучені Штати часом схильні тлумачити Статут (ООН) відповідно до своїх інтересів, як вони їх розуміють, ... (однак), тлумачення, яке не відповідає текстові, цілям, задуму, історії та іншим принципам конструювання договорів, нікого не переконає і не досягне успіху». [141, с. 5-6] Саме ці постулати складають основу так-званого «цілісного тлумачення», яке активно застосовується Верховним судом США при тлумаченні Конституції США, [228, с. 29] і яке за аналогією можна застосовувати до тлумачення міжнародних договорів.

2.2. Суб'єкти тлумачення міжнародних договорів

Як уже показано вище, міжнародні договори відіграють значну роль у розвитку міжнародних відносин, не меншою є і їх роль у розвитку внутрішньодержавного права. Водночас, як зазначили згадані вище Л. Хенкін та І. І. Лукашук, їх тлумачення дуже сильно залежить від особи інтерпретатора та рівня його праворозуміння.

В цьому плані доцільно було б звернутися до праці М. І. Козюбри, де він виділяє буденний (буденно-емпіричний), професійний, науковий або теоретичний, філософський. [130, с. 197-201] Кожен із них є продуктом суспільного, наукового та професійного життя відповідного інтерпретатора, відображаючи при цьому його загальнолюдські життєві досягнення, а це, в свою чергу, зумовлює результат тлумачення здійсненого такою людиною.

Як показало вже це дослідження у попередньому підрозділі, ідеального тлумачення не буває, водночас, зважаючи на велику роль міжнародних договорів, особа, яка здійснює тлумачення, має бути обізнаною не лише з основними положеннями національного права, а й бути експертом у праві міжнародному, зокрема і для того, щоб краще розуміти сутність міжнародного договору, а також для того, щоб мати можливість адекватно оцінити його місце у міжнародному праві. Особливо слід звертати увагу на особливість, на якій наголошує дослідниця О. Трагнюк: «У міжнародних відносинах держава і міжнародні органи, у тому числі і судові, з'ясовують зміст норми як елемента міжнародно-правової системи. Органи ж держави тлумачать міжнародну норму для того, щоб вона могла застосовуватися як частина національної правової системи у конкретних обставинах справи відповідно до соціальних умов моменту застосування норми». [179]

Міжнародні договори є предметом тлумачення для багатьох суб'єктів. Питання про належний суб'єкт тлумачення постає як на національному, так і на міжнародному рівні. Так, досі тривають дебати щодо належних суб'єктів тлумачення Статуту Організації Об'єднаних Націй. З-поміж основних

називають Міжнародний суд ООН, Раду Безпеки ООН, Генеральну Асамблею ООН та інші органи ООН. [265, с. 200-204] Так, перший суб'єкт, який в цьому випадку спадає на думку – це міжнародний суд, точніше – міжнародні судові органи, в тому числі й компетентні арбітражі, які часто можуть створюватися в рамках якогось міжнародного договору і компетенція яких поширюється лише на відносини, що виникають лише у зв'язку з цим договором. Незважаючи на відсутність чіткої прямої залежності між системою національного судочинства та сукупністю міжнародних судових та арбітражних інституцій, не враховувати їх тлумачень при вирішенні справ, пов'язаних з міжнародними договорами на національному рівні, не можна. Відсутність прямої субординації національних судів до міжнародних часто замінюється прямими вказівками у самих міжнародних договорах, які, як правило, після ратифікації набувають статусу акта національного законодавства, а відповідно, є обов'язковими до виконання національними судами, про необхідність застосування позицій міжнародної судової інституції при вирішенні справ національними судами, які включають звернення до цього міжнародного договору. Зокрема українські науковці та практики наголошують на важливості врахування позицій Європейського суду з прав людини в рамках українського національного судочинства. [100] Аналогічно ведуть себе і російські науковці. [151, с. 144-151] Інколи така вимога дублюється і у спеціальних законах, зокрема є такий в Україні (Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»). [2] Прямую вказівку на застосування під час здійснення правосуддя практики Європейського суду з прав людини дає Кодекс адміністративного судочинства України (частина 2 статті 8). Є випадки, коли така вимога впливає з норм конституцій певних держав.

Водночас, бувають прецеденти, коли національне законодавство на жодному з рівнів чітко не вказує на місце міжнародних договорів у своїй правовій системі, а відповідно, і неможливо встановити юридичну силу

рішень міжнародних судових органів, які здійснювали тлумачення відповідного міжнародного договору. В цьому випадку суб'єкти тлумачення стикаються із основною проблемою – як здійснювати їх тлумачення і де брати керівні вказівки... На жаль, універсальної відповіді на це запитання немає, тому найкращою порадою буде звернення до принципів права. Водночас, тут можна абсолютно безперечно зазначити, що в такому випадку національний суд повинен проаналізувати рішення відповідного міжнародного судового органу з відповідним тлумаченням договору, і або прийняти його повністю, або частково, або відхилити, навівши при цьому свої аргументи.

З-поміж інших суб'єктів тлумачення міжнародних договорів слід виділити міжнародні організації (чи їх несудові органи), національні несудові органи держав, національні суди, а також вчених-юристів. Варто звернутися до кожного з цих суб'єктів детальніше.

Міжнародні організації та несудові органи міжнародних організацій часто стикаються з необхідністю тлумачити міжнародні договори. При цьому необхідно звернути увагу на те, що тлумачення таких суб'єктів не завжди може братися за взірць і застосовуватися без обмежень.

Перевагою таких тлумачень є той факт, що вони базуються на досвіді, який відповідна міжнародна організація має у певній сфері, що робить таке тлумачення наповненим сенсу, який відповідає реаліям свого часу на фаховому рівні. Водночас, не слід забувати і про серйозні недоліки, які такі тлумачення можуть мати.

Перший недолік – це значна ймовірність того, що тлумачення міжнародною організацією буде здійснене без належного юридичного обґрунтування. Часто такі міжнародні організації розглядають конкретну ситуацію лише зі своєї вузької точки зору, не звертаючись до інших норм та принципів права, які теж необхідно враховувати. Крім того, міжнародні організації при тлумаченні міжнародних договорів виходять, перш за все, із

практичної потреби і якоїсь конкретної ситуації, у якій опинилася міжнародна організація, тому всі інші фактори, зокрема і згадані вище інші правові норми, можуть не враховуватися.

Другий недолік – те, що тлумачення міжнародних організацій відображають не лише конкретну практичну потребу, а й є ще й відображенням принципів і норм міжнародного права. В цьому є певна схожість таких тлумачень із оглянутими вище тлумаченнями міжнародних судів. Незважаючи на існування моністичної теорії, за якою і міжнародне, і національне право становлять одну систему, принципи міжнародного права і принципи національного права можуть суттєво відрізнитися (і існування дуалістичної теорії, за якою міжнародне право і національне право – це дві різні системи, які тільки співіснують одна з одною, є яскравим прикладом цього).

Як уже також писалось вище, застосовування тлумачення, побудованого на одних принципах, до системи, яка базується на інших, є не завжди корисним і можливим. Водночас, аж ніяк не можна не зважати і на перевагу цих тлумачень – їх фаховість. Національним судам при тлумаченні міжнародних договорів слід не просто зважати на вказані вище переваги і недоліки тлумачень міжнародних договорів, здійснених міжнародними організаціями чи їх несудовими органами, а враховувати їх, однак, дуже обережно.

Інший суб'єкт тлумачення – національні несудові органи також вартий уваги в цьому дослідженні. Так само як і міжнародні організації та їх несудові органи, національні несудові органи також застосовують міжнародні договори, а відповідно, – здійснюють їх тлумачення. Зокрема, до тлумачень органів виконавчої влади часто дослухаються при винесенні рішень американські суди. [257, с. 1089-1125; 227, с. 25-85]

Для цього суб'єкта теж характерні деякі переваги та недоліки, вже згадані вище у інших суб'єктів. Так, зокрема, те ж, що вважалося перевагою

тлумачень міжнародних договорів міжнародними організаціями можна зазначити і про тлумачення міжнародних договорів національними несудовими органами. Мається на увазі фаховість тлумачення. Аналогічно як і у попередньому випадку, національні несудові органи, як правило, здійснюють діяльність у певній вузькій сфері відносин. Оскільки вони здійснюють практичну діяльність там постійно, то хто, як не вони, має найвищий фаховий рівень у конкретній сфері? Таким чином, їх тлумачення варті уваги хоча б за те, що з точки зору фаховості вони мають бути найкращими у своїй сфері.

Аналогічно можна навести і схожі з попередніми недоліки. По-перше, - це значна ймовірність відсутності належного юридичного обґрунтування таких тлумачень. По-друге, - вузький підхід, який базується лише на потребах поточної практичної діяльності відповідного органу. Тут варто зазначити, що часто може мати місце ситуація, коли відповідний національний орган за якістю підготовки своїх фахівців поступається міжнародній організації, яка займається діяльністю у тій же сфері, що також може мати вплив на якість тлумачення міжнародних договорів цим органом.

Водночас, на відміну від попереднього суб'єкта, національні несудові органи здійснюють свою діяльність, а відповідно, – і тлумачать міжнародні договори не у відповідності з міжнародним правом (як міжнародні організації), а у відповідності з нормами і принципами національного права. Це суттєво полегшує можливість їх застосування національними судами при вирішенні справ. Однак, тут теж є серйозний недолік. Він якраз і полягає у тому, що національні несудові органи застосовують міжнародний договір (документ створений на основі принципів міжнародного права) на принципах національного права, а відповідно, – так само його тлумачать. В той час як міжнародні організації при тлумаченні міжнародних договорів не враховують принципів національного права (та і не можуть їх враховувати, адже вони різні у кожній державі), то національні несудові органи не враховують той

факт, що міжнародний договір – передусім документ, який регулюється міжнародним правом, а отже, розумітися і тлумачитися він повинен передусім як міжнародно-правовий документ, а вже тільки потім слід звертатися до принципів національного права і узгоджувати тлумачення із ними також.

Таким чином, тлумачення несудовими органами (як міжнародними, так і національними) слід враховувати, зважаючи на їх фаховість, водночас застосовувати їх слід дуже обережно, оскільки недоліків там може бути теж дуже багато. Як писав про це І. І. Лукашук: «Судова практика свідчить, що в силу своєї незалежності суди юридично не зв'язані з думкою виконавчої влади з питань міжнародного права. Однак, зважаючи на необхідність забезпечити єдність дій держави у міжнародній політиці, вони надають цій думці великого значення». [139, с. 31]

Досить специфічною з практичної точки зору, однак дуже цікавою з наукової точки зору є наступна категорія суб'єктів тлумачення міжнародних договорів. Вчені-юристи, які здійснюють доктринальне тлумачення заслуговують на особливу увагу.

Так, важливість тлумачень, здійснюваних вченими-юристами, була визнана ще на теренах Стародавнього Риму, де тлумачення найвидатніших фахівців у галузі права вважалися джерелом права і застосовувалися. Більше того, як писав І. І. Лукашук, навіть самі Дигести Юстиніана по факту були зібранням праць давньоримських юристів-науковців. [139, с. 97] Цей підхід зберігся і в сучасному міжнародному праві. Так, зокрема Статут Міжнародного суду ООН з-поміж інших джерел міжнародного права називає вчення найбільш відомих вчених-юристів усіх націй. Щоправда, тут слід зробити одне зауваження. Статут Міжнародного суду відносить праці вчених-юристів не до основних, а лише до додаткових джерел права, які застосовуються лише в тому випадку, якщо застосування основних джерел міжнародного права не дало зрозумілої відповіді на питання, які ставить

перед собою суд при вирішенні конкретної справи.

Тут слід також зауважити, що роль доктринального тлумачення висока не лише на рівні міжнародного права. Праці вчених-юристів дуже часто стосуються і положень національного права кожної держави. І хоч при цьому *de iure* їх роль не відповідає ролі у міжнародному праві, де вони визнаються джерелом права (хоч і додатковим), однак *de facto* вплив вчених-юристів через свої праці на національну судову практику дуже великий. Яскравим прикладом такого впливу є існування такого виду юридичної наукової праці як коментар до певного акту законодавства (найчастіше – кодекса). Він не може прямо застосовуватись, оскільки не є джерелом права, однак, під час вирішення справ як судді, так і сторони у справі дуже часто до нього звертаються для обґрунтування своєї позиції.

Доктринальне тлумачення теж має ряд переваг та недоліків. До перших слід віднести зокрема те, що вчені-юристи, так само як і представники міжнародних організацій чи національних несудових органів є фахівцями. Водночас, на відміну від попередніх двох суб'єктів, вони є фахівцями у галузі права, що робить їх вчення (з-поміж яких можуть бути і часто є тлумачення міжнародних договорів) надзвичайно цінними.

Вчені-правознавці є висококваліфікованими фахівцями у галузі права, однак, тут слід також зважити і на те, що, на відміну від попередніх двох суб'єктів, більшість з їх розробок базуються не на практичному досвіді, а на глибокому теоретичному аналізі, що не можна не враховувати, звертаючись до їх тлумачень при вирішенні справ. Цей факт не можна оцінити ані як перевагу, ані як недолік, однак. З одного боку, надмірна затеоретизованість, яка притаманна доктринальним тлумаченням, має свої вади. Зокрема, вона часто йде далі ніж це потрібно у конкретній практичній ситуації. Теоретичні підходи, їх критика та підтримка часто мало цікавлять національний суд та сторони по справі. Їм необхідний результат – тлумачення міжнародного договору в рамках національної правової системи, яке б не суперечило ані

принципам міжнародного права, ані принципам, на яких базується система національного права. З цієї точки зору, затеоретизованість доктринальних тлумачень – швидше недолік ніж перевага. Так, зокрема, схожі проблеми виникли при тлумаченні договору про нерозповсюдження ядерної зброї комітетом Цангера. [142, с. 364-366]

Водночас, якщо оцінити те ж саме з іншого боку – можна з впевненістю сказати, що користь від таких тлумачень є і значна. Затееоретизованість доктринальних тлумачень дає змогу національному суду та сторонам зрозуміти моменти, які могли б їм і не спасти на думку, якби вони застосовували простий практичний підхід до тлумачення міжнародних договорів. Ця подвійна природа доктринальних тлумачень характерна не тільки для правознавства. Таким самим чином обґрунтовується важливість теоретичних розробок для практики у будь-якій іншій сфері. Скрізь теорія розробляє основні, ґрунтовні методи, а практика їх удосконалює.

Водночас, при зверненні до доктринального тлумачення міжнародних договорів національним судам слід також робити це дуже обережно. Причина цього проста. Вчені-юристи – представники, перш за все, правової системи своєї держави, їм притаманна властива цій державі правова культура, звичаї, традиції тощо. Вони можуть бути обізнані (і часто є обізнаними) із правовою системою, культурою, звичаями та традиціями інших держав (чи інших юрисдикцій, якщо їх у державі декілька), однак, основний вплив на їх праці буде, все ж, мати той досвід, якого вони мають найбільше. Як правило, він походить з рідної держави (юрисдикції).

Одним із цікавих прикладів доктринального тлумачення міжнародних договорів є вже згаданий вище «комітет Цангера» - неофіційне зібрання групи представників із п'ятнадцяти держав, яке відбувалося з 1971 по 1974 р. у Відні під головуванням швейцарського професора Клода Цангера. Метою цього зібрання було здійснення тлумачення термінів «вихідний матеріал», «спеціальний розщеплювальний матеріал» та «устаткування чи матеріал,

спеціально призначені або підготовлені для обробки, використання чи виробництва спеціального розщеплювального матеріалу», які містяться в статті III Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Здійснивши відповідне тлумачення, комітет направив його у листі до Генерального директора МАГАТЕ, повідомивши того про своє рішення діяти відповідно до домовленостей щодо тлумачення цих термінів. Члени комітету також попросили директора МАГАТЕ розповсюдити результати своєї роботи серед усіх учасників МАГАТЕ, що й було зроблено документом INF/CIRC/209 від 3 вересня 1974 року. [142, с. 364-366] Водночас, слід звернути увагу, що суб'єкт тлумачення тут був подвійний. Звісно, основну роботу виконали вчені-юристи та спеціалісти із ядерної сфери, які зібралися під керівництвом професора Цангера, тому це тлумачення має ознаки доктринального, водночас, оскільки воно було сприйнято міжнародною організацією МАГАТЕ без нарікань, то можна зробити висновок, що вона такий підхід сприйняла, і те, що могло б бути з самого початку зроблено під її егідою, але було зроблено автономно, отримало у подальшому її схвалення, а отже, її також можна віднести до суб'єкта тлумачення цього договору.

Таким чином, тлумачення міжнародних договорів вченими-правознавцями має вагу не тільки для юридичної науки (як національної, так і світової юридичної науки загалом), а і для практичного застосування як міжнародними судами при вирішенні справ та міжнародними організаціями та національними несудовими органами у їх практичній діяльності, так і національними судами при тлумаченні тими міжнародних договорів з метою подальшого їх застосування.

Отже, наведені вище чотири основних суб'єкти, яким доводиться мати справу із тлумаченням міжнародних договорів на професійному рівні мають враховуватися національними судами при тлумаченні міжнародних договорів для подальшого їх застосування у національній правовій системі. Робити, однак, це необхідно дуже обережно і уважно, враховуючи всі переваги та

недоліки таких тлумачень, наведені вище.

2.3. Національний суд як суб'єкт тлумачення міжнародних договорів

З-поміж усіх суб'єктів тлумачення міжнародних договорів, національні суди заслуговують на особливу увагу, оскільки саме їх діяльності присвячена основна увага в цьому дослідженні. Крім того, видається, що саме вони повинні виконати складне завдання – перетворити норми міжнародного права у норми національного, при цьому ще й перетворивши норми фактично приватного права у норми публічного. Одночасно слід не забувати, що це треба зробити строго відповідно до принципів як національного, так і міжнародного права, а це дуже непросто. Так, зокрема, однією з показових є справа Джессі Льюїса (про шхуну «Девід Джей. Адамс»), розглянута спеціальним арбітражем. [236, с. 471-472] В ній мова йде про Лондонський договір 1818 року, за яким Сполучені Штати Америки забрали у своїх громадян право рибалити у канадських водах з умовою, що американські рибалки повинні мати право заходити у канадські затоки та бухти «з метою укриття (захисту), ремонту, купівлі деревини чи отримання води і з жодною іншою метою». У 1886 році американська рибальська шхуна «Девід Джей. Адамс», яка зайшла у канадські води з метою придбання свіжої наживки, була арештована канадськими властями за порушення вищезазначеного договору і відповідного канадського національного законодавства. Судно було конфісковане за рішенням канадського суду. Відповідно до рішення цього суду, шхуна порушила як договір 1818 року, так і національне канадське законодавство. Сполучені Штати Америки стали на захист власника шхуни і подали позов до Британського уряду з метою відсудити збитки, завдані внаслідок арешту та конфіскації шхуни. Їх аргументи базувалися на тому, що канадський суд здійснив неправильне тлумачення вищезгаданого договору.

Арбітраж звернув увагу сторін на важливе положення міжнародного права стосовно тлумачення міжнародних договорів, що тлумачення національним судом однієї держави необов'язково співпадає із тлумаченням

того ж положення, здійсненим судом іншої держави. Таке тлумачення є остаточним на території відповідної держави для цілей національного права, що впливає із доктрини державного суверенітету, водночас, у іншій державі діє той самий механізм, однак, тлумачення може бути зовсім іншим. Одна держава не може знаходитись під юрисдикцією іншої держави, оскільки це автоматично порушить їх суверенітет. Такий принцип міжнародного публічного права неодноразово знаходив свій вияв у працях дослідників. [182; с. 129] Зрештою, зазначає арбітраж, завданням міжнародного судового органу є здійснити тлумачення з точки зору міжнародного права, а не з'ясовувати тлумачення якої із держав є правильним. На думку арбітражу, тлумачення, здійснене канадським судом, є помилковим. [236, с. 471-472]

Ця справа, як і велика кількість інших, схожих на неї, які, однак, з'явилися набагато пізніше (як видно з матеріалів справи, вона слухалася ще задовго до прийняття Конвенції, тому арбітраж в жодному місці на неї не посилається) показує наскільки високою є роль саме національного суду в процесі тлумачення міжнародних договорів. Тлумачення, здійснене національним судом і підтримане всією національною системою судочинства, є остаточним на території відповідної держави, і необхідні дуже серйозні підстави, щоб це тлумачення змінити. Таке можливо, до речі, як в англосаксонській, так і в континентальній правових традиціях. Водночас, це зовсім не впливає на тлумачення, здійснене відповідно до міжнародного права. Воно може кардинально відрізнятись від тлумачень навіть обох сторін.

У питанні про здійснення тлумачення міжнародних договорів національними судами слід також звернути увагу, що, як правило, в кожній державі саме на судову гілку влади покладається обов'язок здійснювати юридичне тлумачення найважливіших норм як таке. В більшості європейських держав для цього існує спеціальний орган конституційної юрисдикції, який, як правило, називається конституційним судом. Його

діяльність з тлумачення є чи не найважливішою в державі у цій сфері, оскільки, як зазначають дослідники, його метою є не тільки з'ясувати та роз'яснити зміст норм, які тлумачаться, а й усунути недоліки юридичної практики. [147]

З-поміж усіх інших суб'єктів тлумачення міжнародних договорів національні суди видаються найкомпетентнішим суб'єктом, особливо щодо тлумачення та застосування їх у національному праві. Судді цих судів мають відповідну юридичну освіту, а отже, є кваліфікованими спеціалістами. В переважній більшості випадків вони мають досвід, а отже, можуть порівняти теорію з практикою і зробити відповідні висновки. Їх освіта передбачає досконале знання як національного, так і міжнародного права, що робить їх фахівцями широкого профілю. Однак, поряд з цим існує і ціла низка проблем, з якими вони стикаються при тлумаченні міжнародних договорів у рамках національного права.

Перша – сконцентрованість на нормах передусім національного права. Більшість суддів (особливо судів першої інстанції) не стикаються або мало стикаються у своїй роботі із необхідністю застосовувати норми міжнародних договорів. Основну масу часу вони присвячують застосуванню, а відповідно і тлумаченню, норм національного права, яке вони вивчають досконало. Така сконцентрованість може призвести до того, що такі судді в разі необхідності тлумачення міжнародного договору і його подальшого застосування будуть неготові це зробити адекватно. Ця проблема стосується передусім держав, де судді до того ж ще й є надто перевантаженими справами (в тому числі це і українські судді), а відповідно, не мають часу на постійне вдосконалення своєї кваліфікації, читання рішень міжнародних судів, праць вчених-юристів тощо. Хоча, в такому випадку саме вони будуть головним джерелом для судді, що може при неврахуванні перерахованих у попередньому розділі недоліків таких тлумачень призвести до неправосудного рішення.

Як приклад необхідної для здійснення суддями національних судів

роботи з тлумачення міжнародних договорів варто навести одну з численних справ американської системи федерального судочинства, що стосувалася тлумачення Конвенції про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень 1929 року (більше відому як Варшавська конвенція). [209, с. 539-558] Так, зокрема, одна з пасажирок рейсу «Париж – Лос Анджелес» при посадці літака у місці призначення та стандартному перепаді тиску заглохла на одне вухо, що було підтверджено медичним висновком. Вона подала позов до американського суду на авіакомпанію «Ейр Франс» (свого перевізника) щодо справедливої сатисфакції. Їй було відмовлено у задоволенні позову рішенням суду першої інстанції, яке було скасоване апеляційним судом, а те – скасоване в свою чергу рішенням Верховного суду США. Питання стосувалося тлумачення статті 17 Варшавської конвенції, яка передбачає відповідальність авіакомпанії за травми, завдані пасажирові «якщо подія, яка спричинила шкоду, сталася на борту повітряного судна».

Суд першої інстанції (районний суд північного району Каліфорнії) відмовив позивачці на підставі того, що здійснювався стандартний рейс, і зміна тиску в салоні при приземленні була очікуваною, і що авіакомпанія не здійснювала жодних спеціальних дій з метою спричинити позивачці той стан, у якому вона знаходилась на момент подання позову. Апеляційний суд (Суд 9-го округу) не погодився із таким рішенням, зазначивши, що стаття 17 Варшавської конвенції (у редакції Монреальського договору) встановлює абсолютну відповідальність перевізника. Авіакомпанія не погодилася із таким рішенням і звернулася до Верховного суду США, який знайшов підстави для перегляду цієї справи (що трапляється загалом досить рідко, оскільки перелік підстав для цього дуже невеликий). Суть його рішення, яке скасовувало рішення апеляційного суду і відмовляло позивачці у задоволенні її позову, полягала в тому, що статтю 17 Варшавської конвенції слід розуміти так, що вона встановлює відповідальність перевізника за завдання шкоди або травмування пасажирів лише в тому випадку якщо така травма або шкода

були спричинені неочікуваною чи незвичайною подією, на які пасажир не мав впливу.

Водночас, цей приклад наведений не для аналізу самого тлумачення. Щодо нього тривають дебати. [209, с. 539-558] Тут важливим є інше – процес тлумачення у виконанні всіх трьох ланок американської системи правосуддя. Так, Верховний суд США спочатку визначив наявність однієї з підстав для перегляду справи. Такою підставою було неоднакове застосування апеляційними судами законодавства при вирішенні справ. Питання в тому, що окрім описаної вище справи, інший апеляційний суд (Суд 3го округу) справу з аналогічними фактами розглянув по-іншому, відмовивши у задоволенні позовних вимог. (*Warshaw v. Trans World Airlines, Inc.*, 442 F. Supp. 400 (E.D. Pa. 1977)) У тій справі суд встановив, що оскільки політ тривав нормально (стандартно), то і підстав для визнання перевізника винним немає.

Суд повинен був спершу встановити чи відповідав описаний нещасний випадок визначенню статті 17 Варшавської конвенції. Для встановлення цього суд звернувся до тексту цієї конвенції, її правотворчої історії, наступного застосування державами-учасниками, а також вивчив попередні тлумачення, здійснені судами, які слухали подібні справи. Зокрема його зацікавило поняття «нещасний випадок», яким оперує стаття 17 Варшавської конвенції. Оскільки, на думку суду, Варшавська конвенція не давала визначення нещасного випадку, суд звернувся до американського прецедентного права, з'ясувавши, що жодне попереднє рішення не стосувалося нещасного випадку, який стався в рамках звичайного стандартного польоту. З'ясувавши це, суд звернувся до справ, які не оперували терміном «нещасний випадок», однак були схожими за змістом. Це теж не допомогло. Зрештою, суд звернувся до серії справ, у яких відповідальність авіакомпаній встановлювалась через дії третіх осіб (зокрема терористів). У цих справах умисні дії третіх осіб були визнані «нещасними

випадками» в рамках Варшавської конвенції. Крім того, суд вивчив справи про нестандартні падіння, зокрема справу про те, як пасажирка випала з літака коли з-під нього забрали трап. Навіть зважаючи на те, що в цій останній справі було встановлено недбалість жінки, суд, тим не менш, вивчив її.

Крім того, суд звернув особливу увагу на історію прийняття конвенції, а також всі наступні зміни до неї (зокрема Монреальський та Гватемальський протоколи). Так, Гватемальський протокол вносив зміни до статті 17, яка віднині мала звучати так:

«Перевізник відповідальний за шкоду спричинену смертю або ушкодженням (травмою) пасажирів тільки за умови, що подія, яка спричинила смерть або ушкодження мала місце в салоні літака або в рамках будь-яких дій, пов'язаних зі зльотом і посадкою. Однак, перевізник не може бути відповідальним якщо смерть чи ушкодження були наслідком стану здоров'я пасажирів».

До речі, тут слід наголосити, що Сполучені Штати Америки не ратифікували Гватемальський протокол, а отже, він не може вважатися джерелом національного права США, однак, суд, тим не менш, вивчив і його.

І лише після здійснення всіх цих дій, Верховний суд Сполучених Штатів Америки приходить до висновку, що застосовувати термін «нещасний випадок» слід у його словниковому значенні, що означає «незвичайна подія, спричинена якоюсь зовнішньою подією». Таким чином, суд встановив критерії нещасного випадку – незвичайність і неочікуваність. Отже, оскільки в обох справах політ тривав звичайно і очікувано, позовні вимоги не були задоволені.

Наведений вище приклад – приклад ідеального алгоритму тлумачення норми міжнародного договору в національному праві національним судом держави з англо-саксонською традицією. Судом здійснено повний, всебічний і об'єктивний аналіз, здійснено звернення до попередньої судової практики

(оскільки це англо-саксонська правова сім'я), а також здійснено звернення до неюридичних джерел (словник). Що цікаво – здійснений детальний аналіз нечинної для цієї держави (але чинної для інших держав) норми Гватемальського протоколу з метою з'ясування мети відповідного регулювання (телеологічне тлумачення). В цьому випадку суд міг також за потреби звернутися до правової доктрини – праць числених американських науковців-юристів, які точно мали вже на той час сформовану точку зору з цього приводу. Однак, в цьому випадку такої потреби не було.

Аналогічну справу «Олімпік Ейруейз проти Хусейна» Верховного суду США також слід згадати в цьому розділі. На відміну від попередньої, ця справа полягала в тому, що пасажир рейсу компанії «Олімпік Ейруейз», хворий на астму, попросив стюардесу пересадити його подалі від секції для куріння. Та відмовилася це зробити, і як наслідок, пасажир помер. Його дружина подала позов до авіакомпанії до місцевого суду Каліфорнії. Справа дійшла до Верховного суду США. [256, с. 193-208]

Важливо звернути увагу на аргументи сторін. Так, авіакомпанія заявляла, що сигаретний дим – стандартна ситуація на її міжнародних рейсах, тому жодної надзвичайної ситуації не сталося, а смерть пасажирів настала внаслідок внутрішніх реакцій його організму, до яких авіакомпанія не має жодного відношення. Крім того, вона заявила, що діяльність стюардеси в рамках статті 17 Варшавської конвенції не становила дію, а була швидше бездіяльністю, що не відповідає вимогам вказаної вище статті 17, де мова йде про дію, а не бездіяльність.

Всі суди, в тому числі і Верховний суд США відхилили ці доводи як необґрунтовані і присудили авіакомпанії виплатити дружині померлого пасажирів компенсацію. Окрему думку написав суддя А. Скалія, однак, вона зовсім не відповідала на цей раз його іміджу відвертого текстуаліста. Так, він критикує суд за недостатнє врахування практики інших держав, які підписали Варшавську конвенцію, і суди яких розглядали аналогічні справи. Він

наводить приклади британських та австралійських справ зокрема. Водночас погоджуючись із суттю та резолюцією рішення він критикував завузький підхід до аналізу справи. Це ще одне свідчення того, що вважати суддю А. Скалію текстуалістом навряд-чи можна.

Водночас, незважаючи на критику цього судді, суд здійснив всебічний аналіз справи аналогічно як і у попередньому випадку, і своє рішення про тлумачення, яке вочевидь відрізняється від тлумачення у попередній справі, аргументував досить екстенсивно.

Однак, якщо спробувати перенести такий досвід на терени України, то очевидно, що в сучасних національних реаліях перевантаженим судам, які одночасно страждають також і від корумпованості, низької оплати праці та невисокої кваліфікації багатьох суддів ще досить далеко до подібних підходів щодо тлумачення міжнародних договорів.

Друга проблема – складність співставлення норм міжнародного та національного права. Як уже згадувалося вище, міжнародний договір має подвійну природу. З одного боку він є нормативним актом міжнародного права, створеним відповідно до його правил і вимог. З іншого боку, після введення до національної системи законодавства, він стає її частиною, а отже, повинен відповідати принципам, передбаченим у національній системі права для актів національного законодавства. При їх тлумаченні судді можуть не врахувати міжнародно-правову природу міжнародного договору, а відповідно, можуть здійснити неправильне його тлумачення.

Третя (споріднена з другою) – складність співставлення норм приватного та публічного права. Міжнародний договір за своєю природою є креатурою приватного права, оскільки є договором (угодою, контрактом) між суверенними суб'єктами міжнародного права. Одночасно, він також набуває рис публічно-правового документа одразу після включення його до національної системи законодавства. Норми приватного та публічного права керуються різними принципами, а відповідно, тлумачення документа, який

являє собою результат їх поєднання, повинно бути дуже зваженим і обережним.

Четверта проблема (характерна передусім для суддів континентальної традиції) – відсутність досвіду роботи з документами, складеними відповідно до інших правил та вимог ніж ті, що прийняті у державі, де здійснює свою діяльність суддя. Міжнародні договори, як правило, не враховують особливостей правової культури, традицій та правил юридичної техніки відповідної держави. Вони і не можуть їх враховувати, оскільки мають іншу мету – створені в рамках міжнародного права. Водночас, стикаючись із ними, судді національних судів можуть мати проблеми з адекватним розумінням суті норм, вкладених у них. Часто вони взагалі містяться не у самому договорі чітко, а або в рішеннях міжнародних судів, компетентних тлумачити цей договір, або взагалі не викладені на папері. У таких випадках перевагу мають судді англо-саксонської традиції, оскільки працюючи в прецедентній системі права, вони, як правило, звикли до різного стилю викладення рішень іншими суддями, і їм легше з'ясувати зміст норми міжнародного договору, аніж суддям континентальної традиції, звичним до одного стилю, який панує у відповідній державі. Додатково тут слід згадати і про можливу неточність перекладу тексту відповідного міжнародного договору мовою відповідної держави. Більшість суддів національних судів не володіють англійською та французькою мовами, якими традиційно укладається основна маса міжнародних договорів (виняток – договори в рамках СНД, які укладаються російською мовою, однак, з нею зокрема в українських суддів проблем набагато менше). Непоганим прикладом тут можна вважати відому проблему з перекладом назви Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, в якій досить довгий час застосовувалось слово «основних», а не «основоположних», що не відповідало оригінальному англійському терміну «fundamental». Ще й досі в українських судових рішеннях можна зустріти два варіанти вживання назви цього міжнародного договору українською

мовою.

Крім того, серйозною проблемою може бути і невідповідність двох оригінальних автентичних текстів (як правило англійського та французького), у яких один і той самий термін матиме різні значення залежно від перекладу. В цьому випадку очевидно варто звертатися до контексту, умов укладення та практики застосування відповідного міжнародного договору.

Таким чином, національні суди займають найважливіше місце з-поміж усіх суб'єктів тлумачення міжнародних договорів, оскільки в переважній більшості випадків саме від їх рішення залежить доля конкретної справи (людини, групи людей, юридичної особи), а тому важливість розуміння суддями національних судів всієї відповідальності, яку вони на себе беруть при тлумаченні міжнародних договорів дуже висока. Вони повинні звертатися і до тлумачень, здійснених іншими суб'єктами, однак мають це робити обережно, виважено і не забувати, що ідеального тлумачення не існує.

Висновки до Розділу 2

Юридичне тлумачення – складна філософсько-правова категорія. Маючи історичне коріння ще у часи Античності, його актуальність для правознавства на сьогодні не викликає сумнівів. З-поміж великої кількості підходів до його визначення як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками, більшість стоїть на позиції, що тлумачення являє собою поєднання двох процесів – з'ясування та роз'яснення. Розрізняється в підходах тлумачення як процес та як результат цього процесу.

Об'єкт тлумачення – за переконаннями більшості науковців – зміст норми права. Предмет – текст, який може мати як писану, так і неписану форму або і взагалі бути у формі мовчання (чистого аркуша).

З-поміж суб'єктів тлумачення виділяють міжнародні організації (їх судові та несудові органи), національні несудові органи, вчених-юристів (які здійснюють доктринальне тлумачення), водночас, найбільшої уваги з-поміж усіх суб'єктів тлумачення для цього дослідження заслуговує тлумачення міжнародних договорів судами відповідних національних держав. Практика показує, що національні суди різних держав мали справу із тлумаченням міжнародних договорів ще задовго до прийняття Віденської конвенції про право міжнародних договорів, і вже тоді наголошували на необхідності врахування національних особливостей держав при здійсненні такого тлумачення і відсутності можливості уніфікації підходів до тлумачення міжнародних договорів у національних правових системах. Тут також слід принагідно зауважити, що роль національних судів при тлумаченні міжнародних договорів у національному праві з часом тільки зростає.

Водночас, національні суди при тлумаченні міжнародних договорів стикаються із низкою проблем, з-поміж яких слід виділити сконцентрованість передусім на нормах національного права і брак досвіду роботи із нормами міжнародного права (що є характерним для багатьох суддів національних судів різноманітних держав, зокрема і України). Також серйозною

проблемою є не завжди високий освітній рівень суддів, що негативно впливає на їх здатність до аналізу складних ситуацій (прикладом яких є тлумачення міжнародних договорів, застосування іноземного права чи прецеденту, де це дозволено національним законодавством). Важливими питаннями, які слід брати судам до уваги при тлумаченні міжнародних договорів, є подвійна природа міжнародних договорів як креатур національного та міжнародного права одночасно, а також як приватного права та публічного. Здатність у цій запутаній ситуації знайти правильне місце відповідної норми міжнародного договору в ієрархії національного законодавства та здійснити правосудне тлумачення – основна мета судді національного суду.

Водночас, ця мета, швидше за все, майже недосяжна в сучасних українських реаліях (зокрема зважаючи на перевантаженість українських судів справами, недостатньо високу кваліфікацію більшості суддів та корупцію, яка, на жаль, характерна для судової влади в Україні. Видається, що це є основною проблемою стосовно практичного застосування результатів цього дослідження.

Основні ідеї розділу висвітлені в авторських роботах [107; 283]

Розділ 3

Методи та способи тлумачення міжнародних договорів національними судами

3.1. Плюралізм методів та способів тлумачення міжнародних договорів національними судами

Тлумачення, як процес, передбачає існування методів та способів його здійснення. Їх початки можна віднайти ще в попередніх історичних періодах. Так, цитований І. Макліном Ф. Хотман у своєму творі «*Iurisconsultus sive de optione genere iuris interpretandi*», датованим 1589 роком, зазначає: «Я віднайшов триєдиний всеосяжний метод тлумачення права: перший елемент цього методу ми шукаємо у граматиків, другий – у логіків, а третій у юристів». [246, с. 67] Як не дивно, але на сьогодні основа, вдало відзначена Хотманом, не змінилася. Сучасні методи юридичного тлумачення також базуються на поєднанні граматичних, логічних та власне юридичних наробок. Водночас, слід також зазначити, що окрім названих вище, своє місце також зайняли і політичні фактори. Особливо це стосується тлумачення міжнародних договорів з-поміж інших предметів тлумачення.

Ще з часів Ренесансу відомі три основних види тлумачення: декларативне (буквальне), екстенсивне (поширювальне) та рестриктивне (обмежувальне). [246, с. 114] На сьогодні їх суть та важливість не змінилась. Зокрема, на сьогодні у науковій літературі активно обговорюється суть і важливість останніх двох видів тлумачення в національній правовій системі. [117, с. 36-42] Однак, дослідники пропонують більш обширну їх класифікацію. Так, зокрема О. В. Смирнов, А. Г. Манукян розрізняють види тлумачення в залежності від трьох факторів: його суб'єктів, його засобів та його результатів. [173, с. 19-109] Схожою, однак, вужчою за обсягом є класифікація К. М. Шиліної, яка з-поміж видів тлумачення виділяє офіційне, неофіційне та тлумачення за обсягом. [192, с. 35-69] Так, саме за останнім

критерієм К. М. Шиліної тлумачення поділяється на буквальне, поширювальне та обмежувальне. Досить детально стан застосування буквального, поширювального та обмежувального тлумачення в українському кримінальному праві досліджено О. В. Капліною, яка, однак, замість терміна «поширювальне» тлумачення застосовує термін «розповсюджувальне» тлумачення, що, очевидно, не впливає на його сутність. [115, с. 274-280]

За класифікацією О. В. Смирнова та А. Г. Манукяна, в залежності від суб'єкта тлумачення воно поділяється на офіційне та неофіційне. Перше здійснюється уповноваженими органами влади, які мають повноваження здійснювати тлумачення норм права, а друге здійснюється усіма іншими суб'єктами, які юридичних повноважень на тлумачення не мають, однак можуть його здійснювати з інших причин. [173, с. 19] Офіційне тлумачення при цьому поділяється на легальне та судове. Легальним є тлумачення, яке здійснюється органом, який встановив відповідну норму (в такому випадку воно буде називатися автентичним тлумаченням) або таке, яке здійснюється органом, який має спеціальні повноваження щодо тлумачення відповідних норм права, однак сам їх не видавав. Водночас, судове тлумачення здійснюється судами при розгляді справ. [173, с. 19-20]

Такий підхід є логічним і достатньо обґрунтованим, більше того, з ним погоджуються й інші дослідники, зокрема, як уже згадано вище, схожу класифікацію зробила К. М. Шиліна, однак, у такого підходу є один невеликий недолік. Він цілковито базується на концепції державного права і його хоч і можна застосувати до міжнародного права, однак, лише із зауваженнями. Основне зауваження стосується статусів суб'єкта тлумачення та автора відповідної норми права. В національному праві вони, як правило, чітко визначені, що і показано наведеними вище класифікаціями, але у міжнародному праві, яке переважно базується на принципах англо-саксонської системи, такий поділ не може вважатися ідеальним. Відповідно до англо-саксонських традицій, тлумачення дуже часто складно відрізнити

від творення норми права. [234, с. 129-139] Прецедентне право надає суддям роль нормотворців. [189, с. 100] Деякі з цих концепцій закладені й у міжнародне право, наприклад право Європейського суду з прав людини не просто тлумачити Європейську конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод, а й те, що такі тлумачення стають потім тілом цієї конвенції.

В цьому випадку дуже важко провести паралель між тим чи є таке тлумачення легальним чи це взагалі є більше нормотворенням ніж тлумаченням. Це питання є надзвичайно актуальним для національних судів, які здійснюють тлумачення міжнародних договорів в рамках національного права, оскільки вони зобов'язані при цьому враховувати таку специфіку норм цієї конвенції.

З-поміж способів тлумачення, як правило, виділяють граматичний (який є основним способом текстуалізму), логічний (його більше застосовує теорія намірів та телеологічна теорія), системний (об'єднує всі три основні теорії), телеологічний (використовується в основному прихильниками однойменної теорії), історико-політичний та спеціально-юридичний. [123, с. 288-292; 97, с. 236-237]

Міжнародні договори, як специфічний об'єкт тлумачення, вимагають спеціальних методів їх тлумачення. Так, зокрема, у французькій правовій доктрині було започатковано поділ міжнародних договорів на договори-закони та договори-контракти. [174] Крім того, активно обговорюється на сьогодні питання співвідношення самовиконуваних і несамовиконуваних міжнародних договорів, а також впливу приватного права на міжнародне публічне право, що свідчить про тенденції до їх взаємодії. [274, с. 215-222] Деякі зі згаданих вище методів співпадають із методами, які застосовуються в національному праві до тлумачення актів національного законодавства або ж до тлумачення приватноправових договорів (контрактів). Важливою рисою міжнародних договорів (про яку вже згадувалося вище) є те, що вони мають

подвійну природу. З одного боку вони є креатурою приватного права, а відповідно, - вони мають тлумачитися відповідно до правил, передбачених для тлумачення приватноправових документів (як правило договорів). З іншого боку – вони набувають статусу публічно-правових документів, оскільки вводяться до національного законодавства відповідної держави. В Україні це здійснюється за допомогою надання згоди Верховною Радою України на обов'язковість міжнародного договору у формі закону України. Оскільки міжнародні договори мають і публічно-правову природу, вони також повинні тлумачитись відповідно до правил тлумачення публічно-правових документів. Таким чином, правильне поєднання цих двох систем правил є запорукою правосудного тлумачення.

Так, правила тлумачення приватноправових договорів, зазвичай, чітко визначені нормами цивільного законодавства. В Україні – статтею 213 Цивільного кодексу України, яка передбачає поєднання положень текстуалізму, теорії намірів та телеологічної теорії. Водночас, це поєднання не є простим. Як зазначають дослідники: «Норми статті передбачають специфічний порядок застосування способів тлумачення, оскільки, щоб перейти до наступного способу тлумачення, необхідно визначити, що попередній спосіб не дозволяє з'ясувати умови договору». [98, с. 35] І. Діба групує описані вище способи тлумачення на початкові та такі, які здійснюються у важких випадках. Так, до перших вона відносить насамперед буквальне тлумачення, більш характерне для текстуалістичної теорії, а до других – способи більш характерні для теорії намірів та телеологічної, - поширювальне та обмежувальне. [98, с. 36] Особливо наполягає на важливості застосування теорії намірів та телеологічної теорії через важливість каузи при тлумаченні договорів Ю. Кошиль, який вважає, що при тлумаченні договору має враховуватися єдність суб'єктивного (намірів сторін, бажаного результату, на який вони розраховують при укладенні правочину) й об'єктивного (вираз цих намірів назовні, викладення і закріплення їх у певній

формі), що дозволяє певним чином подолати протиріччя між двома традиційними підходами до тлумачення (тут очевидно автор має на увазі текстуалізм та теорію намірів). [133, с. 145]

З-поміж інших джерел, які регулюють приватноправові відносини, а також їх тлумачення, схожа позиція міститься у Цивільному кодексі Російської Федерації (ст. 431), Французькому цивільному кодексі (ст. 1156) та Німецькому цивільному уложенні (параграф 157), однак, останні два більшої переваги надають теорії намірів.[150, с. 316] Аналогічно перевагу теорії намірів надають і важливі міжнародні документи, покликані регулювати суттєві приватноправові відносини на теренах міжнародного права, зокрема Віденська конвенція про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року, Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА та Принципи Європейського Договірного Права. [150, с. 316]

Водночас, правила тлумачення не є уніфікованими. Як людських думок, філософських концепцій, так і правил тлумачення (власне, як і самих тлумачень) існує в світі незліченна кількість (існують навіть бажаючі прийняти закон про тлумачення в окремих державах), [267, с. 499-529] однак не всі з них можна цілком безпечно застосовувати в усіх випадках. Правильною буде і теза про те, що жодна з теорій не є ідеальною, а отже, слід звертатися до їх комбінацій. Відповідно, саме в розумінні які теорії та в якій послідовності слід застосовувати, полягає мистецтво тлумачення.

Так, існує думка про те, що з-поміж міжнародних договорів слід виділити різні групи договорів, зокрема самовиконувані, та ті, для втілення яких необхідне прийняття відповідного законодавства у державі. Відповідно до цієї думки, методи тлумачення таких договорів мали би бути різними. [198, с. 475] Водночас, видається, що цей критерій не є абсолютно логічним у вказаних умовах, адже існування договорів різного типу не означає існування різного типу їх тлумачення.

Загалом тлумачення міжнародних договорів, на думку деяких

дослідників, було виразом поєднання двох підходів. Першого, суб'єктивного, який вважає, що міжнародні договори є обов'язковими до виконання через те і тільки через те, що в їх основі лежить згода сторін, та другого, об'єктивного, за яким обов'язковість міжнародних договорів є наслідком вимог телеології, корисності, взаємності, сумлінності та правосуддя. [241, с. 83]

Наразі варто розглянути основні сучасні концепції та теорії методів тлумачення аби оцінити наскільки і в якій пропорції слід застосовувати ці теорії національним судам при тлумаченні міжнародних договорів. З-поміж найпопулярніших теорій тлумачення виділяють три найголовніших. Перша – текстуалізм. Друга – теорія намірів. [247, с. 824-857] Третя – телеологічна. [141, с. 28-44; 271, с. 470-498; 224, с. 81] Їх застосовують не тільки до тлумачення міжнародних договорів, а й національних законів, а також до звичайних приватно-правових договорів. [84, с. 266-274] Найчастіше виділяють лише перших дві, зокрема напередодні прийняття Конвенції, основні дебати щодо того, яку формулу слід включити до її тексту, тривали саме між ними. [198, с. 475-478] Це, звичайно, далеко не повний перелік існуючих у світі теорій тлумачення, водночас більшість із теорій, які не увійшли до цього списку, вийшли з названих вище основних трьох. Існує також поділ теорій тлумачення на статичні та динамічні. Водночас, за висновком дослідників, з яким немає підстав не погоджуватися, – тут можна провести аналогію. Так, до статичних теорій можна віднести текстуалізм та теорію намірів, а до динамічних – телеологічну теорію. [159, с. 241]

Текстуалістична теорія базується на принципах дослівного (буквального) розуміння тексту. Тлумачення відбувається відповідно до правил літературної мови. [96, с. 44-45] Норма права – це те, що міститься у тексті так, і в такій формі, у якій воно там міститься, на думку текстуалістів. Будь-які вади чи дефекти тексту не вимагають звернення до позатекстуальних засобів (підготовчих матеріалів, подальшої практики тощо), а сприймаються суб'єктом тлумачення такими, як вони є, і відповідальність за недоліки у

нормі, а відповідно, – і за їх виправлення повинен нести не суд, а її автор (у випадку законів – законодавець, а у випадку договорів – сторони договору).

Вказаний вище підхід – найпопулярніший. Водночас, існують думки, що текстуалізм як теорія тлумачення, все-таки спрямований на з'ясування волі сторін (так як і наступна теорія намірів), однак, розуміє її досить специфічно, обмежуючи тільки тією, яка міститься у тексті (як правило, мається на увазі письмовий текст). [141, с. 28]

Значними перевагами такої теорії є чіткість, визначеність і практичність. З-поміж усіх інших теорій, ця є найпридатнішою для застосування у практичних умовах, саме тому панувала на території Радянського Союзу та *de facto* залишається пануючою і по сьогодні. Однак, вона має і величезну кількість недоліків, які часто нівелюють її переваги.

Так, текстуалізм є уособленням поділу розуміння права як букви закону та духу закону. Якщо ставити питання таким чином, то текстуалізм прямо характеризується як розуміння з точки зору букви закону. Його статичність і відсутність гнучкості насправді коштувала багатьох життів, в тому числі й невинних людей, які стали заручниками нечітких формулювань у законодавстві та суддів-прибічників текстуалізму.

На американських теренах також триває дискусія про право текстуалістичної теорії на існування і застосування, зокрема, до тлумачення норм національного законодавства. Найбільшими її прибічниками виділяють суддю Верховного суду США А. Скалію та професора У. Ескріджа. Так, зокрема у своїй статті «Новий текстуалізм» професор Ескрідж детально аналізує переваги текстуалізму при тлумаченні національного законодавства США, посилаючись при цьому на рішення Верховного суду США, написані суддею Скалією та підтримані більшістю суддів, або на його окремі думки там, де його підхід не знайшов підтримки більшості колег. Зокрема У. Ескрідж звертає увагу на тенденцію поступового відходу американського правосуддя від прямого застосування теорії намірів, яка була популярною до

призначення судді Скалії до Верховного суду США, в рамках якої суди одразу зверталися до намірів законодавця, попередньої законодавчої історії, не оцінюючи попередньо необхідність такого звернення. Тут слід також зауважити, що хоч Скалію та Ескріджа традиційно вважають найбільшими прибічниками текстуалізму, насправді це не зовсім так, оскільки з аналізу їхніх праць випливає, що вони не тільки не відмовляються від застосування інших теорій, зокрема теорії намірів, а лише здійснюють розмежування коли застосування таких теорій має сенс, а коли – ні (зокрема у випадку коли текст закону є чітким і однозначним вони пропонують його буквально застосування, в тому ж випадку коли значення тексту не можна вважати однозначним, вони не відмовляються від застосування інших теорій, однак обмежують можливість такого звернення нагальною потребою. Так, зокрема, суддя Скалія часто посилається на історію створення американської Конституції, що аж ніяк не свідчить про абсолютний текстуалізм його поглядів). [219, с. 621-691]

На теренах міжнародного права теж існують досить впливові науковці-прибічники текстуалістичної теорії. Так, наприклад, Р. Бернхардт, автор відповідної статті у авторитетному виданні «Енциклопедія міжнародного публічного права», вважає, що «об'єктом тлумачення є письмовий текст, що має юридичне значення». [141, с. 29] Крім того, він зазначає, що: «як правило, не прийнято і недоцільно використовувати поняття тлумачення у зв'язку із з'ясуванням норм звичаєвого права». [141, с. 29]

З іншого боку, текстуалізм також не передбачає існування права за межами тексту. З одного боку, це, можливо, й слушна думка. Як показано вище в даному дослідженні, текст не обов'язково має бути писаний, водночас, як правило, текст розуміють лише у писаній формі, і прибічники текстуалізму не звертаються до неписаного тексту, часто заперечуючи його існування.

Таким чином, текстуалізм як теорія має як переваги, так і недоліки.

Однак, інші теорії також не можна вважати ідеальними.

Друга теорія – теорія намірів. Її прихильником був відомий російський дореволюційний вчений Є. В. Васьковський, який, зокрема, писав: «тлумачення повинно відтворити ті уявлення і поняття, які пов'язував з даною нормою її творець». [88, с. 30] Крім того, саме на її пріоритеті при тлумаченні міжнародних договорів наголошував Ч. Фейрман на засіданні Товариства ім. Гроція ще в 1934 році, оскільки вона була основною, яку застосовували суди США на початку ХХ століття. [222, с. 123-139; 233, с. 46-61; 221, с. 745-752; 289 с. 521-527] Схожий підхід застосовує також і О. І. Кадикало у наш час. Так, вона зазначає, що «об'єктом тлумачення є воля законодавця, виражена і закріплена в нормативно-правовому акті». [110, с. 9-14] В основі цієї концепції лежить твердження, що реальна норма права може існувати і поза писаним текстом, і часто саме там існує. Крім того, реальний зміст норми права полягає не у її текстові, а у намірах автора (авторів) цієї норми права. Саме їх (наміри) необхідно шукати суб'єктові тлумачення для того, щоб зрозуміти зміст норми і, відповідно, правильно застосувати її. Процес пошуку намірів є основною проблемою цієї теорії: це справедливо як для процесу тлумачення міжнародних договорів, так і договорів у національному праві. [160, с. 61-75] Як пише про цю теорію І. І. Лукашук: «(В цій теорії) заперечується чи гранично занижується значення тексту і подальшої практики суб'єктів. Відповідно до цих поглядів основне значення надавалось підготовчим матеріалам, історичним умовам створення норми». [141, с. 28] Справді, на важливості впливу саме підготовчих матеріалів наголошував Х. Лаутерпахт ще у 1935 році задовго до прийняття Конвенції, яка зобов'язала враховувати їх при тлумаченні. [241, с. 549-591]

Ця теорія, аналогічно до всіх інших, має свої як переваги, так і недоліки. Так, очевидними перевагами цієї теорії є гнучкість і динамізм. Гнучкість у цьому контексті розуміється як можливість суб'єкта тлумачення

звернути свої зусилля не тільки на писаний текст, як пропонують текстуалісти (і який вони вважають досягнутим компромісом), а і на неписаний текст, який може виражатися у безліч інших способів, зокрема таких як підготовчі матеріали, подальша практика тощо. Окрім того, дослідниця Н. Столяр, яка зробила досить детальне дослідження кожної з теорій, до переваг цієї теорії також відносить те, що теорія намірів базує свої положення передусім на аналізі певної важливої концепції, зокрема концепції значення. Як правило, мається на увазі значення тексту, яке зводиться до значення висловленого, а відповідно, і до намірів того, хто говорить. [271, с. 475]

Друга перевага – те, що ця теорія базується на теорії комунікацій. Так, видається, що дослідниця використовує вже згадані раніше у цьому дослідженні підходи П. Рікьора до тексту, як значеннєвої дії. Обґрунтовуючи цю позицію, вона також згадує позицію Й. Раца, за якою право як таке є уособленням позицій влади щодо того, що має бути здійснено. Таким чином, на думку, дослідників, здійснюється передача волі влади, а відповідно, тексти (а відповідно, і їх тлумачення) є уособленням волі влади. [271, с. 475]

Третій аргумент на користь цієї теорії – те, що нормотворець за своєю суттю має право тлумачити свої норми, бо тільки йому одному було відомо що він мав на увазі, коли їх створював і яке значення вкладав у терміни, використані там. [271, с. 475]

Такий підхід є досить-таки спірним, оскільки по-перше, може застосовуватися лише на національному рівні, де чітко видно хто і які повноваження щодо нормотворення має. А по-друге, навіть на національному рівні говорити про виключність повноважень нормотворця щодо тлумачення норм права не можна, оскільки це буде явним порушенням прийнятої у всіх цивілізованих країнах системи стримок та противаг між гілками влади, і де такі повноваження покладаються на судову її гілку, насамперед на Конституційний суд.

Четверта перевага, наведена Столяр, має у своїй основі позиції літературної теорії і полягає у тому, що текст без намірів є непослідовним. [271, с. 475] Погоджуються з нею в цьому і польські дослідники Ж. Тобор та Т. Петжиковський. Вони, зокрема, зазначають, що «тлумачення певного виразу є частиною комунікативної дії. Тому воно природно спрямоване на з'ясування наміру співрозмовника». [277, с. 25]

З цією позицією можна погодитися, оскільки як уже неодноразово зазначалося в цьому дослідженні, сама сутність тексту полягає у передачі волі та намірів його автора або авторів, а відповідно, тлумачення навіть за текстуалізму зводиться до того, щоб віднайти волю автора або авторів. Таким чином, видається, що навіть за усіх відмінностей, текстуалізм та теорія намірів, однак, мають і спільні риси, що не можна не визнати позитивом для тлумачення міжнародних договорів.

Основний же недолік – те, що реальний зміст, якщо він міститься у волі автора норми, віднайти дуже складно. Якщо волю однієї людини-автора ще можна за певних умов виявити, то надзвичайно складним залишається питання виявлення волі групи людей, юридичної особи, а особливо – такого інституту як держава. Думки і наміри людей відрізняються, відрізняються вони і у груп людей, одним з прикладів яких у найпростішому розумінні є також і держава. Тлумачення міжнародних договорів, зокрема у цьому сенсі при застосуванні положень цієї теорії є надзвичайно складною справою. Суб'єкт тлумачення має не тільки з'ясувати дійсний зміст норми, яку він тлумачить, а знайти його у намірах авторів норми, визначити які часто є надзвичайно складно з причини їх неконкретності і складності їх визначення. Міжнародний суд ООН стикався з такими справами. [68, с. 84-86]

Крім того, вадою цієї теорії є так-зване «гіпертлумачення», коли суддя фабрикує і потім підтримує уявну «мету» договору, незважаючи на чіткі зовнішні аргументи про те, що справжній зміст як мети договору, так і його тексту не відповідає його сфабрикованій «меті». [203, с. 416-420]

Та ж сама Н. Столяр, наводячи приклади критичних аргументів теорії намірів, зазначає, зокрема, що теорія намірів складна у застосуванні. Так, якщо значення зводиться до намірів того, хто говорить, воно необов'язково буде співпадати із загальноприйнятим значенням відповідного слова, фрази чи терміна. [271, с. 477] Такий підхід є логічним, і з ним варто погодитися, зокрема, і через те, що, видається, аналогічно до текстуалізму, який у своєму чистому вигляді не сприймає нічого окрім писаного тексту, так і ця теорія базується на крайнощах, оскільки зводити значення всієї норми лише до намірів її творця є очевидно неправильним. Творець міг її створити століття тому, а норма досі мати чинність. Яскравим прикладом тут можна вважати французький кодекс Наполеона, який, як відомо, має чинність і по сьогодні. Цілком логічно, що в цьому випадку часто може мати місце той факт, що суть, а відповідно і тлумачення такої норми у сучасних умовах можуть не співпадати із намірами її творця. Ані текстуалістична теорія, ані теорія намірів не враховують цього. Однак, третя з основних теорій звертає на цю проблему набагато більше уваги.

Третя теорія – телеологічна (деякі дослідники називають її аналітичною). [271, с. 480] В її основі стоїть положення про існування окремого життя норми самої по собі, її існування визначається цілями, заради досягнення яких відповідну норму було прийнято. Норма права не залежить від писаного тексту, який її відображає, чи намірів її автора. Її зміст може змінюватися за повністю незмінної форми. [164, с. 529] Така теорія видається найбільш прийнятною з точки зору забезпечення правосуддя в певній державі, оскільки передбачає надзвичайну гнучкість, що може бути необхідним для швидкого вирішення справ. Вона однаково прийнятна до застосування як при тлумаченні норм національного законодавства, так і при тлумаченні міжнародних договорів національними судами. Водночас, як зазначає І. І. Лукашук, недоліком цієї теорії є те, що норма «є відірваною від волі суб'єктів, без якої вона не здатна досягти своїх цілей». [141, с. 32]

З таким підходом можна і погодитися і не погодитися одночасно. З одного боку, його автор правий, що справді, ця теорія сприяє тому, що воля авторів норми може не враховуватися. Однак, саме це і є сутністю цієї теорії. Якби воля враховувалася, ми мали б справу із теорією намірів, яка вже згадувалася вище. Її надмірна прив'язаність до волі автора норми видається швидше недоліком аніж її перевагою, адже життя змінюється, а відповідно, – і змінюються зміст норм права, який є об'єктом тлумачення, а відповідно, – змінюється і саме тлумачення. Таким чином, видається, що не відірваність норми від волі сторін є найбільшим недоліком цієї теорії. Ця відірваність впливає з її суті. Недолік вона має набагато серйозніший, який дуже сильно обмежує її практичне застосування.

З точки зору тлумачення національного права, питання дослідження цієї теорії розглядав С. С. Алексєєв. Він, зокрема, зазначав: «Воля, виражена в правових приписах, набуває, так би мовити, відносно самостійного існування. Зокрема, зміст та суть закону перестають бути залежними від волі і бажання осіб, що його склали. Органи, що застосовують закон, виходять з його дійсного змісту». [78, с. 507-508]

Так, видається, що її найбільшим недоліком є те, що вона занадто заідеалізована, і її надзвичайно складно застосовувати на практиці. Для того, щоб її застосовувати в усій повноті, необхідний цілий ряд умов. Перша – що в державі повинно діяти верховенство права. Саме цей принцип робить застосування цієї теорії на практиці можливим. Діяти цей принцип має реально, а не декларативно. Декларативна його дія принесе лише шкоду, оскільки намагаючись його обійти, судді будуть лише нівелювати його значення. Друга умова – це високий рівень фахової освіти суддів, які реально здійснюють тлумачення і мають керуватися цим принципом. Це фахівці, від яких залежить доля великих бізнесових, сімейних, цивільних справ, часто – долі людей. Суспільство повинно бути впевнене у тому, що ці люди мають не тільки необхідні знання, вміння і навички, а й розуміють необхідність

постійного самовдосконалення. Третя – існування нормальних умов праці суддів. Суддя, перевантажений справами, змушений розглядати справи у кабінеті просто за браком часу для здійснення цього у залі судових засідань, дуже малоймовірно буде відповідати наведеним вище характеристикам. До речі, часто можна з впевненістю сказати, що вина самого судді в цьому не є основним фактором. Четверта – реальна незалежність судової гілки влади, одночасно з ефективною системою стримувань і противаг між гілками влади. Залежність хоча б однієї з гілок влади від іншої (чи інших) нівелює всі принципи і теорії, розроблені вченими-правознавцями. В таких умовах вони ніколи не будуть ефективними.

Водночас, складнощі цієї теорії на рівні національного права не вплинули на практику її застосування на рівні міжнародного права. Так, Європейський суд з прав людини активно застосовує саме телеологічний метод тлумачення Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Зокрема, він часто звертає увагу на її положення, за яким «ця конвенція є живим актом, який має тлумачитися у світлі сучасних умов». [141, с. 34] Зокрема, такий підхід цей суд застосував у справі «Лойзиду проти Туреччини» [72] та багатьох інших справах.

Таким чином, з-поміж основних трьох теорій тлумачення, найвдалішою видається телеологічна, однак її застосування дуже малоймовірно в сучасних реаліях, в тому числі не тільки в Україні. Застосування текстуалістичної теорії на сьогодні, як правило, переважає.

Як уже зазначалося вище, щойно увага була звернута на основні три теорії (школи) тлумачення. Існують і інші, однак вони у переважній кількості походять від однієї з трьох основних або є їх поєднанням. Так, наприклад І. І. Лукашук виділяє ще еволюційну теорію, однак, у своєму аналізі її положень приходить до висновку, що ця теорія може вважатися частиною телеологічної, оскільки просто основний акцент робить на тому, що життєві обставини постійно змінюються, а не на тому, що основою тлумачення мають

бути цілі, заради досягнення яких норма приймалася. [141, с. 32]

Інший приклад – теорія відносного тлумачення міжнародних договорів. Вона базується на таких принципах:

1. Кожна транзакція базується на комплексних відносинах як між сторонами, так і між сторонами та суспільними нормами загалом. Таким чином, теорія пропагує, що договори заключаються в рамках динамічних відносин, а не статичних, де береться певний відрізок часу і класична ситуація як відправна точка.
2. Розуміння кожної транзакції потребує розуміння кожного з її елементів, а не лише самого договору, який укладається.
3. Тлумачення вимагає також окрім розуміння перших двох пунктів – розуміння всіх елементів транзакції, які можуть прямо чи непрямо вплинути на її подальший перебіг. [280, с. 149-186]

Водночас, видається, що ця теорія увібрала в себе риси телеологічної та теорії намірів, тому виділяти її в окрему у цьому дослідженні не варто.

Один з нетипових підходів до класифікації теорій тлумачення на сьогодні представлений М. Краусом. Він, зокрема, поділяє теоретиків тлумачення на дві групи: одинників та множинників. Відповідно до підходу перших, кожен об'єкт тлумачення відповідає лише одному ідеально прийнятному тлумаченню. Множинники ж вважають що деякі об'єкти тлумачення можуть мати більше ніж одне прийнятне інконгруентне тлумачення. Більше того, у цьому випадку вимога одинників буде дотримана якщо існує зв'язок «один-один» між тлумаченням та його об'єктом. В той же час, вимога множинників буде дотримана якщо існує зв'язок «багато-один» між тлумаченнями та їх спільним об'єктом. [239, с. 7]

Однак, видається, що на сьогодні підхід Крауса не має можливості бути застосований на практиці, адже основна вимога, якій повинні відповідати теоретичні положення задля того, щоб почати використовуватися на практиці – це поєднання практичної простоти з теоретичною глибиною і

ефективністю. Для того, щоб відповідати цим вимогам, найбільш вдалим видається поєднання елементів основних трьох теорій тлумачення із серйозними застереженнями.

Так, цілком очевидно, що кожна із трьох основних теорій тлумачення має свої переваги, які необхідно виділити, а також недоліки, які необхідно нівелювати. Для того, щоб збагнути це, необхідно зрозуміти, що основна мета тлумачення – не просто з'ясувати значення норми. Це технічна сторона справи. Основна мета тлумачення – забезпечити прийняття правосудного рішення національного суду, який має застосувати міжнародний договір у національному праві.

Як уже зазначалося вище, не всі дослідники вважають за доцільне пропонувати свій алгоритм тлумачення. Деякі свідомо відмовляються від нього, зазначаючи, що оскільки тлумачення є мистецтвом, то і алгоритмів ніяких бути не може, водночас, видається доцільним в такому випадку існування певних рамок, які б все-ж таки, обмежували можливості інтерпретаторів. Так, зокрема, у своїй публікації за необхідність впровадження науково обґрунтованої методики тлумачення для різних галузей права в Україні виступає І. Самсін. [167, с. 93]

З-поміж тих дослідників, які допускають існування алгоритму слід звернути увагу на підхід В. В. Галуцька, який, проаналізувавши питання професійно-правового тлумачення права, пропонує такий алгоритм професійно-правового тлумачення, «який би забезпечив прийняття юристом «ідеального» юридичного рішення – законного (побудованого на теорії позитивізму), гуманного та справедливого (яке відповідає вимогам природного права) та соціально обґрунтованого». [93]

За словами автора, тлумачення має здійснюватися так: «По-перше, тлумачення нормативно-правових актів: текстове (юридико-лінгвістичне); системне; логічне та ін. По-друге, тлумачення норм права з погляду позитивізму коли виявляється гіпотеза, диспозиція та санкція; у відповідності

до теорії природного права з'ясовується, чи характеризуються норми права такими рисами, як гуманність і справедливість; через соціологічний підхід, що має дати відповідь на питання, чи буде підтримуватись юридичне рішення більшістю громадян». [93]

Такий підхід має свої переваги та очевидні недоліки. Серед переваг варто відзначити його системність та логічність. Така схема могла б стати у нагоді для суддів, особливо тих, які перевантажені справами. Однак, недоліком цього підходу є те, що він орієнтується лише на національну систему права, яка не враховує специфіку міжнародних договорів.

Водночас, окрім загальнотеоретичного підходу до тлумачення та зважаючи на специфіку міжнародних договорів, як актів, створених на принципах як публічного, так і приватного права, слід також звернутися до правил тлумачення приватноправових документів. Такі правила в Україні передбачені законодавчо у ст. 213 Цивільного кодексу України. Так, С. Агафонов після здійснення детального дослідження специфіки тлумачення змісту правочину (одним з видів яких є договір), пропонує такі правила:

«1. Словам і висловам правочину потрібно надавати те значення, яке визначається самими сторонами. Таке визначення слів і термінів може бути зроблено безпосередньо у самому договорі, у додатку до договору або в окремій угоді. Очевидно, що перший варіант стосується укладення правочину, а два наступних можуть бути визначені і після укладення правочину.

2. Якщо сторони у тексті правочину або в іншому документі не визначились із значенням слів і термінів, то їм надається те значення, яке міститься у легальних визначеннях або іншим способом визначається законом. У даному випадку йдеться фактично про розуміння змісту правочину в контексті не тільки його самого, але і у контексті законодавства, що регулює дані відносини. Можна сказати, що використовується прийом систематичного способу тлумачення, при якому до правочину включається

система норм права певного інституту.

3. Якщо у договорі зустрічаються терміни і вислови спеціальної сфери діяльності і знань (наприклад, технічні, медичні терміни), то вони повинні розумітися у тому значенні, в якому вони використовуються у відповідній сфері діяльності.

4. Якщо зміст і значення слів і висловів не визначаються способами, викладеними у пунктах 1-3, то їм потрібно надавати те значення, яке застосовується у юридичній науці і практиці або літературній мові.

5. Слова і вислови у правочині потрібно тлумачити у контексті правочину. У сумнівних випадках належить віддавати перевагу тому розумінню, яке найбільш відповідає змісту правочину.

6. Ідентичним словам у різних пунктах правочину не можна додавати різне значення без достатніх на те підстав; неприпустимим є таке тлумачення правочину, при якому окремі слова і вислови вважалися б зайвими. Це правило витікає із презумпції того, що сторони детально і зважено підходили до укладення правочину. Очевидно, що така презумпція може бути скасованою, і деякі слова і фрази можуть бути визнані непотрібними для правочину. Проте, такий висновок повинен бути обґрунтований за допомогою вагомих аргументів.

7. Кожен пункт правочину належить тлумачити у взаємозв'язку із іншими положеннями правочину.

8. Тлумачення одного пункту правочину не повинне суперечити змісту інших пунктів правочину.

9. У разі суперечливих, сумнівних тлумачень належить віддати перевагу тому змісту, який більше відповідає усьому змісту і цілям правочину.

10. Мета правочину встановлюється на підставі аналізу сукупності всіх умов правочину.

Якщо даним способом неможливо подолати сумнів, то потрібно

звернутися до обставин, які передували і супроводжували укладення правочину. Перш за все, повинні бути проаналізовані документи, якими обмінювалися сторони із метою укладення правочину. При цьому необхідно розмежовувати документи у вигляді простих повідомлень, заяв і тому подібних від документів, які містять конкретні пропозиції щодо укладення правочину з описом істотних умов (оферта), і документів, які виходять від іншої сторони, які містять згоду укласти правочин на запропонованих умовах (акцепт) або зустрічний правочин. Останні можуть стати вагомим доказом на користь того або іншого розуміння умов правочину». [77]

Однак, окрім чітко передбаченого законодавством алгоритму тлумачення міжнародних договорів, видається, необхідною також має бути і наявність алгоритму тлумачення для міжнародних договорів. Такий досвід є в російській доктрині. Так, І. І. Лукашук пропонує при тлумаченні враховувати, зокрема, такі фактори як те, що норми міжнародних договорів безпосередньо регулюють відносини в національному праві, вони є частиною національного права відповідної держави (а у випадку з Російською Федерацією, відповідно до статті 15 Конституції РФ ще й мають пріоритет над актами російського федерального законодавства), [178, с. 153-164; 134, с. 75-81; 81, с. 25-27; 80, с. 23-25; 92, с. 42-43; 181, с. 78-79; 183, с. 31-38] суд повинен докласти всіх зусиль задля того, щоб держава внаслідок його тлумачення добросовісно виконувала свої зобов'язання за міжнародним договором, суд також повинен бути незалежним, однак при цьому намагатися не допустити відповідальності держави за міжнародним правом внаслідок свого тлумачення, суд не втручається у компетенцію органів інших гілок влади і не вирішує політичних питань, при тлумаченні міжнародних договорів суд враховує міжнародно-правовий характер їх норм. [106, с. 282-285]

Ідеї І. І. Лукашука були втілені у реальність в російському правосудді. Так, Б. Л. Зимненко у своєму посібнику «Про застосування норм

міжнародного права судами загальної юрисдикції» описав запропонований ним алгоритм дій судді, пов'язаних із застосуванням норм міжнародного права (в тому числі він корисний буде і для тлумачення міжнародних договорів як складової частини процесу застосування норм міжнародного права). [108, с. 114-116]

Він пропонує таке:

«1. Судам слід мати на увазі, що вони [суди] застосовують у своїй діяльності норми міжнародного права, завдячуючи національному законодавству і, зокрема ч. 4 ст. 15 Конституції РФ. Тому, використовуючи норму міжнародного права, суддя у судовому акті повинен послатися на відповідну внутрішньодержавну (національну) правову норму, яка зобов'язує його до цього...

2. Якщо мова йде про застосування загальновизнаного принципа та/або норми міжнародного права, то суддя повинен передусім визначити нормативний зміст відповідної норми. Нормативний зміст загальновизнаного принципа та/або норми міжнародного права може розкриватися, зокрема, у резолюціях, деклараціях та в інших документах, які приймаються в рамках ООН, включаючи рішення Міжнародного суду ООН, її спеціалізованих установ... Як відомо, нормативний зміст загальновизнаної норми міжнародного права також може закріплюватися в міжнародних договорах... [Такі] документи є засобами тлумачення відповідних норм міжнародного права. У випадку якщо дані засоби тлумачення не дають змоги з'ясувати нормативний зміст загальновизнаної норми, то суддя може звернутися до провідних юристів-міжнародників, які спеціалізуються у відповідній галузі міжнародного права, в Правовий департамент МЗС Росії, в Російську асоціацію міжнародного права, до вищих навчальних закладів Російської Федерації.

3. Застосовуючи положення міжнародного договору Російської Федерації, суддя повинен у першу чергу переконатися, що даний договір

набув чинності для Російської Федерації, тобто такий договір став джерелом міжнародного права і стосовно такого договору Російська Федерація остаточно надала свою згоду (ратифікувала, підписала, приєдналась тощо).

4. Суддя, застосовуючи положення міжнародного договору, повинен переконатися в тому, що даний договір офіційно опублікований. Слід знову наголосити на тому, що відповідно до чинного законодавства РФ (ст. 30 ФЗ «Про міжнародні договори Російської Федерації»), офіційно публікуються договори, які набули чинності для Російської Федерації.

5. Якщо регулююча дія договору направлена на відносини з іноземним елементом (угоди про уникнення подвійного оподаткування, договори про правову допомогу тощо), то суддя повинен визначити, чи є учасником цього договору держава, з якою «пов'язаний іноземний елемент». У свою чергу, якщо мова йде про загальні міжнародні договори РФ, тобто про такі договори, які повинні застосовуватися незалежно від наявності іноземного елемента, то суддя застосовує даний договір на загальних засадах, не вивчаючи питання хто ще є учасником такого міжнародного договору.

6. Суддя повинен визначити, чи є положення міжнародного договору Російської Федерації, які слід застосувати, самовиконуваними.

7. Суддя повинен належним чином, з врахуванням згаданих раніше принципів, витлумачити положення, які містяться у міжнародному договорі Російської Федерації.

8. У випадку якщо при здійсненні правосуддя виникає колізія між внутрішньодержавним нормативно-правовим актом і міжнародним договором Російської Федерації, то суддя повинен звернути увагу на форми (способи) надання згоди Російської Федерації на обов'язковість для неї міжнародного договору, а також на осіб, які здійснили надання такої згоди (ст. 6 ФЗ «Про міжнародні договори Російської Федерації»).

9. Якщо у правовій системі Російської Федерації відсутня норма міжнародного права, яка може бути застосована суддею до відносин, які

стали предметом судового розгляду, то він повинен керуватися нормами, які містяться у національному законодавстві Росії». [108, с. 116]

Такий алгоритм, звісно, є корисним для російських суддів-практиків, які з певних причин потребують наукових вказівок при розгляді складних справ, однак, тут слід також зазначити, що цей алгоритм спрямований охопити собою весь процес застосування норми міжнародного права у національному російському судочинстві, водночас не виділяючи спеціально норми міжнародних договорів, як найбільш масові з норм міжнародного права, а дає вказівки щодо застосування норм і такого досить рідкісного джерела міжнародного права як міжнародний звичай. Сам процес тлумачення згаданий досить побіжно, лише у п. 7 алгоритму вказується на те, що суддя повинен належним чином здійснити тлумачення, хоча і йде посилення на вказані у попередніх пунктах принципи. Таким чином, хоч такий алгоритм загалом-то і можна застосовувати в українських реаліях (з поправкою на норми Конституції України, яка, зокрема, не передбачає примату норм міжнародних договорів над нормами національного законодавства), однак, видається, що сам процес тлумачення норм міжнародних договорів національними судами варто деталізувати.

Зважаючи на наведені приклади, а також на відсутність поки що на теренах української юриспруденції чіткого алгоритму тлумачення міжнародних договорів національними судами (крім запропонованої п. 11 наведеної вище Постанови Пленуму пропозиції застосовувати статті 31-33 Конвенції), зокрема, пропонується застосовувати такий:

1. На першому етапі тлумачення норми міжнародного договору в національній системі права, суддя повинен, перш за все, звернутися до договору як до креатури міжнародного права і намагатися здійснити його тлумачення за правилами тлумачення міжнародних договорів. Для цього слід застосувати положення статей 31-33 Конвенції, які чітко вказують, що для початку слід звернути увагу на текст договору. Якщо він зрозумілий і не

викликає заперечень, то можна переходити до другого етапу. Якщо ж він є незрозумілим і/або призводить до абсурдного результату, то в такому випадку слід звернути увагу як на наміри сторін, так і на цілі, заради яких укладався відповідний міжнародний договір, а також з'ясувати яке місце і яку роль у договорі відіграє конкретна норма, яка тлумачиться. Для з'ясування цього слід звернутися до свідчень підготовчої роботи, свідчень подальшої практики, а також до авторитетних тлумачень, здійснених іншими суб'єктами (судами, міжнародними організаціями, вченими). Після цього, отриманий результат слід перевірити на відповідність загальним принципам міжнародного права, які містяться у низці найпопулярніших міжнародних документів, з-поміж яких Статут ООН, Загальна декларація з прав людини, Міжнародні пакти про права людини та Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (для європейських держав, у тому числі й України). Здійснивши цю процедуру, суддя отримує тлумачення норми відповідно до міжнародного права. Однак, це не все, і після цього слід перейти до другого етапу.

2. На другому етапі суддя повинен забезпечити відповідність отриманого на першому етапі результату вимогам норм національного права. Щоб здійснити це, він повинен, перш за все, перевірити чи не суперечить отримане на першому етапі тлумачення публічному порядку відповідної держави. Зокрема, він має перевірити отримане тлумачення на відповідність положенням конституції відповідної держави. Потім, якщо конфлікту немає – також перевірити отримане тлумачення на відповідність із нормами іншого законодавства відповідної держави, встановивши перед цим місце відповідного міжнародного договору в національній правовій системі. Лише якщо всі ці етапи пройдено, і тлумачення не призводить до абсурдного результату, його можна застосовувати на практиці в рішенні суду із відповідним обґрунтуванням. (Див. Рис. 2)

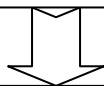
ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ НАЦІОНАЛЬНИМИ СУДАМИ

I етап

Тлумачення міжнародного договору відповідно до міжнародного права

1. Здійснити тлумачення тексту відповідної норми;
2. В разі отримання абсурдного чи незрозумілого результату – звернутися до матеріалів, які виражають наміри сторін (підготовчі матеріали, подальша практика застосування норми, якщо така є);
3. Обов'язково перевірити отримане тлумачення на відповідність загальноновизнаним принципам і засадам міжнародного права, а також принципам і засадам, на яких базується відповідний міжнародний договір.

В разі виникнення проблем із тлумаченням на кожному з вищенаведених етапів варто звернутися до тлумачень відповідної норми, здійснених іншими суб'єктами (міжнародними судами, міжнародними організаціями, юристами-науковцями). Ці джерела є **додатковими**, тому виконання пункту 3 щодо результату є обов'язковим.

II етап

Тлумачення міжнародного договору відповідно до національного права

1. Перевірити місце акту, що містить положення міжнародного договору в ієрархії національних актів;
2. Перевірити отримане на I етапі тлумачення на відповідність вищестоящим актам;
3. Обов'язково перевірити отримане тлумачення на відповідність Основному Закону держави, особливу увагу звернувши на принципи та засади існування відповідної держави. Це ті рамки, за які тлумачення не може виходити в жодному разі.

В разі виникнення проблем із тлумаченням на кожному з вищенаведених етапів варто звернутися до тлумачень відповідної норми, здійснених іншими суб'єктами (органом конституційної юрисдикції, судами, органами влади, юристами-науковцями). Ці джерела є **додатковими і на цьому етапі**, тому виконання пункту 3 щодо результату є обов'язковим і в цьому випадку.

Рис. 2

В тому ж випадку, якщо колізії виникатимуть вже між самими правилами тлумачення одного рівня, дослідники пропонують застосовувати правила юридичної логіки та правило *lex specialis derogat legi generali*. [179]

Звісно, такий алгоритм є ідеальним, і його застосування на практиці (за прикладом низки американських справ про Варшавську конвенцію, згаданих вище), скоріше, можливе лише у випадку складних справ (поділ справ у судах на складні та інші, зокрема використав у своїй теорії Р. Дворкін), [217] однак, навіть якщо цей алгоритм буде застосовуватися лише судами найвищої інстанції та органом конституційної юрисдикції – це вже призведе до того, що сторонам у справі можна буде знайти правосуддя в рамках національної правової системи і не треба буде звертатися до міжнародних судових органів на кшталт Європейського суду з прав людини.

Судова практика на сьогодні дуже неоднозначна. Одним із значних та часто цитованих актів судової практики, який би відображав стан застосування різноманітних способів тлумачення в українських реаліях є Рішення Конституційного Суду України у справі щодо строків перебування на посту Президента України (№ 22-рп/2003). [32] Вона та її наслідки стали причиною численних публікацій, як правило, критичних. Однак, першою критичною «публікацією» стала Окрема Думка судді Конституційного Суду України М. Д. Савенка, яку він вважав за необхідне висловити поряд із рішенням суду. У своїй Окремій Думці, суддя М. Д. Савенко, критикуючи вищевказане рішення, звертається до детального аналізу способів тлумачення, які мали б бути застосовані судом під час розгляду справи. Слідуючи приписам текстуалістичної теорії, він здійснює скрупульозне граматичне тлумачення частини третьої статті 103 Конституції України, норма якої була основою для цього рішення. Однак, на граматичному тлумаченні він не зупиняється і потім для перевірки правосудності тлумачення звертається до історичного та системного способів тлумачення, які дають підстави сумніватися у правосудності тлумачення, отриманого

відповідно до граматичного способу. Застосовуючи останні два способи тлумачення, він слідує положенням теорії намірів та телеологічної теорії, вказуючи на необхідність враховувати як наміри законодавця, так і цілі прийняття відповідної норми. Цей же суддя звертається до способів тлумачення і у інших справах, які розглядалися Конституційним Судом України, і з яких йому теж доводилося висловлювати Окрему Думку, наприклад у справі про тлумачення терміну «законодавство» (Рішення № 12-рп/98). [21] Таким чином, українські судді, зокрема органу конституційної юрисдикції, звертають увагу на різноманіття способів тлумачення, а також намагаються дати офіційні вказівки судам загальної юрисдикції які з них у яких ситуаціях застосовувати.

Отже, існування різноманітних теорій, способів та підходів до тлумачення міжнародних договорів є виправданим, і лише їх поєднання можна вважати єдиною порадою для всіх суб'єктів тлумачення. Також не можна в цьому контексті погодитися із дослідником М. Рогоффом, який, зокрема, зазначив: «Незважаючи на те, які правила тлумачення застосує суд, існує один фундаментальний принцип, який, видається, приймається усіма – основна ціль тлумачення договору – забезпечити і надати ефект волі сторін». [261, с. 560] Як показано у цьому дослідженні – М. Рогофф просто висловив свою прихильність до однієї із теорій тлумачення – теорії намірів.

Дослідженню судової практики з тлумачення міжнародних договорів присвячені наступні розділи роботи.

3.2. Зарубіжний досвід тлумачення міжнародних договорів

За наявності всіх існуючих теорій та підходів, а також інших факторів, суддям на сьогодні часто важко розібратися як саме слід здійснити тлумачення договору задля того, щоб винести правосудне рішення. Як уже неодноразово наголошувалося вище у цьому дослідженні, тлумачення, як таке, є діяльністю, що не має чітких рамок і недаремно згадувалися на початку цього дослідження автори, які відносять його до мистецтва. Однак, якщо мета судді – правосудне рішення, – є певні рамки, на які він повинен зважати, і переступати які не може в жодному випадку.

Тут варто згадати про правила тлумачення національних законодавчих актів. Так, деякі держави у своєму законодавстві передбачають або спеціальні правила тлумачення для певного кола документів, або встановлюють рамки, за якими оцінюється результат тлумачення. Зокрема, такий підхід характерний для британського законодавства, а саме – Закону «Про об'єднання законодавчих актів Парламенту і про подальше скорочення мови, яка використовується в актах Парламенту» від 30 серпня 1889 р. Він встановлює два загальних принципи тлумачення права. Сутність першого принципу полягає в застосуванні норм цього акта лише у випадках, коли в законах не передбачено спеціальне значення терміна чи поняття або з їх тесту не випливає іншого значення. Другий принцип полягає у встановленні зворотної дії тлумачення правових норм. Реалізація цього принципу в зазначеному Законі знаходить вираз в тому, що практично в кожній його нормі вказано до яких законів, ухвалених чи до, чи після набуття сили Закону її застосовують. З'ясуванню загальних і спеціальних термінів та понять, щоб досягнути їх однакового розуміння, присвячено понад 10 статей Закону. Дуже часто у випадках відсутності законодавчого встановлення правил тлумачення правових норм застосовують правила звичайного права (Common Law). [118]

Якщо ж звернутися до прикладів інших держав, то варто зазначити, що

законодавство Болгарії, Польщі та Угорщини містить норми права, які встановлюють критерії адекватності отриманого результату тлумачення дійсного змісту правових норм. [118]

З-поміж науковців існують різні думки з приводу того чи необхідно виробити прийнятні для всіх правила тлумачення. Досить характерним є такий аргумент: «У деяких вибраних рішеннях суди вказували на спеціальні правила тлумачення, але потім одразу ж відходили від них тому що так було потрібно». [199, с. 185]

Перше, до чого, як правило, звертаються національні суди при тлумаченні міжнародних договорів – це статті 31-33 Конвенції, які містять правила тлумачення міжнародних договорів. Як уже згадувалося у Розділі 1, досить спірним з формальної точки зору є підхід про те, що Конвенція є керівним документом у питаннях міжнародних договорів. З одного боку, не всі держави її ратифікували. З іншого боку, вона за своїм місцем у ієрархії норм, як у міжнародному, так і в національному праві, має невизначений статус. Однак, тут слід ще раз наголосити – це дуже формальний підхід. Справді, ієрархія норм міжнародного права – складна і дуже дискусійна тема, [165, с. 31-37; 245, с. 703-723] однак, визначити місце Конвенції можна шляхом телеологічного тлумачення, обґрунтувавши статус її норм як спеціальних по відношенню до норм інших міжнародних договорів. З іншого боку її важливість можна пояснити фактичною практикою її застосування, коли навіть ті держави, де вона не ратифікована (як Сполучені Штати Америки), [211, с. 431-500] визнають її важливість і застосовують активно у судовій практиці. Крім того, з точки зору сучасного міжнародного публічного права, вона є уособленням кодифікованого звичаєвого права. Зрештою, це одна із причин її застосування американськими суддями (хоча і не єдина).

Більшість сучасних підручників з міжнародного публічного права (як вітчизняних, так і закордонних), подають тлумачення міжнародних договорів саме через призму відповідних статей Конвенції. Видається, що Конвенція

узаконила принцип середнього між текстуалізмом та теорією намірів. Так, Стаття 31 Конвенції вимагає в першу чергу звертати увагу на текст документа, і лише в тому випадку, коли він незрозумілий або його застосування призводить до абсурдного результату слід звертатися до інших джерел, таких як підготовчі матеріали, подальша практика застосування норми міжнародного договору тощо.

Так, наприклад, при зміні влади у Китаї в 1971 році, автоматично були внесені зміни до Статуту ООН, де замінили слова «Китайська Республіка» на «Китайська Народна Республіка». Аналогічно вчинили і з розпадом СРСР, замінивши його на Російську Федерацію. [199, с. 187]

Водночас, окрім текстуалістичного та намірного елементів, що містяться у статті 31 Конвенції, вона включила також і положення третьої, телеологічної теорії. Так, вона зазначає, що мова норми міжнародного договору повинна розумітися за правилами, дійсними на момент тлумачення, що хоч і не повністю відповідає теоретичним уявленням про телеологічну теорію тлумачення міжнародних договорів (де норма живе окремим життям і її зміст може змінюватися залежно від обставин при незмінній формі), зазначаючи, що окремим життям може жити і живе мова, правила якої з часом мають властивість змінюватися, що не є тотожним вищевказаному твердженню про окреме життя норми як такої. Однак, незважаючи на це, формулювання статті 31 Конвенції стосовно тлумачення міжнародних договорів є більш-менш вдалим і придатним до застосування на міжнародному рівні, водночас, на національному рівні ці правила можуть вступити у конфлікт із конституцією держави і також бути доповненими місцевими правилами. [220, с. 196]

Так, були в практиці міжнародних судів також і випадки, коли вони зверталися до контексту, у якому укладався міжнародний договір, здійснюючи його тлумачення. Наприклад, стаття 1 Договору про всеосяжну заборону ядерних випробувань 1996 року забороняє «будь які ядерні

випробування чи будь-які інші ядерні вибухи». Застосування текстуалістичного підходу може призвести в цьому випадку до розуміння, що дана норма забороняє використання ядерної зброї як такої, однак, застосування положень теорії намірів та телеологічної теорії приводить до іншого тлумачення. [199, с. 189]

Водночас, цікавими є також справи, в яких іноземні суди мали тлумачити міжнародні договори. Однією із найвідоміших у юридичному світі справ, де піднімалося це питання, була справа Альвареса-Мачайна, яку слухав Верховний суд США у 1991 році. [261, с. 584-593]

Мексиканського лікаря Хумберто Альвареса Мачайна американські спецслужби заарештували у своєму офісі в Гвадалахарі у Мексиці і приватним літаком перевезли до Сполучених Штатів Америки, де йому були пред'явлені звинувачення у злочинах, пов'язаних із наркотиками. Мексиканський уряд висловив протест проти таких дій спецслужб США на іноземній території. Справа слухалася в американських судах і дійшла до Верховного суду США, який мав з'ясувати чи порушили американські спецслужби положення договору про екстрадицію між США та Мексикою. Цей договір прямо не забороняв арешт на території іншої держави. На цьому наполягав арештований. Однак, більшість суддів вважали, що оскільки договір чітко не передбачає заборони арештовувати іноземних громадян, підозрюваних у вчиненні злочинів, на території іншої держави, то тут слід застосувати міжнародний звичай, за яким кожна держава, яка не має укладеного договору про екстрадицію з іншою державою, має право не видавати своїх громадян. Водночас, судді зрозуміли цю норму як таку, яка надає право виконавчій гілці влади приймати рішення щодо арешту іноземних громадян на території іншої країни, якщо тільки виконавча влада не захоче вчинити відповідно до вимог міжнародного звичаю. Таким чином, Верховний суд США встановив цікавий прецедент, за яким віднині американські уповноважені органи мають право арештовувати будь-кого, в

тому числі і не на території США, на законних підставах. [267, с. 811-820; 243, с. 126-189; 209, с. 939-983]

Ця справа викликала багато критики як у американській, так і у неамериканській юридичній літературі. Фактично, на перший план дослідники ставлять навіть не стільки проблему неправосудного тлумачення, скільки проблему розрізнення тлумачення і творення права, адже достеменно до кінця з'ясувати чи було в цьому випадку здійснене тлумачення права, чи Верховний суд США своїм таким рішенням створив нову норму права дуже складно.

Як видно із окремих думок, долучених деякими суддями, які не погодилися з більшістю, при тлумаченні положень договору, норми якого стали предметом спору, вони керувалися його духом, а відповідно застосували теорію намірів та телеологічну теорію. Більшість же суддів застосували текстуалістичний підхід, не знайшовши у договорі чіткої норми про заборону арешту. Результат такого підходу в тому, що доктора Альвареса Мачайна не екстрадували назад до Мексики, як про те просив мексиканський уряд, що, як уже зазначалося вище, викликало шквал серйозної критики на адресу Верховного суду США за таке рішення.

Ще однією цікавою справою американської юриспруденції, яка залишила яскравий слід у історії американського тлумачення є справа «Чан проти Корейських авіаліній», яка слухалася Верховним судом США у 1989 році. Саме цю справу, вважають початком ери так-званого «нового текстуалізму», уособленням якого виступає суддя Верховного суду США А. Скалія, та про який вже згадувалося у попередніх розділах. [196, с. 687-688] Він, зокрема, по цій справі писав: «Змінювати, переробляти або додавати до будь-якого договору, вставляючи будь-яке положення, незважаючи на те чи мале воно чи велике, чи важливе чи тривіальне, було б з нашого боку проявом узурпації влади, а не способом реалізації суддівських повноважень ... ми повинні віднайти наміри сторін за допомогою

правосудних правил тлумачення, які застосовуються до предмету розгляду, і з'ясувавши це, нашим обов'язком є слідувати цим правилам настільки, наскільки це можливо, і припинити слідування їм там, де це стає неможливим, незважаючи на те, до яких труднощів це може призвести...» [196, с. 687-688] Ця цитата, однак, є ще одним свідченням того, що віднесення судді Скалії до відвертого прихильника текстуалістичної теорії не варто, оскільки навіть у цій справі він пише, що судді повинні віднайти наміри сторін, що свідчить про застосування теорії намірів поряд із текстуалістичною теорією.

Сама справа стосувалася тлумачення вже згадуваної раніше Варшавської конвенції та Монреальського договору, які широко застосовуються у авіації та обмежують відповідальність авіаційних перевізників. Позов був поданий родичами загиблих внаслідок знищення літака Корейських авіаліній радянським літаком. Позивачі вимагали від авіакомпанії «Корейські авіалінії» адекватної компенсації.

Основним питанням судового розгляду була передбачена Монреальським договором вимога до авіакомпаній вказувати на квитках інформацію про обмеження відповідно до Варшавської конвенції не менш як 10-м кеглем. В даному випадку авіакомпанія-відповідач здійснила таку вказівку 8-м кеглем. Заявники заявили, що хоча сам Монреальський договір і не передбачає санкцій за недотримання 10-кеглевої вимоги, однак, така вимога там міститься, якщо здійснити системне тлумачення, залучивши також положення Варшавської конвенції, яка у статті 3 передбачає відмову від надання права обмеженої відповідальності перевізника в разі якщо перевізник не надав адекватної інформації щодо меж своєї відповідальності. На думку позивачів, таким чином, Монреальський договір передбачив стандарт адекватності для визначення відповідальності авіаперевізника.

Суддя А. Скалія, а з ним ще 4 судді (більшість) вирішили справу на користь авіакомпанії, в той час як ще 4 судді не погодились із таким

рішенням і додали свої окремі думки.

Коротко сутність основного питання вже зазначена в цитаті судді А. Скалії, наведеній вище. Питання загалом зводилося до необхідності здійснити системне тлумачення двох міжнародних договорів у національному праві, в якому один із них передбачав загальне правило (Варшавська конвенція), а інший – спеціальне (Монреальський договір). Більшість Верховного суду США не погодилася здійснити в цьому випадку системне телеологічне тлумачення, а натомість стала на позицію чіткого текстуалізму, за якого зазначила, що об'єднання норм двох міжнародних договорів, які стосувалися цієї справи, буде творенням нового права, що є прерогативою законодавчої влади, а не судової, яка повинна працювати із тим, що діє на момент розгляду справи.

Як уже зазначалося вище, цю справу справедливо називають переломною справою, яка відроджувала б текстуалізм (який до того майже зник з американської системи). Характерним є і те, що суд був розділений майже навпіл, і 4 судді з 9 не погодилися із таким тлумаченням та рішенням.

Справді, таке рішення досить нетипове для прецедентної системи американського правосуддя, яка саме й побудована на тому, що судді є творцями права, завдяки своїм прецедентам. Як пише дослідник цього питання М. П. Ван Олстін у своїй науковій праці, присвяченій динамічному тлумаченню: «... американська юриспруденція (судова практика) досі не може відірвати своїх коренів від позиції, що міжнародні договори є перш за все договорами (контрактами) між суверенними націями», [196, с. 687-688] а оскільки відповідно до американського законодавства, право на укладення міжнародних договорів надане президенту, а отже – виконавчій владі – судова влада, здійснюючи тлумачення так, як вважали четверо суддів Верховного суду США у наведеній вище справі, буде перебирати на себе функції виконавчої і законодавчої, що неможливо через передбачений Конституцією США принцип поділу влади.

Тут ще важливо додати, що питання розрізнення між юридичним тлумаченням та творенням права, хоч і піднімається в основному англо-саксонськими авторами, однак, виникає воно і на теренах романо-германської системи, і цікаві пропозиції можна знайти у роботах, зокрема, німецьких правознавців. Так, Р. Циппеліус, який звертається до цього питання, вводить термін «добудова права». Її він вважає невід’ємною ознакою правосуддя (судової влади). Відповідно до його підходу, правосуддя:

1. Уточнює закон, визначаючи та опрацьовуючи можливі варіанти його тлумачення й обирає найбільш вдалий з них (добудова права *secundum legem*);
2. Доповнює закон, домірковуючи його ідеї – зокрема, за допомогою правила однакового поводження – там, де бракує того чи іншого правила (відкрита добудова права *praeter legem*);
3. виправляє закон, відхиляючись від змісту слів закону там, де закон веде до несправедливих чи безглузвих результатів (відкрита добудова *contra legem*). [282, с. 55]

С. Погребняк при цьому додає, що «потрібно розуміти, що добудова права має відбуватися у процесі постійної комунікації між судочинством, спільнотою юристів і громадськістю ... відповідні рішення повинні бути схвалені юристами-практиками, юридичною наукою та мають отримати суспільне визнання.» [158, с. 125] Водночас, така позиція заслуговує на критику через свою непрактичність. Запропонована схема вимагає багато часу, якого може бракувати судді та сторонам, тому, комунікація, звісно, повинна відбуватись, але очікування повного суспільного визнання є недоречним.

Запропонований Циппеліусом термін «добудова права», однак, має всі підстави для того, щоб розглядатися як складова частина процесу тлумачення, зокрема в рамках телеологічної теорії, яка допускає за незмінної форми і наявності відповідної мети, адаптувати сутність норми до

відповідних обставин, що не виключає її «добудови».

Водночас, в цьому плані слід звернути також увагу і на питання про межі цієї «добудови». Відправними точками у встановленні меж повинні бути загальні принципи, які виражені, як правило, у конституції. Спільним для України та Сполучених Штатів (як держави, судовою системою якої розглядалася справа із наведеного вище прикладу) є наявність принципу розподілу влад у Конституції на законодавчу, виконавчу і судову (до чого зверталися судді із наведеної щойно справи), і надзвичайно важливим є зрозуміти де є межа між творенням права – прерогативою законодавця і застосуванням права – прерогативою суддів.

Так, навіть в американській англо-саксонській системі, де судді творять право чи не щоденно, судді Верховного суду США засумнівалися у своїх повноваженнях, що є ознакою наявності в них процесу так званого «суддівського самообмеження». В романо-германській системі, де цей поділ мав би бути проведений чіткіше, виключати необхідності застосовувати поширювальне тлумачення зі здійсненням «добудови права» теж не можна, однак, в кожному конкретному випадку суддя має оцінювати не тільки межі своїх повноважень, вписані чітко у законі, а й оцінювати кожную ситуацію індивідуально на предмет необхідності прийняття як рішення про здійснення «добудови», так і про відмову від такої дії.

Так, «добудова» видається допустимою у випадках, коли конституційні права фізичних чи юридичних осіб порушуються настільки, що очікування і передача повноважень законодавцеві, займе стільки часу, що становище відповідних фізичних чи юридичних осіб погіршиться. В цьому випадку «добудова права» в чомусь подібна до аналогії права, за винятком того, що в аналогії права вже завжди є приклад як слід діяти з іншої сфери, а в «добудові права» його може не бути.

Якщо ж ситуація, за оцінкою судді, дає можливість вирішити питання законодавчим шляхом (чи шляхом прийняття норми органом виконавчої

влади чи місцевого самоврядування якщо йдеться про норму нижчого рівня), то від «добудови права» у такому випадку варто відмовитись.

Інша досить цікава проблема, яку піднімають американські дослідники – вплив на судові тлумачення міжнародних договорів тлумачень, здійснених іншими органами влади, зокрема органами виконавчої влади. Як уже зазначалось вище, в американській системі права, основна роль при укладенні міжнародних договорів відводиться саме органам виконавчої влади, зокрема президенту. Звісно, він сам не в змозі оцінити всі тонкощі кожного специфічного міжнародного договору який підписує. Для цього галузеві органи відповідно до своєї компетенції здійснюють тлумачення цього договору, і саме його, як правило, президент оцінює при прийнятті рішення.

Існування таких тлумачень є абсолютно позитивним явищем, і має свою чітку роль і функції, однак питання того наскільки такі тлумачення обов'язкові для судів, які здійснюють тлумачення міжнародних договорів вже у процесі розгляду відповідних справ широко дебатуються у сучасній американській науковій літературі. [273, с. 777-817]

З'явилось, однак, це питання не під час тлумачення міжнародних договорів, а під час тлумачення звичайного американського федерального закону про чисте повітря, який було змінено шляхом включення деяких більш жорстких норм про захист повітря від викидів. Це призвело до фінансових втрат зокрема нафтової компанії «Шеврон», яка подала позов про відшкодування збитків. Суду необхідно було здійснити тлумачення відповідного закону, а оскільки така справа слухалася вперше, то вирішено було оцінити його тлумачення, надане Агенцією США з питань охорони довкілля. Важливим є висновок суду. Він розробив два чіткі правила тлумачення:

1. Перш за все, слід з'ясувати наскільки однозначно є позиція Конгресу (законодавчого органу США), відображена у законі з цього питання.

Якщо вона чітка і зрозуміла, то проблему можна вважати вирішеною, і як суд, так і органи виконавчої влади повинні чітко реалізувати волю законодавця.

2. Якщо ж текст закону є нечітким і незрозумілим, то суд не повинен надавати чисто свого тлумачення одразу, а спочатку звернутися до тлумачень, наданих органами виконавчої влади, і перевірити їх на відповідність дозволеним конструкціям закону, які могли б бути втілені законодавцем, однак не були з певних причин реалізовані. (Chevron U.S.A. Inc. v. Natural Resources Defense Council, Inc., 467 U.S. 837 (1984))

Це рішення стало прецедентом і зараз широко застосовується при розгляді інших справ. Крім того, ці правила тлумачення навіть отримали назву «Доктрина Шеврон».

Питання ж його впливу на тлумачення міжнародних договорів стикається із проблемами, неодноразово згаданими вище. По-перше, в рамках тлумачення міжнародних договорів набагато складніше реалізувати перший пункт «Доктрини Шеврон», оскільки на відміну від внутрішнього права, у міжнародному немає єдиного законодавця, і фінальним етапом першого пункту в цьому випадку буде з'ясування спільної волі всіх сторін договору (що може викликати серйозні труднощі, оскільки воля їх може бути, і часто є абсолютно протилежною). Водночас, тут на допомогу якраз і можуть прийти тлумачення органів виконавчої влади та всі їхні підготовчі матеріали. За їх допомогою суд може з'ясувати дійсний намір сторін відповідного договору.

Ця справа – приклад існування широкого плюралізму підходів до юридичного тлумачення в Сполучених Штатах Америки, оскільки на відміну від попередніх двох прикладів текстуалізму, «Доктрина Шеврон» – уособлення теорії намірів. Як пише про неї Д. Кріддл: ««Доктрина Шеврон» є середньою ланкою між судовим розсудом і експертизою виконавчої влади».

[211, с. 1928]

Окрім американського досвіду вартій уваги також досвід тлумачення міжнародних договорів німецькими судами. Так, німецька правова система визначається малою кількістю скарг до Європейського суду з прав людини. Як пишуть дослідники, [201, с. 289-309] це має місце внаслідок того, що Конституційний суд ФРН зобов'язав усіх, хто має намір звертатися до Європейського суду з прав людини, звертатися спочатку до Конституційного суду ФРН, який дуже часто вирішує відповідне питання по суті, і таким чином необхідність у зверненні до страсбурзького суду відпадає. Так, зокрема у справі «Горгюлю проти Німеччини», [74] батько дитини отримав батьківські права, у наданні яких йому було відмовлено німецькими судами. Після рішення Європейського суду з прав людини місцевий німецький суд своїм рішенням вирішив надати йому батьківські права. Однак, це рішення було скасоване апеляційним судом з аргументацією, що Європейський суд з прав людини своїми рішеннями не може зобов'язувати німецькі суди до вчинення певних дій, а лише може зобов'язати державу вжити відповідних заходів. Справа завершилась у Конституційному суді ФРН, який погодився із думкою апеляційного суду щодо неможливості Європейським судом з прав людини зобов'язувати німецькі суди вчиняти певні дії, однак вирішив питання на користь заявника, базуючи своє рішення на принципах верховенства права та правової держави. [74]

Загалом, німецька система тлумачення норм права базується на поєднанні вже детально аналізованих у попередніх розділах методів тлумачення, відомих ще з часів К. фон Савіні – текстуалістичному, системному (контекстуальному), історичному та (доданному пізніше) – телеологічному. [206, с. 396] Цікавим є факт, що методи тлумачення, які застосовуються американськими та німецькими судами загалом співпадають. Кожна із систем застосовує комплексний підхід, який включає в себе елементи кожного з вищенаведених методів, однак суттєва різниця

проглядається у принципах, якими керуються суди. Так, американські суди, як показала аналізована вище практика, а також за словами американських дослідників, керуються передусім принципом доцільності (звісно, з поправкою на існування також і інших принципів). [269, с. 34] Цим, зокрема, можна пояснити можливість судді англо-саксонської правової сім'ї відійти від попереднього прецеденту. Така система, як видно із справи *Мачайна*, є нестійкою, оскільки суд при голосуванні був далеко не одностайним, а отже, серед її переваг слід виділити гнучкість і готовність змінити правила залежно від ситуації. З іншого ж боку – те ж саме можна визнати і її недоліком, оскільки у таких складних випадках дуже непросто убезпечитися від політичних рішень, які мають місце і в американському судочинстві.

Німецький же підхід базується переважно на принципах, запропонованих К. Хессе (вони хоч у своїй більшості стосуються тлумачення Конституції та законів, однак є корисними і з точки зору тлумачення міжнародних договорів): 1) кожне тлумачення повинно забезпечувати повноту і єдність Конституції, 2) у складних випадках необхідно застосувати принцип практичної необхідності (*praktische Konkordanz*), 3) всі державні органи повинні поважати принцип розподілу повноважень відповідно до Конституції, 4) кожне тлумачення повинно шукати таку відповідь, яка призвела б до інтегративного ефекту з врахуванням позицій сторін, а також суспільних та політичних факторів, 5) всі вищенаведені пункти мають на меті легітимізувати функціонування Конституції. [206, с. 398-399]

На перший погляд, здавалося б, що ця система подібна до американської, де також присутній фактор практичної необхідності, однак, різниця між системами, вочевидь, є. В той час як цей фактор у американській системі поставлений на перше місце (американські суди дотримуються принципу живого права, і саме тому там надзвичайно популярним є телеологічний метод тлумачення), у німецькій системі він стоїть на другому місці після власне верховенства Конституції та, відповідно, принципів,

передбачених нею, і лише після перевірки судом норми, яка тлумачиться, на відповідність Конституції, можна говорити далі про практичну необхідність. Таким чином забезпечується верховенство Основного Закону.

Що ж до тлумачення міжнародних договорів, то цей підхід майже повністю видається можливим використовувати. Враховувати слід лише деякі нюанси. Перший – вже неодноразово згаданий факт, що міжнародні договори – документи подвійної природи – креатури як приватного, так і публічного права. Вочевидь, на другому етапі слід перевіряти тлумачення такого документа на відповідність принципам приватного права. Другий аспект – міжнародні договори мають міжнародно-правове походження, і незважаючи на те, якої системи відповідна держава дотримується (моністичної чи дуалістичної) – його порушення спричинить міжнародно-правову відповідальність, що судові необхідно брати до уваги.

Загалом, обидва підходи видаються придатними до використання, адже американський підхід не виключає верховенства конституції, однак ця перевірка здійснюється на етап пізніше, що видається специфікою англо-саксонської системи, однак, на українських теренах доцільніше було б застосовувати німецький підхід, що може бути хоч і незначним, однак важливим способом подолання перевантаженості національних судів в Україні.

Висновки до Розділу 3

Підходи до тлумачення міжнародних договорів (а відповідно, і їх способи та методи) об'єднуються у три основні теорії – текстуалізм, теорію намірів та телеологічну теорію. Кожна з них має як свої переваги, так і недоліки. Так, текстуалізм за своєї дуже простої теоретичної основи та легкості у застосуванні, має серйозні недоліки, які можуть призвести до прийняття неправосудних рішень. До таких слід віднести, зокрема, надмірну зацикленість на нормах саме писаного тексту і складність (або і майже неможливість) застосування позатекстуальних засобів тлумачення, навіть якщо вони і потрібні у конкретній ситуації.

Менше шансів на такий результат у застосуванні теорії намірів, в основі якої лежить віднайдення волі автора відповідної норми (стосовно міжнародних договорів – волі сторін, які договір уклали), однак, сам процес її застосування і віднайдення справжньої волі сторін є досить-таки непростим. На відміну від текстуалізму, ця теорія дозволяє звертатися до позатекстуальних засобів тлумачення (підготовчих матеріалів, подальшої практики застосування міжнародного договору та ін.), однак, інколи може скластися враження, що вона не просто дозволяє звернення до інших джерел окрім тексту, а навіть заохочує таке звернення. Зважаючи на основне її положення – прагнення до віднайдення наміру автора норми при тлумаченні – такий підхід може бути зрозумілим, однак, нехтувати узгодженим текстом, все ж таки, очевидно, не варто.

Телеологічна теорія пропонує теоретично один із найкращих підходів до вирішення питання тлумачення міжнародних договорів, базуючись на ідеї самостійного життя норми, і зміни її суті зі зміною часу та незмінної форми. Текстуалістична теорія при тлумаченні норм права намагається з'ясувати мету, задля досягнення якої була прийнята відповідна норма, і в рамках цієї мети (яка могла і змінитися з плином часу) з'ясувати зміст норми відповідно до вимог конкретного часу, однак, її практичне втілення не тільки є складним

у своїй реалізації, а ще й досить-таки ризикованим.

Зважаючи на все це, найдоцільнішим видається застосовувати комбінацію теорій тлумачення – текстуалістичної, теорії намірів та телеологічної теорій.

Як показує зарубіжна практика тлумачення міжнародних договорів національними судами держав, вони застосовують кожен з наведених вище трьох теорій тлумачення в різних комбінаціях. Американська судова практика характеризувалася активним застосуванням теорії намірів та телеологічної теорій впродовж довгого часу, однак, як показують наведені у цьому дослідженні приклади, текстуалізм у формі його розуміння суддею Верховного суду США А. Скалією, отримав «нове життя».

Німецька практика також показує прихильність до телеологічної теорії. Зрештою, як теорія, так і практика приводять до висновку, що найбільш доцільним було б застосування телеологічної, а також комбінації цієї та інших теорій. Прикладом такого рішення є статті 31-33 Конвенції.

Важливу роль також відіграють тлумачення, здійснені органами виконавчої влади, що спеціалізуються на відповідній проблематиці. Вони не можуть бути обов'язковими для суду, але, зважаючи на фаховість таких тлумачень, їх рекомендовано брати до уваги. Водночас, для їх застосування слід також звертати увагу на положення «Доктрини Шеврон», яка хоч і розроблена для американської системи, однак, може бути корисною і в українських реаліях.

Основні ідеї розділу висвітлені в авторських роботах [102; 105]

Розділ 4

Тлумачення міжнародних договорів судами України

4.1. Тлумачення міжнародних договорів Конституційним Судом України

У діяльності органу конституційної юрисдикції України – Конституційного Суду України міжнародні договори та їх тлумачення займають важливе місце. Відповідно до статті 147 Конституції України, Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції, і одним із його завдань є здійснення офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Крім того, до його функцій відноситься розгляд актів українського законодавства на предмет їх конституційності, а також надання висновків щодо відповідності Конституції України міжнародних договорів України, які укладаються від імені держави. В рамках здійснення всіх цих повноважень судові часто доводиться застосовувати норми міжнародного права. Це впливає не лише з факту визнання міжнародних договорів актами національного законодавства України відповідно до статті 9 Конституції України (що дає підстави Конституційному Суду України здійснювати їх тлумачення). Єдиний орган конституційної юрисдикції України часто звертається до положень міжнародних договорів (здійснюючи одночасно їх тлумачення) для обґрунтування своєї позиції у всіх сферах реалізації своїх повноважень (прийнятті рішень, наданні висновків і т.д.). Так, колишній голова Конституційного Суду України М. Ф. Селівон, вказує на те, що «орган конституційної юрисдикції України звертався до положень міжнародно-правових актів більш як у третині своїх рішень». [168, с. 38; 111, с. 110-113] З моменту надання ним цих даних їх кількість зростає.

Однак, питання тлумачення міжнародних договорів Конституційним Судом України має іншу складність. Незважаючи на вищевикладені аргументи, суд у своїй Ухвалі № 27-у від 24 травня 2001 року про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням

46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин другої, п'ятої статті 23, частини четвертої статті 28 Закону України «Про бюджетну систему України», частини першої статті 2 Закону України «Про систему оподаткування», статті 15 пункту 1 статті 54 Чиказької Конвенції про міжнародну цивільну авіацію, пункту (а) Розділу 2.03 статті II Гарантійної Угоди, укладеної між Україною і Європейським банком реконструкції та розвитку 14 лютого 1998 року, ратифікованої Законом України від 13 травня 1999 року, зазначив, що він не наділений повноваженнями тлумачити норми міжнародного права. [169, с. 123] З цього приводу існує думка, що таке тлумачення для суду, все ж, допустиме, однак, воно має здійснюватися з огляду на те, що міжнародний договір імплементовано в українське законодавство законом України, а отже, саме цей закон і повинен тлумачитись. [169, с. 124]

Н. Сергієнко наводить також і думку колишнього судді Конституційного Суду України П. Б. Євграфова, який називає таке тлумачення імплементаційним. Зокрема, П. Б. Євграфов зазначає: «Це – особливий вид тлумачення, який лише започатковується в нашій доктрині. Тобто КС дає тлумачення таким чином, аби воно не розходилося ні з Конституцією, ні з міжнародно-правовими стандартами, яким повинні відповідати не тільки результати такого тлумачення, а й законодавчі акти, що реалізують норми Конвенції. Конституційний суд може давати і самостійне тлумачення Конвенції, не пориваючи її цілісності. І після такого тлумачення конвенція залишатиметься самостійним, автономним міжнародно-правовим актом, що входить до міжнародно-правової системи». [169, с. 124]

Питання, підняте Н. Сергієнко, очевидно, вимагає більшої уваги. Твердження про відсутність з-поміж повноважень Конституційного Суду України повноважень з офіційного тлумачення міжнародних договорів України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, повинно узгоджуватись із положенням статті 9 Конституції України, яка

визнає міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства України. Крім того, стаття 147 Конституції України наділяє Конституційний Суд України повноваженням вирішувати питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України та давати офіційне тлумачення Конституції України та законам України.

Це питання дійсно складне. З одного боку, формально жодна з наведених норм статті 147 Конституції України не надає прямо Конституційному Суду України повноважень із тлумачення міжнародних договорів. Однак, якщо стати на позицію Н. Сергієнко, яка прирівняла ратифіковані міжнародні договори України із законами України, то підстави для визнання існування таких повноважень Конституційного Суду України з'являються. Разом з тим, якщо не погоджуватися із підходом дослідниці і вважати міжнародні договори та закони України про їх ратифікацію окремими документами зі специфічним статусом, то і тут не слід забувати, що незважаючи на відсутність формально закріпленого повноваження Конституційного Суду України здійснювати офіційне тлумачення міжнародних договорів (а цю позицію підтвердив і сам суд у цитованому вище рішенні), здійснювати реальне тлумачення міжнародних договорів (як із залученням тлумачень, здійснених іншими суб'єктами, так і здійснене самостійно) Конституційному Суду України ніхто не забороняє, та навіть більше – це може бути (і часто є) необхідним при розгляді справ конституційного провадження. Прикладом такого тлумачення є Висновок Конституційного Суду України від 11 липня 2001 року № 3-в/2001 у справі про відповідність Конституції України міжнародного договору, що вносився до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість. У цьому Висновку Конституційний Суд України роз'яснив, що «термін «передача» означає доставлення особи державою до Суду, а «видача» - доставлення особи однією державою в іншу державу згідно з положеннями

міжнародного договору, конвенції чи національного законодавства». [94, с. 52]

Особливий зміст має норма статті 147 Конституції України про здійснення попереднього конституційного контролю. Така процедура здійснюється органами конституційної юрисдикції багатьох світових держав (Азербайджану, Албанії, Андорри, Болгарії, Вірменії, Іспанії, Росії, Словенії, Франції, Естонії, Угорщини тощо). [170, с. 46] Ця функція Конституційного Суду України прямо передбачає здійснення тлумачення міжнародних договорів, які вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість. Водночас, слід зазначити, що в цьому випадку статус цих тлумачень очевидно не є офіційним (якщо проводити паралелі із офіційним тлумаченням органом конституційної юрисдикції Конституції України та законів України), однак, він відображає позицію суду в конкретній справі. Зрештою, в цьому його повноваження аналогічні до повноважень судів загальної юрисдикції.

В переважній більшості справ, Конституційний Суд України тлумачив міжнародні договори в рамках здійснення таких своїх повноважень: надання офіційного тлумачення законодавства України, віднесеного Конституцією України та вищезгаданим законом до його компетенції, а також при наданні офіційних висновків щодо відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

Однак, окрім зазначеного вище, питання тлумачення Конституційним Судом України міжнародних договорів майже не розкрито у сучасній науковій літературі. Про це, зокрема, пише уже згадувана раніше Н. Сергієнко, аналізуючи взаємодію міжнародного та національного права в практиці Конституційного Суду України, зазначаючи таке: «При розгляді справ органи конституційної юрисдикції часто стикаються з досить серйозною проблемою: тлумаченням норм міжнародного права. Розглядаючи питання застосування

цих норм, більшість учених-юристів обходять мовчанням проблему тлумачення норм міжнародного права органами конституційної юрисдикції. Причина пояснюється досить великим впливом позитивізму, представники якого вбачають у відсутності прямої настанови на тлумачення норм міжнародного права в переліку повноважень органів конституційної юрисдикції європейських держав відсутність і самої проблеми такого тлумачення». [169, с. 123] Більшість досліджень, пов'язаних із застосуванням міжнародних договорів Конституційним Судом України обмежуються або дослідженням природи цих договорів або просто згадкою про їх застосування органом конституційної юрисдикції. [165, с. 72-79; 170, с. 45-56; 142, с. 64-72; 168, с. 36-51; 124, с. 43-56]

Особливої уваги сучасні дослідники приділяють практиці застосування Конституційним Судом України Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та співвідношенню практики її застосування Конституційним Судом України та Європейським судом з прав людини. [124, с. 43-56; 175, с. 91-97; 188, с. 72-77; 171, с. 40-47; 166, с. 30-42; 143, с. 64-72; 111, с. 104-113; 165, с. 72-79] Її ратифікація Верховною Радою України відкрила дорогу для появи в Україні нового джерела права – практики Європейського суду з прав людини (що раніше було нехарактерним для українського судочинства). Доповнило й конкретизувало статус практики страсбурзького міжнародного суду як джерела українського права прийняття Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який чітко зобов'язав органи української судової влади застосовувати практику Європейського суду з прав людини у своїх рішеннях.

Водночас, специфічний статус Конституційного Суду України з-поміж інших органів судової влади України як єдиного органу конституційної юрисдикції вимагає дещо іншого підходу до аналізу його діяльності аніж до аналізу діяльності судів загальної юрисдикції. За своєю природою

Конституційний Суд України наділений унікальними повноваженнями – його тлумачення є офіційними і обов'язковими до виконання. Більше того, на відміну від судів загальної юрисдикції, чиї тлумачення теж можуть бути остаточними та обов'язковими до виконання за певних умов, вони є обов'язковими у конкретній справі, яка розглядалась судом. В той же час, тлумачення, надані Конституційним Судом України, є обов'язковими у всіх випадках пов'язаних із застосуванням норми, яка тлумачилася. Таким чином, оскаржити рішення Конституційного Суду України неможливо, і інший підхід до тлумачення тієї ж норми суд може застосувати лише прийнявши нове рішення, де навести аргументи щодо перегляду своєї попередньої позиції.

В той же час, відповідно до норм Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Європейський суд з прав людини наділений повноваженнями тлумачити цю конвенцію, і своїми прецедентами доповнювати її тіло. Одночасно, ця конвенція, яка ратифікована в Україні, є частиною національного законодавства, а тому існує цілих два суб'єкти її офіційного тлумачення: Європейський суд з прав людини та Конституційний Суд України. В цьому випадку може мати місце так-звана конкуренція тлумачень. На цьому наголошує у своєму дослідженні М. Д. Савенко. Зокрема, він пише: «[Європейський суд з прав людини] посилається на національне право і навіть дає йому оцінку». [166, с. 33] Аналогічно і Конституційний Суд України посилається на рішення страсбурзького міжнародного суду. Водночас, як пише той же дослідник: «Поширення юрисдикції ЄСПЛ на всі питання, які стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї, необхідно розглядати як виключне його право на інтерпретацію положень зазначених актів. Тлумачення Конвенції та протоколів до неї національними інституціями, у тому числі КСУ, на свій розсуд може призвести до надання нормам Конвенції іншого змісту, звуження

змісту й обсягу визначених нею прав людини і втрати нею еталона прав людини». [166, с. 35]

В такому підході простежується відповідність принципам моністичної теорії міжнародного права (визнання міжнародного права і національного права однією системою, що, відповідно, вимагає уніфікованого підходу до тлумачень – така проблема не виникла б в англо-саксонській системі права, де панує дуалізм). Позиція М. Д. Савенка відповідає загальним принципам монізму, однак, тут слід зробити важливе уточнення. Відповідно до статті 2 Закону України «Про Конституційний Суд України», завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України, і саме з огляду на це положення закону України, слід підходити до питання розмежування обов'язковості тлумачень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Європейським судом з прав людини та Конституційним Судом України. Більше того, тут слід погодитися із підходом колишнього судді Конституційного Суду України В. П. Тихого, який у своєму дослідженні зазначав: «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй (частина 2 статті 8 Конституції України). Щодо тлумачення законів, то найвища юридична сила Конституції України над іншими законами проявляється в тому, що зміст законів необхідно з'ясувати (розуміти), інтерпретувати і роз'яснювати в точній відповідності із Конституцією України». [176, с. 63] Далі він пише: «Результат тлумачення повинен відповідати (бути адекватним) змісту нормативно-правового акта, який тлумачиться. При цьому адекватність тлумачення не залежить від того, чи було воно буквальним, обмежувальним або розширеним». [176, с. 65]

Продовжуючи слідувати цій логіці, варто також зазначити, що і навпаки, Європейський суд з прав людини не повинен тлумачити Конституцію України та національне законодавство. [166, с. 33] Однак, поряд

з цим, справедливим також буде наголосити, що заборонити йому це робити ніхто не може (інколи це може бути і необхідно для вирішення його справ), однак, такі тлумачення не можна вважати обов'язковими навіть зважаючи на положення Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», який зобов'язує суди застосовувати практику страсбурзького суду (що в тому числі може включати і тлумачення). Вагомим аргументом на підтримку такої позиції є правило *lex specialis*, відповідно до якого, норма Закону України «Про Конституційний Суд України» [4], яка наділяє цей судовий орган виключним правом офіційного тлумачення Конституції України, законів України та низки інших актів законодавства України. Ще вагомішим аргументом є наявність такого аргументу у самій Конституції.

Таким чином, найлогічнішим виглядав би варіант розмежування компетенцій цих двох судових органів з питань тлумачення. У питанні тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод в рамках міжнародного права пріоритет має надаватися тлумаченням Європейського суду з прав людини, а у питаннях національних – тлумаченням Конституційного Суду України. Звісно, це правило не може бути абсолютним, однак, винятки повинні бути серйозно обґрунтованими, зокрема, і з посиланнями на принципи права.

Водночас, у цьому питанні важливим є ще один аспект, на який зокрема, звертає увагу М. Д. Савенко. Так, у одній зі своїх праць, присвячених аналізу практики застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Конституційним Судом України, він пише: «Здійснення захисту прав і свобод в Україні національними судами та ЄСПЛ на порядок денний ставить проблему забезпечення однакових підходів до застосування загальнолюдських принципів та норм національного права з прав людини, тобто взаємоузгодженості їх судової практики. Розбіжності у судовій практиці національних судів та ЄСПЛ можуть призвести до втрати

довіри національним судам, з одного боку, і надмірного перевантаження великою кількістю звернень громадян до ЄСПЛ та ускладнення його роботи – з другого». [166, с. 31] Це питання, хоч і частково вже розглядалося вище, однак, потребує більшої уваги саме у аспекті розбіжностей у судовій практиці. З одного боку Конституційний Суд України має основним завданням забезпечення верховенства Конституції України, а не узгодження судової практики. З іншого боку – зауваження М. Д. Савенка дійсно слушні, і у переважній більшості випадків забезпечення верховенства Конституції України не може мати місце всупереч практиці Європейського суду з прав людини, оскільки більшість принципів української Конституції базуються на принципах Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Проблема в цьому випадку полягає в тому, щоб передбачене законодавством завдання Конституційного Суду України не підмінювалось сліпим узгодженням практики двох судів.

Загалом, аналіз практики Конституційного Суду України у справах, пов'язаних із тлумаченням міжнародних договорів, дає можливість зробити такі висновки. По-перше, Конституційний Суд України звертається у своїй діяльності до тлумачення міжнародних договорів, однак, набагато частіше у своїх рішеннях він не вдається до їх глибокого аналізу, а просто згадує певні їх норми для обґрунтування своєї позиції. Прикладом таких рішень можна назвати рішення № 9-зп (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) [20], № 5-рп/99 (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») [24], № 10-рп/99 (справа про застосування української мови) [25], № 11-рп/99 (справа про смертну кару) [26], № 9-рп/2000 (справа про ратифікацію Хартії про мови, 1992 р.) [28], № 11-рп/2000 (справа про свободу утворення профспілок) [29], № 15-рп/2001 (справа щодо прописки) [30], № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання) [34], № 1-рп/2005 (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) [36], № 20-рп/2008 (справа про страхові виплати) [42], № 15-рп/2010 (справа про

безоплатну приватизацію житла) [46], № 4-рп/2011 [49], № 15-рп/2011 (справа про захист прав споживачів кредитних послуг) [51], № 17-рп/2011 [52], № 18-рп/2011 [53], № 19-рп/2011 (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) [54], № 2-рп/2013 [55], № 3-рп/2013 (справа щодо змін умов виплати пенсій і щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці) [56], № 4-рп/2013 [57], № 8-рп/2013 [58], № 2-рп/2014 (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) [59], № 3-рп/2014 [60], № 6-рп/2014 [62], № 3-рп/2015 [63]. У більшості з них суд не вдається до детального тлумачення норм міжнародних договорів як таких, а лише використовує їх як додаткові аргументи для обґрунтування своєї позиції.

Одним з найбільш доленосних рішень Конституційного Суду України із застосування Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод є рішення про заборону смертної кари. Приймаючи рішення по даній справі, суд послався на практику Європейського суду з прав людини, який неодноразово тлумачив статтю 3 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, яка передбачає, що «ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню». На думку страсбурзького міжнародного суду це положення було додатковим аргументом до Протоколу I до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який фактично скасував смертну кару як вид покарання. Таким чином, застосування у своїй діяльності тлумачень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод є одним із способів реалізації повноважень Конституційного Суду України на тлумачення законодавчих актів України (в тому числі й міжнародних договорів).

Водночас, є ціла низка рішень, у яких Конституційний Суд України також звертається до міжнародних договорів та їх тлумачень, зроблених міжнародними судовими органами, насамперед Європейським судом з прав

людини. Така тенденція спостерігається, зокрема, останнім часом. Це може бути пов'язано із набранням чинності Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Суд звертається до тлумачень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, здійснених Європейським судом з прав людини в рішеннях: № 6-рп/2000 (справа про зворотну дію кримінального закону в часі) (до рішення Європейського суду з прав людини звертається у своїй Окремій думці суддя М. І. Козюбра) [27], № 19-рп/2004 (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) [35], № 2-рп/2007 (справа про утворення політичних партій в Україні) [38], № 1-рп/2008 (справа про завдання третейського суду) [40], № 2-рп/2008 (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення) [41], № 3-рп/2009 (справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною) [43], № 23-рп/2009 (справа про право на правову допомогу) [44], № 8-рп/2010 [45], № 21-рп/2010 (справа про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів) [47], № 1-рп/2011 (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) [48], № 10-рп/2011 (справа про строки адміністративного затримання) [50], № 4-рп/2014 [61], № 3-рп/2015 [63]. Звертаючись у своїй практиці до тлумачень, здійснених Європейським судом з прав людини, Конституційний Суд України таким чином також застосовує положення телеологічної теорії, оскільки Європейський суд з прав людини може давати динамічне тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, роблячи такі тлумачення тілом цієї конвенції, що є ознакою телеологічного способу тлумачення.

Цікавим фактом з практики Конституційного Суду України є те, що він також часто за аналогією звертається до відповідного законодавства Європейського Союзу, часто використовуючи зокрема такий нормативно-правовий акт ЄС як директиви для обґрунтування своїх рішень. Так, в Рішенні № 8-рп/2007 (справа про граничний вік перебування на державній

службі в органах місцевого самоврядування) [39], суд звертається до положень як низки міжнародних конвенцій, так і посилається на досвід Ради ЄС, зокрема одну з її директив. Аналогічно суд робить це і у інших, зокрема і деяких цитованих вище справах. Таке застосування позицій органів міждержавного утворення є використанням практики, що може бути прирівняна до практики міжнародних несудових організацій, а отже, варто визнати, що Конституційний Суд України застосовує широкий підхід до тлумачення міжнародних договорів, зокрема звертаючи увагу і на практику міжнародних організацій, а також суб'єктів, які за певних умов можуть бути прирівняними до них.

В іншому своєму Рішенні № 3-рп/2003 (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) [31], Конституційний Суд України звертається до положень міжнародних договорів (Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод), обґрунтовуючи поняття «розумності строку досудового слідства». Таким чином, суд використав положення міжнародних договорів для обґрунтування свого рішення про відсутність підстав для визнання неконституційності положення частини третьої статті 120 КПК України.

Ще однією особливістю практики Конституційного Суду України є використання своїх попередніх рішень в обґрунтуванні позицій у справах. Так, зокрема в Рішенні № 19-рп/2011 (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) [54], суд послався на своє попереднє рішення № 6-зп, яке пов'язав із положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також Загальної декларації прав людини та цілої низки інших міжнародних договорів.

Таким чином, як показує практика, Конституційний Суд України, здійснюючи свої повноваження, часто вдається до застосування міжнародних договорів, стоячи на позиціях комбінації всіх трьох основних теорій

тлумачення, які розглядалися в цьому дослідженні. При цьому він також часто вдається до врахування позицій інших суб'єктів тлумачення міжнародних договорів, в тому числі і з юрисдикцій, які прямого відношення до української національної системи права не мають. Зокрема, примітною є позиція суду в питаннях тлумачення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод Європейським судом з прав людини. В рамках національної системи суд застосовує телеологічне тлумачення цієї конвенції, здійснене Європейським судом з прав людини.

Водночас, проаналізована практика Конституційного Суду України свідчить про фактично недостатню інтеграцію міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, до національного законодавства України. Видається, що судді звертаються до положень міжнародного права радше як до додаткового аргументу в обґрунтуванні своїх позицій, які він у переважній більшості справ базує на нормах національного законодавства.

З одного боку такий підхід є виправданим, оскільки Конституційний Суд України покликаний стояти на сторожі Конституції України, однак саме вона містить цілу низку основоположних принципів, які якнайповніше реалізуються саме актами міжнародного законодавства, зокрема міжнародними договорами (передусім тих, що стосуються прав людини). А вони (як уже неодноразово зазначалося у цьому дослідженні) відповідно до статті 9 Конституції України відносяться до актів національного законодавства України.

Така позиція органу конституційної юрисдикції України заслуговує на критику, оскільки рішення цього суду є своєрідним взірцем для інших судів, і використання для обґрунтування своїх позицій не лише норм національного законодавства України, а й доктринальних підходів, рішень міжнародних судових інституцій, а також інших суб'єктів тлумачення свідчило б про високу кваліфікацію суддів Конституційного Суду України, який має

уособлювати собою зібрання еліти національної юридичної науки та практики.

Так, доктринальне забезпечення функціонування Конституційного Суду України є важливою проблемою, яку у своїй статті намагається проаналізувати чинний суддя органу конституційної юрисдикції України В. М. Кампо. Так, за його словами, суд при розгляді справ адресно звертається до різноманітних наукових та навчальних юридичних установ України, а також громадських організацій для з'ясування їх доктринальної позиції щодо порушеного питання у конституційному провадженні. За даними автора – найбільшу кількість наукових висновків на адресу Конституційного Суду України надійшло від таких провідних юридичних та наукових установ: Національний університет «Юридична академія України ім. Ярослава Мудрого», Національний університет «Одеська юридична академія», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України та інші. Загалом понад 50 установ, вищих навчальних закладів та громадських організацій надають Конституційному Суду України відповідні наукові висновки. В. М. Кампо наводить цифру у 1200 висновків, наданих за період з жовтня 1997 року по середину 2011 року. [112]

Водночас, суддя наголошує також на серйозних проблемах, які існують у цій сфері. Так, зокрема, він відзначає, що:

«1. Науково-експертні висновки ґрунтуються переважно на здобутках вітчизняної юридичної науки, яка не завжди повно і всебічно розглядає питання, що потребують вирішення судом;

2. В окремих випадках висновки управління (Управління правової експертизи Секретаріату Конституційного Суду України) мають вигляд ідеальних моделей проектів рішень для ідеальних суспільних умов, оскільки базуються на дещо застарілій методології, зокрема на об'єктивному ідеалізмі,

а часом і матеріалізмі, що складно узгоджується з реалістичною філософією юрисдикційної діяльності КС, який еволюціонує до доктрини реального права («живого права», «живої конституції», «живої правової держави»); в цих висновках помітним є надмірне схиляння перед доктринами юридичної школи права та недооцінка методів соціології права;

3. Зазначені висновки обмежені в основному догматичним, граматичним та системним тлумаченням і в певний спосіб ігнорують телеологічне тлумачення тощо». [112]

Більшість сучасних українських юридичних наукових шкіл досі базують свої концепції на здобутках лише вітчизняної юридичної науки і не розширюють коло своїх інтересів іноземними доробками (частково причиною такого стану справ є мовний бар'єр, який має багато науковців старшого покоління (більшість матеріалів здобутків іноземної юридичної науки на мови, якими вони володіють, не перекладена або не повністю чи неадекватно перекладена в Україні), частково грають роль також і їх особисті переконання, сформовані за довгі роки). Водночас, такий підхід значно звужує кругозір. Україна приєдналася до низки важливих міжнародних конвенцій, які містять фундаментальні норми, зокрема про права людини. Ці норми постійно розвиваються і вдосконалюються як практикою міжнародних судових органів, так і практикою судів іноземних держав, у рішеннях яких можуть мати місце важливі концепції, які до того не відомі були вітчизняній юридичній науці. Їх врахування (не обов'язково застосування, бо воно може бути і некорисним, неактуальним і неправильним, а саме врахування) було б позитивом як для національної юридичної науки, так і для практики, зокрема для діяльності Конституційного Суду України.

З деякими пропозиціями В. М. Кампа можна погодитися. Зокрема, в цій самій статті він вважає, що основою є правильний підбір кваліфікованих кадрів, а також постійне вдосконалення їх наукового рівня. Це справді так. Водночас, слід наголосити, що підготовка кадрів має бути комплексною, і

включати не тільки ознайомлення із сучасними світовими тенденціями юридичної науки, а дбати передовсім про основу – володіння іноземними мовами, а надто – юридичною термінологією іноземних юрисдикцій як запоруку правильного розуміння письмових юридичних текстів, обізнаність щонайменше з основами міжнародного права (а бажано – не просто обізнаність, а досконале володіння міжнародно-правовим понятійним апаратом), а також обізнаність з основами правової системи основних світових юрисдикцій (романо-германського, англо-саксонського права, інших правових сімей). Це дасть можливість не тільки адекватно аналізувати інформацію про іноземні юридичні наукові досягнення та судову практику, а й здійснювати ефективний синтез необхідних для діяльності Конституційного Суду України прикладів, відкидаючи те, що не відповідає положенням національної правової системи.

Водночас, слід зазначити, що такі результати можливі лише в разі суттєвої мотивації всіх зацікавлених, з-поміж якої повинна бути як наукова, професійна, так і матеріальна і моральна. Інакше – наукові висновки, навіть професійні за формою, будуть неадекватними за своєю суттю, а такий результат був би небажаним.

Ну, і також варто було б додати, що рівень практики Конституційного Суду України залежить від кваліфікації самих суддів. Вони повинні мати і широкий кругозір, і життєвий досвід, і глибокі знання. Простого досвіду роботи суддею недостатньо. Як пише колишній суддя Конституційного Суду України в інтерв'ю відомому українському юридичному виданню: «Судді судів загальної юрисдикції не завжди готові до роботи в Конституційному Суді України». [127, с. 14]

4.2. Тлумачення міжнародних договорів судами загальної юрисдикції

Окрім Конституційного Суду України, до тлумачення міжнародних договорів в Україні вдаються і суди загальної юрисдикції. Як уже наголошувалося в Розділі 1, дуже часто українські суди при застосуванні міжнародних договорів не здійснюють їх глибокого аналізу, а просто застосовують певні частини міжнародних договорів, необхідні для обґрунтування своїх позицій по справах. З-поміж великої кількості опрацьованих судових рішень, винесених українськими судами і внесених до Єдиного державного реєстру судових рішень, лише незначна їх кількість містить тлумачення міжнародних договорів.

Цікавим аспектом судової практики українських судів загальної юрисдикції при тлумаченні міжнародних договорів України є, зокрема, відсутність загальноприйнятого порядку тлумачення договорів, правила якого застосовувалися б усіма судами. Так, на жаль, не вдалося знайти жодного рішення судів касаційної інстанції чи Верховного Суду України, де б цій проблемі приділялась увага. Однак, існує незначна кількість рішень судів першої інстанції та апеляційних судів, які конкретно зверталися до цього питання, і надали обґрунтування правил тлумачення міжнародних договорів. У цьому контексті слід відзначити цілу низку справ за позовом товариства з обмеженою відповідальністю «Центрінвест» до Державної податкової інспекції в м. Ялта (Постанова Господарського суду Автономної республіки Крим у справі № 2-24/17536-2007А від 21 березня 2008 р., Ухвала Севастопольського апеляційного господарського суду від 19 травня 2008 р. в тій самій справі, Постанова Окружного адміністративного суду Автономної республіки Крим у справі № 2а-3222/09/6/0170 від 6 жовтня 2009 р., Постанова Окружного адміністративного суду Автономної республіки Крим у справі № 2а-4526/10/11/0170 від 15 липня 2010 р. та Ухвала Севастопольського апеляційного адміністративного суду від 2 березня 2011 р. в тій самій справі). У цій серії справ товариство з обмеженою

відповідальністю «Центрінвест» позивалося до Державної податкової інспекції у м. Ялта з вимогою визнання протиправними та нечинними низки податкових повідомлень-рішень, якими податковий орган вимагав від позивача сплатити відповідну суму податку та штрафних санкцій. Спори виникали постійно щодо одного й того самого питання – застосування та тлумачення п. 1-2 ст. 11 Конвенції між Урядом Республіки Австрії та Урядом України про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно від 16 жовтня 2007 р. Увагу у цій низці рішень привертає те, що суди зазначали дослівно таке: «...Основу для тлумачення міжнародних договорів становить Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23.05.1969, що у статтях 31-33 містяться основні правила тлумачення міжнародних договорів. Конвенція вимагає, щоб міжнародний договір тлумачився сумлінно, а термінам варто надавати звичайного значення в їхньому контексті з урахуванням об'єкта та цілей договору...» Така дослівна фраза міститься у кожному з наведених вище рішень як судів першої інстанції, так і апеляційних судів. Потрапляли ці справи на розгляд і відповідних касаційних судів, однак, ті, залишаючи рішення судів перших двох інстанцій в силі, не вдавалися до глибокого аналізу питань, пов'язаних із тлумаченням конвенції про уникнення подвійного оподаткування з Австрією, щодо тлумачення та застосування якої виникали спори.

Загалом такий підхід судів перших двох інстанцій відзначається тим, що з-поміж усіх доступних рішень українських судів, він є першим і наразі єдиним, у якому б суд не просто фактично застосував відповідне тлумачення, а й пояснив на основі чого він це робить. Це, звісно, не свідчить про те, що інші суди ігнорують вимоги Конвенції щодо тлумачення міжнародних договорів, однак, у їхніх рішеннях відсутні чіткі посилання на неї.

Водночас, у цих рішеннях вбачається також і суттєвий недолік (який, звичайно, не впливає на їх чинність, однак, його усунення сприяло б

юридичній чистоті цих рішень). Так, після посилання на Конвенцію, наведеного вище, у цих рішеннях можна знайти фразу: «Тобто при застосуванні міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування тлумачення їх положень повинне здійснюватися відповідно до міжнародного права». Видається, що така фраза у рішенні українського суду не повинна була б мати місця, оскільки, як уже неодноразово зазначалося в цьому дослідженні, відповідно до статті 9 Конституції України, міжнародні договори є частиною національного законодавства України, а отже, тлумачитися вони повинні не тільки відповідно до міжнародного, а й відповідно до національного права. Саме в такій подвійній природі міжнародних договорів і полягає основна складність їх тлумачення. На цей недолік мав би вказати касаційний суд, однак, у його рішеннях по цих справах відповідна реакція відсутня.

Важливо також звернути увагу, що аналогічний підхід із таким самим дослівно формулюванням щодо тлумачення тієї ж конвенції про уникнення подвійного оподаткування з Австрією застосував і Господарський суд Автономної республіки Крим у своїй Постанові від 5 серпня 2008 р. в справі № 2-16/191-2008А за адміністративним позовом Закритого акціонерного товариства «Гліцинія – 2001» до того ж відповідача – Державної податкової інспекції в м. Ялта.

Окрім цієї серії справ, українським судам також доводилось стикатися із тлумаченням інших міжнародних договорів. Так, в Ухвалі К-13125/06 від 6 листопада 2007 р. Вищий адміністративний суд України вдався до тлумачення Угоди між Урядом України і Урядом Російської Федерації від 8 лютого 1995 р. про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження від ухилень від сплати податків, ратифікованої Законом України від 6 жовтня 1995 р. № 369/95-ВР. Цей міжнародний договір є типовим договором про уникнення подвійного оподаткування, який підписують багато держав світу одна з одною (аналогічно як і обговорювана

вище конвенція з Австрією). Як зазначив суд у своїй ухвалі: «Відповідно до п. 1 ст. 12 Угоди ... доходи від авторських прав і ліцензій (роялті), які виникають в одній Договірній Державі і сплачуються резиденту другої Договірної Держави, можуть оподатковуватись у цій другій Державі. Разом з тим, пунктом 2 ст. 12 даної Угоди передбачено, що ці доходи можуть також оподатковуватись у Договірній Державі, в якій вони виникають і відповідно до законодавства цієї Держави, але податок, що сплачується, не може перевищувати 10 процентів суми доходів ... Положення статті 12 Угоди не можуть трактуватися як такі, що надають платнику податків право вибору, в якій саме з двох договірних держав здійснюватиметься оподаткування одержаного доходу, оскільки таке тлумачення не відповідає дійсному змісту вказаної міжнародної угоди та суті податку за визначенням ст. 2 Закону України «Про систему оподаткування».

Це одне з небагатьох сучасних рішень українських судів касаційної інстанції, де вони вдаються до тлумачення норми міжнародного договору. Як видно, для тлумачення п. 1 і п. 2 аналізованої Угоди, суд застосував положення текстуалістичної теорії, зокрема його висновок про те, що зміст, яким його розумів позивач, не відповідає дійсному змісту аналізованих норм. Тут, очевидно, суд керувався граматичним способом тлумачення словосполучення «можуть оподатковуватись», яке і справді не означає надання платнику податків права вибору в якій із держав буде оподатковуватись його дохід, натомість з цієї фрази вбачається право держав встановити механізм оподаткування такого доходу також і на своїй території або відмовитися від цього.

Даний приклад — яскрава ілюстрація тлумачення, для якого положень текстуалізму є абсолютно достатньо. Фраза «можуть оподатковуватись» має абсолютно зрозуміле лексичне значення, яке не призводить до абсурдного результату, тому застосування інших способів тлумачення (окрім системного, який суд застосовує для обґрунтування відповідності свого тлумачення змісту

норми Угоди суті податку, яка була передбачена нині вже нечинним Законом України «Про систему оподаткування» (ст. 2)) є недоречним. Крім того, цей приклад підтвердив гіпотезу, яка вже висловлювалась вище у даному дослідженні про те, що саме зміст є об'єктом тлумачення.

Аналогічна справа (Ухвала К-12653/06 від 29 жовтня 2009 р.) слухалася також у Вищому адміністративному суді України, однак, стосувалася вже Конвенції про уникнення подвійного оподаткування із Латвійською Республікою. За своєю сутністю вона була абсолютно ідентичною описаній вище справі і мала той же результат. Загалом тут слід відзначити, що в практиці українських судів часто з'являється необхідність тлумачити двосторонні угоди про уникнення подвійного оподаткування, які уклала Україна, зважаючи на велику кількість справ платників податків проти податкових органів, а тому суддям варто здійснювати такі тлумачення дуже уважно.

Цікавою є справа № К-8823/07, щодо якої Вищий адміністративний суд України виніс ухвалу 22 квітня 2008 р. У справі Державна адміністрація залізничного транспорту (Укрзалізниця) позивалася до Кабінету Міністрів України та Міністерства транспорту і зв'язку України. Судом було здійснено тлумачення Угоди про проведення узгодженої політики у визначенні тарифів, ратифікованої Законом України від 10 лютого 1998 р. Тлумачення вищезгаданої угоди в цьому випадку було пов'язане із отриманням висновку Ради науково-правових експертиз при Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, тобто суд у своїй Ухвалі звернув увагу на існування доктринального тлумачення (що є характерним не тільки для касаційних судів, а і для інших судів загальної юрисдикції, а також для Конституційного Суду України – звернення до висновків вчених-правознавців не є рідкістю). Однак, у цій справі доктринальне тлумачення до уваги взяте не було. Суд зазначив, що будь-яка особа або установа можуть мати щодо досліджуваних питань власну точку зору, яка не є для суду обов'язковою та не

має доказової сили. Таким чином, цей підхід показує, що хоч суди у своїй практиці звертаються до доктринального тлумачення, однак, воно залишається додатковим джерелом, і не є обов'язковим для суду, зокрема українського.

Окрім вищих спеціалізованих судів, звертається до тлумачення міжнародних договорів і Верховний Суд України. Найпопулярнішим міжнародним договором, який застосовується ним, є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а саме, тлумачення, які їй надає Європейський суд з прав людини. Верховний Суд України часто використовує його рішення та посилається на них як на джерело права. Так, зокрема в Постанові від 14 березня 2007 р. у справі за позовом Генерального прокурора України в інтересах держави в особі Кабінету Міністрів України до Фонду державного майна України та ПФК «Придніпров'я» про визнання недійсними актів та договорів, суд обґрунтовує своє рішення не тільки справами Європейського суду з прав людини проти України, а й справами проти інших держав, зокрема суд згадує справу «Стретч проти Сполученого Королівства». [75] Аналогічно, рішення Європейського суду з прав людини проти інших держав використовуються Верховним Судом України в справі за скаргою приватної особи на неправомірні дії комісії по обміну грошових знаків при виконавчому комітеті Ялтинської міської ради народних депутатів (Постанова від 6 лютого 2007 р.), в справі за винятковими обставинами за скаргою Свято-Михайлівської парафії (релігійної громади) Української Православної Церкви «Храму на честь 1000-ліття хрещення Київської Русі» у Дарницькому районі м. Києва (Постанова від 1 липня 2008 р.) та у справі за позовом приватної особи до закритого акціонерного товариства «Юридична практика» та інших про спростування недостовірної інформації. На жаль для цього дослідження, у кожній з цих справ суд не здійснював ґрунтовного тлумачення норм міжнародних договорів, а лише посилався на них або на їх тлумачення, здійснене Європейським судом з прав людини.

Водночас, чітке посилання на тлумачення Європейським судом з прав людини Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод можна знайти в Ухвалі Апеляційного суду Житомирської області у справі № 22-ц/0690/1507/11 за позовом приватної особи до Комунального підприємства «Редакція газети «Іскоростень», Коростенської міської ради та низки приватних осіб про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування моральної шкоди. В Ухвалі суд визнає Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод джерелом українського національного права, а також те, що її тлумачення здійснює Європейський суд з прав людини, який при цьому керується своєю попередньою практикою і тлумачить цю конвенцію та протоколи до неї, розглядаючи фактичні обставини конкретної справи в світлі вимог сьогодення. При цьому суд звертається до декількох справ, вирішених Європейським судом з прав людини: «Лінгенс проти Австрії» [70], «Гендісайд проти Сполученого Королівства» [69], «Де Аес і Гейсельс проти Бельгії» [73], «Обершлік проти Австрії» [71] та «Українська Прес-Група проти України». [76]

Аналогічно підходить до схожої справи Апеляційний суд Закарпатської області, який у своєму Рішенні від 29 липня 2010 р. у справі № 22-ц-2956/10 за позовом приватної особи до інших приватних осіб про спростування відомостей, захист честі, гідності та відшкодування моральної шкоди, також звернувся до практики Європейського суду з прав людини (аналогічних попередньому рішенню справ) і констатував, що Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод є частиною національного законодавства України та право Європейського суду з прав людини її тлумачити.

Аналогічно, до судової практики Європейського суду з прав людини та відповідно його тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод стали звертатися і суди першої інстанції. Для прикладу можна навести Рішення Господарського суду Запорізької області від 28 лютого 2012 р. у справі № 33/5009/6762/11 за позовом Товариства з

обмеженою відповідальністю «Науково-виробниче комерційне підприємство «Трікс» до Товариства з обмеженою відповідальністю «Зазінвестбуд» про відшкодування збитків та інші справи. Загалом, практика застосування рішень Європейського суду з прав людини при вирішенні справ набула масового поширення, зокрема і завдяки набранню чинності Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини».

Вдаються також українські суди до тлумачення міжнародних договорів у кримінальних справах. Так, зокрема, їх увагу привертають Європейська конвенція «Про видачу правопорушників» 1957 року [17] та Конвенція «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних, та кримінальних справах» від 22 січня 1993 р. [19] щодо порядку видачі іншими державами засуджених для відбування покарання в Україні, а також видачі Україною засуджених для відбування покарання в інших державах. Таких справ немало. Так, лише Верховний Суд України прийняв свої рішення у низці з цих справ: Ухвала від 26 січня 2010 р., Ухвала від 9 березня 2010 р., Ухвала від 10 червня 2010 р., Ухвала від 19 серпня 2010 р., Ухвала від 24 березня 2011 р., Ухвала від 7 квітня 2011 р., Ухвала від 19 травня 2011 р., Ухвала від 16 лютого 2012 р., ще одна Ухвала від 16 лютого 2012 р. – це лише деякі з них, і розглянуті лише Верховним Судом України. В них суд вирішує різноманітні питання видачі засуджених громадян, і при цьому звертається до наведених вище двох конвенцій, які, однак, не тлумачить, а лише застосовує, фактично використовуючи граматичне тлумачення і не вдаючись до глибокого аналізу змісту положень цих міжнародних документів.

Аналогічно, не здійснює тлумачення змісту міжнародного договору Верховний Суд України і в своїй Ухвалі від 30 червня 2010 р. у справі за позовом Хуго Босс Трейд Марк Менеджмент ГмбХ енд Ко. КГ до приватної особи за участі Південної митниці як третьої особи про захист прав інтелектуальної власності на торгівельну марку. У цій ухвалі суд звертається

до ст. 60 Угоди про торговельні аспекти інтелектуальної власності задля визначення поняття некомерційного об'єму товару, однак, суд не вдається до глибокого аналізу цього визначення, а лише наводить його і застосовує. Абсолютно аналогічну ухвалу у справі з тими ж учасниками Верховний Суд України виніс 21 липня 2010 р.

Ще одна категорія справ, де українським судам доводиться тлумачити (чи щонайменше – застосовувати) міжнародні договори – справи про викрадення дітей. У цій категорії справ судам доводиться звертатися до положень Конвенції про права дитини, а також до Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. З-поміж великої кількості таких справ варто згадати хоча б справи Верховного Суду України. Так, він звертався до цих конвенцій у своїх ухвалях: від 1 вересня 2010 р. у справі за позовом Міністерства юстиції України в інтересах громадянина держави Ізраїль до приватної особи про повернення неповнолітньої дитини, від 6 жовтня 2010 р. у справі за позовом Міністерства юстиції України в інтересах громадянина Італії до приватної особи про повернення неповнолітньої дитини до місця її постійного проживання у Республіці Італія, від 6 квітня 2011 р. у справі за позовом Головного управління юстиції в Чернівецькій області в інтересах громадянина Італії до приватної особи про забезпечення повернення малолітньої дитини до Італії. Слід відзначити також, що у кожній з цих ухвал суд не вдається до тлумачення конвенцій, а лише їх застосовує.

На завершення, прикладом застосування і тлумачення судами України міжнародних договорів (з-поміж великої їх кількості) можна навести Ухвалу Верховного Суду України від 24 листопада 2010 р. у справі за клопотанням компанії «SEA EMERALD S.A. PANAMA» про надання дозволу на примусове виконання рішення іноземного суду в Україні. Тут судові довелося мати справу із Конвенцією про визнання та приведення до виконання іноземних арбітражних рішень від 10 червня 1958 р. Вартим уваги

є те, що задля вирішення спірного питання (а воно полягало у визначенні поняття належності повідомлення стороні про місце і час арбітражного розгляду), суд звернувся до п. в ч. 1 ст. V вказаної вище конвенції, однак не обмежився цим, а використав також Постанову Пленуму Верховного Суду України від 24 грудня 1999 р. № 12 «Про практику розгляду судами клопотань про визнання й виконання рішень іноземних судів та арбітражів і про скасування рішень, постановлених у порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України» [64], яку очевидно можна вважати узагальненням тлумачення певних частин вищевказаної конвенції, щодо її застосування на території України компетентним національним органом влади.

Крім цих, судами України ще розглянуті тисячі справ, де вони мали застосувати норми міжнародних договорів України, однак, далеко не в кожному випадку вони вдавалися саме до їх тлумачення. Найчастіше міжнародні договори використовуються просто для обґрунтування позиції суду, а якщо суд вдається до їх тлумачення, то найчастіше – це тлумачення, здійснені іншими органами (насамперед – Європейським судом з прав людини). Детальна статистика рішень українських судів касаційної інстанції, в яких суд вдавався б до тлумачення міжнародних договорів подана нижче в таблиці. Варто відзначити позитивну тенденцію, що українські суди касаційної інстанції звертаються до тлумачення міжнародних договорів все частіше.

**СТАТИСТИКА РІШЕНЬ УКРАЇНСЬКИХ СУДІВ КАСАЦІЙНОЇ
ІНСТАНЦІЇ, ЯКІ ЗВЕРТАЛИСЯ ДО ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ
ДОГОВОРІВ ЗА 2006-2015 РОКИ**

(ЗА ДАНИМИ [HTTP://REYESTR.COURT.GOV.UA](http://reyestr.court.gov.ua))

НАЙМЕНУВАННЯ СУДУ, РІК	ВЕРХОВНИЙ СУД УКРАЇНИ	ВИЩИЙ АДМІНІСТРАТИВ- НИЙ СУД УКРАЇНИ	ВИЩИЙ ГОСПОДАР- СЬКИЙ СУД УКРАЇНИ	ВИЩИЙ СПЕЦІАЛІЗОВАНИЙ СУД УКРАЇНИ З РОЗГЛЯДУ ЦИВІЛЬНИХ ТА КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВ
2015 (до 1 травня)	3	6	9	14
2014	0	9	14	25
2013	0	7	0	4
2012	1	7	4	2
2011	1	5	1	3
2010	0	3	0	0
2009	1	0	1	0
2008	1	2	1	0
2007	0	1	2	0
2006	0	0	0	0
Разом:	7	40	32	48

Висновки до Розділу 4

Велика кількість міжнародних договорів, укладених Україною як повноправним членом міжнародного співтовариства, спонукає українські суди до все активнішого звернення до їх застосування і тлумачення при вирішенні конкретних справ. Кількість таких справ, які розглядаються судами усіх гілок та рівнів, має очевидну тенденцію до зростання.

На жаль, доводиться констатувати відсутність екстенсивної судової практики в українських судах з питання тлумачення міжнародних договорів. Вони або застосовуються буквально, або просто згадуються для підтвердження зайнятої позиції. Спроби здійснити їх тлумачення робляться нечасто, однак, якщо ці спроби, все ж, мають місце, то в таких випадках суди звертаються до допоміжних джерел, таких як практика інших судів (в тому числі міжнародних), тлумачення, здійснене національними судами в попередніх рішеннях (характерно для Конституційного Суду України), а також звертаються до доктринального тлумачення, однак, не завжди беруть його до уваги. Часто також замість застосування і тлумачення міжнародних договорів прямо (як це передбачено статтею 9 Конституції України та Законом України «Про міжнародні договори України», суди керуються радше нормами спеціального закону (яким, зокрема, є Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»), що свідчить про неповне розуміння українськими суддями місця міжнародних договорів у національній правовій системі України та їх ролі в ній, а також свідчить про інерційне слідування усталеній радянській позитивістській практиці, де кожна норма мала бути викладена на папері. Більш прогресивні теорії тлумачення – теорія намірів, телеологічна теорія, на жаль, в українській практиці майже відсутні.

Таким чином, українським судам слід більше уваги звернути на досвід міжнародних та зарубіжних судів, однак, видається, що на сьогодні здійснити це буде складно. Як уже неодноразово наголошувалося вище, основна

проблема українських судів при тлумаченні міжнародних договорів на сьогодні полягає у відсутності чіткої робочої системи, яка б поєднувала всесторонньо розвинених суддів-професіоналів своєї справи, які не тільки знають одну-дві галузі законодавства, справи з яких їм випадають найчастіше, а бути всебічно розвиненими фахівцями-юристами, які окрім базових знань права цікавляться здобутками світової юридичної науки та практикою іноземних та міжнародних судів. Для існування такого стану необхідна чітка система стримувань і противаг всередині самої судової системи влади. Судді повинні бути незалежними не на словах, а на ділі. Крім того, основним, що необхідне для досягнення ідеальної системи правосуддя, є мотивація членів всієї системи. Причому, мотивація ця повинна бути комплексна. Вона має включати як матеріальну, так і моральну складові і бути вибудованою так, що прагнення правосуддя, а отже, і відповідність всім вимогам до його звершення були притаманні всім українським суддям, адже важко не погодитися із твердженням, що основною запорукою розвиненого, успішного суспільства є чесний і професійний суд, рішення якого виконуються. Там і питань із тлумаченням міжнародних договорів буде набагато менше.

Основні ідеї розділу висвітлені в авторських роботах [106; 284]

ВИСНОВКИ

Тлумачення є важливим елементом юридичної діяльності, і проявляється як у теоретичному, так і практичному її аспекті. Воно прямо пов'язане із рівнем професійності юристів. Історія цього питання сягає ще часів сивої давнини. З плином часу погляди на поняття тлумачення змінювалися. Паралельно із розвитком герменевтики, і виокремленням у окрему галузь юридичної герменевтики, відбувалась також і еволюція права (зокрема, міжнародного). Воно пройшло шлях від звичаєвих норм, спрямованих, перш за все, на регулювання відносин війни та миру, до того стану, у якому воно знаходиться зараз – комплексного регулювання найважливіших міжнародних відносин, підтримки стабільності у світі, світового порядку. Важливим досягненням сучасного міжнародного права є поява реальних санкцій за недотримання норм міжнародного права, механізм яких на сьогодні ще далекий від досконалості, але, тим не менш, навіть у тому стані, у якому він існує на сьогодні, цей механізм є результатом складного процесу еволюції міжнародного права.

Існування міжнародних договорів сприяло створенню поняття міжнародних стандартів у багатьох сферах, насамперед у сферах захисту демократії, прав людини, верховенства права. На сьогодні, роль міжнародних договорів не обмежується інтернаціональними рамками. Все більшої ваги набувають вони у внутрішньому праві держав-сторін відповідних договорів. За всієї різноманітності правових систем світових держав і відмінності поглядів на роль міжнародних договорів у внутрішньому праві (від найліберальнішого з існуючих у Нідерландах до найзакритішого у таких державах як КНДР чи Саудівська Аравія), стандарти, встановлені основними міжнародними договорами, зокрема прийнятими під егідою ООН, дотримуються.

В сучасному світі, однак, з'явилися нові проблеми, пов'язані із

дотриманням та застосуванням міжнародних договорів. Їх кількість стала настільки великою, і вони стали регулювати настільки значне коло питань, що часто можна зіткнутися із проблемою їх співвідношення між собою. Цю проблему частково вирішують міжнародні судові органи, насамперед Міжнародний суд ООН, Європейський суд з прав людини, Суд ЄС, Апеляційна палата ВТО, Міжнародний кримінальний суд, різноманітні міжнародні трибунали. Їх прямим завданням є вирішення подібного роду суперечностей.

Водночас, навіть це не дає абсолютно всіх відповідей на питання про справжню сутність контроверсійних положень багатьох міжнародних договорів. Досі точаться численні дебати у науковій літературі щодо того чи іншого рішення міжнародного суду, судової послідовності, адекватності аргументів тощо. Ще складнішою є ситуація із тлумаченням міжнародних договорів у національному праві різних держав. В таких випадках існує цілий ряд пересторог, на які слід звернути увагу.

В ході здійсненого комплексного дослідження було досягнуто таких висновків:

1. Запропоновано комплексну методику тлумачення міжнародних договорів національними судами України з поділом його на відповідні етапи. На першому етапі відправною точкою для тлумачення міжнародних договорів у національному праві є з'ясування їх природи і статусу у міжнародному праві, оскільки це джерело права створювалося передусім як елемент міжнародно-правового механізму і від його ролі та чинності на міжнародно-правовому рівні залежить його можливість стати джерелом національного права. При цьому слід брати до уваги подвійну природу міжнародного договору: він створюється за принципами приватного права як договір між рівноправними і суверенними суб'єктами, а отже, передбачає передусім диспозитивний спосіб

правового регулювання; водночас, включення міжнародного договору до системи національного законодавства (як правило, шляхом надання згоди на обов'язковість – ратифікації) надає цьому договору публічно-правових рис, що дає можливість застосування імперативного способу правового регулювання.

2. На другому етапі запропонованої методики з'ясовується статус міжнародного договору в національному праві. Конституція України, на відміну від конституцій багатьох інших держав, не містить чіткої вказівки на цей статус, а положення Закону України «Про міжнародні договори України», яке передбачає автоматичний примат міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, над актами національного законодавства, застосовувати самостійно без підкріплення аргументації посиланням на інші норми Конституції України юридично некоректно. Визначати автоматичний примат міжнародних договорів над актами національного законодавства у такий спосіб не можна. Він повинен встановлюватися у кожному конкретному випадку судом з врахуванням інших факторів.
3. З-поміж інших факторів, які стосуються визначення статусу міжнародних договорів у національній правовій системі України, слід виділити загальні (основоположні) принципи права, передусім ті, які передбачені Конституцією України. Цей пункт є наступним важливим етапом, без якого судове тлумачення міжнародних договорів в рамках національного права буде юридично вразливим – Конституція України – Основний закон держави, вона перебуває на вершині ієрархії українського законодавства, а отже, перевірку на відповідність їй повинні проходити всі тлумачення, в тому числі і тлумачення міжнародних договорів.
4. Найскладнішою є ситуація із прямим конфліктом норм чинного для

держави міжнародного договору та положеннями конституції. Такі випадки трапляються дуже рідко, адже більшість держав саме для запобігання цьому передбачають спеціальну попередню перевірку договору, який мають намір підписати, на відповідність Основному закону, і як наслідок, або вносять зміни до конституції (що мало місце зокрема при приєднанні багатьох європейських держав до ЄС), або підписують договір із застереженнями чи не підписують його. Якщо ж ситуація із конфліктом норм міжнародного договору та норм акта національного законодавства має місце, і суд стоїть перед вибором застосовувати норми міжнародного договору, які конфліктують із положеннями актів національного законодавства, то слід передусім керуватися нормами конституції відповідної держави як з точки зору букви, так і з точки зору її духу.

5. Юридичне тлумачення являє собою складну теоретико-правову категорію. Дослідженням встановлено, що найбільш прийнятний підхід до його визначення передбачає поєднання двох процесів: з'ясування та роз'яснення. Суб'єктами тлумачення міжнародних договорів виступають міжнародні організації, міжнародні суди, вчені-юристи, національні несудові державні органи і національні суди. Об'єктом тлумачення є зміст норми права, в той час як предмет – текст, який цей зміст передає. Водночас, текст може бути вираженим не лише словесно, на письмі чи у символах, а у своїй відсутності.
6. З-поміж різноманітних підходів до тлумачення міжнародних договорів у національному праві, як у середовищі юристів-теоретиків, так і у середовищі юристів-практиків немає єдності щодо того, якому з них слід надавати перевагу. Основними трьома теоріями тлумачення є текстуалістична, теорія намірів та телеологічна теорії. Є серйозні аргументи щодо застосування як

текстуалістичної теорії, так і теорії намірів чи телеологічної. Тому робити вибір на користь однієї з названих теорій недоцільно, оскільки жодна з них не здатна повністю заперечити інші дві. Необхідно у зв'язку з цим звернути увагу на приклад статті 32 Віденської конвенції про право міжнародних договорів, яка передбачає алгоритм тлумачення міжнародних договорів у рамках міжнародного права, за яким на першому етапі повинен досліджуватися текст договору, а лише в тому випадку, якщо він є нечітким або абсурдним – можна звертатися до інших джерел – зокрема підготовчих матеріалів, що є уособленням теорії намірів та телеологічної теорії. В рамках же національного права, важливим доповненням до цього алгоритму буде обов'язкова перевірка отриманого результату на відповідність вимогам Конституції України, і зокрема, принципів, які нею передбачені, передусім – зафіксованого у статті 8 принципу верховенства права.

7. Аналіз іноземної та вітчизняної судової практики приводить до висновку, що вивчення та врахування судової практики як України, так і судів інших країн є необхідною умовою тлумачення міжнародних договорів. Як українські, так і міжнародні та іноземні суди звертаються у своїх рішеннях до практики судів з інших юрисдикцій, що часто допомагає їм не здійснювати тлумачення міжнародного договору повторно, а скористатися із результату роботи колег. Завданням судді є здійснення перевірки запозиченого тлумачення на відповідність нормам конституції відповідної держави та її публічно-правовому порядку загалом.
8. Міжнародні договори відіграють значну роль як у конституційному, так і у загальному судочинстві України, тому звернення до них (а відповідно і їх тлумачення) з часом набуватиме постійного характеру. При цьому слід пам'ятати, що Конституція України

визнала міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства, а отже, звернення до них у обґрунтуваннях судових рішень повинно аргументуватися не лише нормами Закону України «Про міжнародні договори України», а й нормами статей 8 та 9 Конституції України. Рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими до застосування українськими судами не лише на підставі Закону України «Про порядок виконання та визнання рішень Європейського суду з прав людини», а й на підставі самої Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та закону України про її ратифікацію безпосередньо. Рішення інших міжнародних судів та іноземних судів щодо тлумачення міжнародних договорів не є обов'язковими для українських судів, однак, їх вивчення та звернення до них як до додаткових засобів аргументації для українських судів є цілком прийнятним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативно-правові акти

Україна

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 39. – Ст. 141;
2. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477-IV від 23 лютого 2006 р. // Урядовий кур'єр від 30.03.2006 — № 60;
3. Закон України «Про дію міжнародних договорів на території України» № 1953-XII від 10 грудня 1991 року // Голос України від 11.01.1992;
4. Закон України «Про Конституційний Суд України» № 422/96-ВР від 16 жовтня 1996 р. // Голос України від 22.10.1996;
5. Закон України «Про міжнародні договори України» № 3767-XII від 22 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України — 1994. – № 10. – ст. 45;
6. Закон України «Про міжнародні договори України» № 1906-IV від 29 червня 2004 р. // Голос України від 03.08.2004 — № 142;
7. Закон України «Про систему оподаткування» № 1251-XII від 25 червня 1991 р. // Голос України від 09.08.1991;
8. Податковий кодекс України № 2755-VI 2 грудня 2010 року // Голос України від 04.12.2010 — № 229, / № 229-230 /;
9. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16 січня 2003 р. // Голос України від 12.03.2003 — № 45;
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру» № 422 від 17 червня 1994 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/422-94-%D0%BF> (дата звернення:

14.05.2015);

СРСР

- 11.Постановление ЦИК СССР «О порядке заключения и ратификации международных договоров Союза ССР» от 21 мая 1925 г. // Собрание. законов СССР. – 1925. – № 35. – Ст. 258;
- 12.Закон СССР «О порядке ратификации и денонсации международных договоров СССР» от 20 августа 1938 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1938. – № 11;
- 13.Закон СССР «О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров СССР» от 6 июля 1978 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1978. – № 28. – Ст. 439.

Міжнародні нормативно-правові акти

- 14.Віденська конвенція про право договорів між державами та міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_a04/print1431332118115793
(дата звернення: 14.05.2015);
- 15.Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1986. – № 17. – Ст. 343;
- 16.Віденська конвенція про правонаступництво держав стосовно договорів від 23 серпня 1978 р. // Офіційний вісник України — 2008. – № 20. – ст. 584. – код акту 42456/2008;
- 17.Європейська конвенція «Про видачу правопорушників» від 13 грудня 1957 року // Офіційний вісник України. — 2004. – № 26. – ст. 1734. – код акту 29268/2004;
- 18.Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. — 1998. – № 13 / 2006. – № 32. – с. 270;
- 19.Конвенція «Про правову допомогу та правові відносини у цивільних,

сімейних, та кримінальних справах» від 22 січня 1993 року // Офіційний вісник України. — 2005. — № 44. — ст. 2824. — код акту 34196/2005;

Рішення Конституційного Суду України

20. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) № 9-зп від 25 грудня 1997
21. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство») № 12-рп/98 від 9 липня 1998 р. // Офіційний вісник України. — 1998. — № 32. — ст. 59. — код акту 5855/1998;
22. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Відкритого акціонерного товариства «Лубнифарм» щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 6 Закону Української РСР «Про зовнішньоекономічну діяльність» і статті 154 Цивільного кодексу Української РСР (справа про порядок підписання зовнішньоекономічних договорів) № 16-рп/98 від 26 листопада 1998 року // Офіційний вісник України. — 1998. — № 48. — ст. 57. — код акту 6430/1998;
23. Рішення у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про тимчасову заборону підвищення цін і тарифів на житлово-комунальні послуги та послуги громадського транспорту, що надаються громадянам України» (справа про комунальні послуги) № 2-рп/99 від 2 березня 1999 року // Офіційний вісник України. — 1999. —

- № 10. – ст. 61. – код акту 7032/1999;
- 24.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту б статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») № 5-рп/99 від 3 червня 1999 р. // Офіційний вісник України. – 1999. – № 24. – ст. 180. – код акту 7927/1999;
- 25.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) № 10-рп/99 від 14 грудня 1999 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – ст. 125. – код акту 14039/2000;
- 26.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) № 11-рп/99 від 29 грудня 1999 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – ст. 126. – код акту 14038/2000;
- 27.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення

- положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) № 6-рп/2000 від 19 квітня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 39. – ст. 1662. – код акту 16768/2000;
- 28.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, 1992 р.» (справа про ратифікацію Хартії про мови, 1992 р.) № 9-рп/2000 від 12 липня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 29. – ст. 1232. – код акту 16315/2000;
- 29.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями народних депутатів України та Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 8, 11, 16 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» (справа про свободу утворення профспілок) № 11-рп/2000 від 18 жовтня 2000 р. // Офіційний вісник України. – 2000. – № 43. – ст. 1857. – код акту 16978/2000;
- 30.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення підпункту 1 пункту 4 Положення про паспортну службу (справа щодо прописки) № 15-рп/2001 від 14 листопада 2001 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-01/print1423910153111801> (дата звернення: 14.05.2015);
- 31.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-

- процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) № 3-рп/2003 від 30 січня 2003 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 1. – С. 24;
- 32.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України) № 22-рп/2003 від 25 грудня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003-2004. – № 52. – Т. 1. – ст. 2830. – код акту 27343/2003;
- 33.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення абзацу другого частини першої статті 39 Закону України «Про вищу освіту» (справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу) № 14-рп від 7 липня 2004 р. // Голос України від 18.07.2004 — № 132;
- 34.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 р. // Урядовий кур'єр від 17.11.2004. – № 219;
- 35.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України "Про статус суддів" (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) № 19-рп/2004 від 1 грудня 2004 р. // Урядовий кур'єр від 15.12.2004. – № 239;

- 36.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частин першої, другої статті 2 Закону України "Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування" (справа про надання допомоги по тимчасовій непрацездатності) № 1-рп/2005 від 17 березня 2005 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2005. – № 1. – С. 3;
- 37.Ухвала Конституційного Суду України про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень статей 9, 18, пункту 32 частини першої статті 85, статей 102, 106, 116 Конституції України, частин другої, п'ятої статті 7, статей 12, 15, 17 Закону України "Про міжнародні договори України" та за конституційним поданням 62 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень пунктів "а", "є" частини другої статті 7 Закону України "Про міжнародні договори України" від 12 грудня 2006 року № 1-уп/2006 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v001u710-06/print1432575645697643> (дата звернення: 14.05.2015);
- 38.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI "Заключні положення" Закону України "Про політичні партії в Україні" (справа про утворення політичних партій в Україні) № 2-рп/2007 від 12 червня 2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 54. – ст. 2183. – код акту 40498/2007;

- 39.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 23 Закону України "Про державну службу", статті 18 Закону України "Про службу в органах місцевого самоврядування", статті 42 Закону України "Про дипломатичну службу" (справа про граничний вік перебування на державній службі в органах місцевого самоврядування) № 8-рп/2007 від 16 жовтня 2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 80. – ст. 2979. – код акту 41293/2007;
- 40.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзаців сьомого, одинадцятого статті 2, статті 3, пункту 9 статті 4 та розділу VIII "Третейське самоврядування" Закону України "Про третейські суди" (справа про завдання третейського суду) № 1-рп/2008 від 10 січня 2008 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 1. – С. 37;
- 41.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про особливості звільнення з посад осіб, які суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності" та конституційним поданням 89 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень пункту 2 частини другої статті 90 Конституції України, статті 5 Закону України "Про особливості звільнення з посад осіб, які суміщають депутатський мандат з іншими видами діяльності" (справа про звільнення народних депутатів України з інших посад у разі суміщення) № 2-рп/2008 від 29 січня 2008 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 1. – С. 48;

- 42.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень підпункту "б" підпункту 4 пункту 3 статті 7 Закону України "Про страхові тарифи на загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності", пункту 1, абзацу третього пункту 5, пункту 9, абзаців другого, третього пункту 10, пункту 11 розділу I Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності" (справа про страхові виплати) № 20-рп/2008 від 8 жовтня 2008 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 80. – ст. 2698. – код акту 44691/2008;
- 43.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення частини другої статті 211 Сімейного кодексу України (справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною) № 3-рп/2009 від 3 лютого 2009 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 2. – С. 22;
- 44.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) № 23-рп/2009 від 30 вересня 2009 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2009. – № 6. – С. 32;
- 45.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган»,

- «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України № 8-рп/2010 від 11 березня 2010 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 3. – С. 7;
- 46.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Власової Ганни Іванівни щодо офіційного тлумачення положення пункту 5 статті 5 Закону України "Про приватизацію державного житлового фонду" (справа про безоплатну приватизацію житла) № 15-рп/2010 від 10 червня 2010 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – № 52. – ст. 1745. – код акту 51893/2010;
- 47.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень законів України «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» (справа про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів) № 21-рп/2010 від 6 жовтня 2010 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 6. – С. 7;
- 48.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України та за конституційним зверненням громадянина Савчука Миколи Миколайовича про офіційне тлумачення положень Кримінального кодексу України 1960 року із змінами, внесеними Законом України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України» від 22 лютого 2000 року № 1483-III, щодо їх дії в часі у взаємозв'язку із положеннями статті 8, частини першої статті 58, пункту 22 частини першої статті 92, частини другої статті 152, пункту 1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, статті 73 Закону України «Про Конституційний Суд України», частини другої статті 4, частин

- першої, третьої, четвертої статті 5, частини третьої статті 74 Кримінального кодексу України 2001 року (справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі) № 1-рп/2011 від 26 січня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 2. – С. 8;
- 49.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Сінюгіної Ірини Іванівни щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 376 у взаємозв'язку зі статтями 151, 152, 153 Цивільного процесуального кодексу України № 4-рп/2011 від 31 травня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 6. – С. 22;
- 50.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 263 Кодексу України про адміністративні правопорушення та пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію» (справа про строки адміністративного затримання) № 10-рп/2011 від 11 жовтня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 6. – С. 121;
- 51.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Степаненка Андрія Миколайовича щодо офіційного тлумачення положень пунктів 22, 23 статті 1, статті 11, частини восьмої статті 18, частини третьої статті 22 Закону України «Про захист прав споживачів» у взаємозв'язку з положеннями частини четвертої статті 42 Конституції України (справа про захист прав споживачів кредитних послуг) № 15-рп/2011 від 10 листопада 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 1. – С. 23;
- 52.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального

- кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України № 17-рп/2011 від 13 грудня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 1. – С. 37;
- 53.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо офіційного тлумачення поняття "щомісячне довічне грошове утримання", що міститься у підпункті «е» підпункту 165.1.1 пункту 165.1 статті 165 Податкового кодексу України № 18-рп/2011 від 14 грудня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 1. – С. 77;
- 54.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Осетрова Сергія Володимировича щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 55 Конституції України, частини другої статті 2, пункту 2 частини третьої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України, частини третьої статті 110, частини другої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України та конституційним поданням Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ щодо офіційного тлумачення положень статей 97, 110, 234, 236 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 3, 4, 17 Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті статті 55 Конституції України (справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини) № 19-рп/2011 від 14 грудня 2011 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2012. – № 1. – С. 84;
- 55.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 136, частини третьої статті 141 Конституції України, абзацу першого частини другої статті 14 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки

- Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» № 2-рп/2013 від 29 травня 2013 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2013. – № 3. – С. 13;
- 56.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень статті 2, абзацу другого пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи», статті 138 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (справа щодо змін умов виплати пенсій і щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці) № 3-рп/2013 від 3 червня 2013 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2013. – № 3. – С. 39;
- 57.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Суботи Артема Анатолійовича щодо офіційного тлумачення положень частини п'ятої статті 127 Конституції України у системному зв'язку з частиною третьою цієї статті, статті 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» № 4-рп/2013 від 12 червня 2013 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2013. – № 4. – С. 6;
- 58.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянки Присяжнюк Людмили Михайлівни щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 233 Кодексу законів про працю України, статей 1, 12 Закону України «Про оплату праці» № 8-рп/2013 від 15 жовтня 2013 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2013. – № 6. – С. 6;
- 59.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України та Уповноваженого Верховної Ради України з

- прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» (справа про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим) № 2-рп/2014 від 14 березня 2014 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 2. – С. 21;
- 60.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» № 3-рп/2014 від 20 березня 2014 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 2. – С. 38;
- 61.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Рейніша Леоніда Валерійовича щодо офіційного тлумачення положення пункту 10 частини першої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 293 Цивільного процесуального кодексу України № 4-рп/2014 від 22 квітня 2014 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 3. – С. 7;
- 62.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Скорохода Василя Васильовича щодо офіційного тлумачення словосполучення «пенсіонерів по старості», яке міститься в абзаці шостому статті 125 Житлового кодексу Української РСР № 6-рп/2014 від 11 червня 2014 р. // Вісник Конституційного Суду України. – 2014. – № 4. – С. 9;
- 63.Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 171-2 Кодексу адміністративного судочинства України № 3-рп/2015 від 8 квітня 2015 р. // Офіційний вісник України. – 2015. – № 32. – ст. 926. – код акту 76539/2015;

Постанови пленумів вищих судів України

64. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами клопотань про визнання й виконання рішень іноземних судів та арбітражів і про скасування рішень, постановлених у порядку міжнародного комерційного арбітражу на території України» № 12 від 24 грудня 1999 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0012700-99/print1431332118115793> (дата звернення: 14.05.2015);
65. Постанова Пленуму Вищого Спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» № 13 від 19 грудня 2014 р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14/print1432575645697643> (дата звернення: 14.05.2015);

Рішення Міжнародного суду ООН

66. Fisheries Jurisdiction case (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Iceland) (1973) [Electronic resource] // Access regime: <http://www.icj-cij.org/docket/files/55/5749.pdf> (date accessed: 15.05.2015);
67. Gabčíkovo-Nagymaros case (Hungary v. Slovakia) (1997) [Electronic resource] // Access regime: <http://www.icj-cij.org/docket/files/92/7375.pdf> (date accessed: 15.05.2015);
68. Territorial Dispute Case (Libyan Arab Jamahiriya v Chad) (1994), Case Concerning the Territorial and Maritime Dispute (Nicaragua v Colombia) (2012), Case Concerning the Dispute Regarding Navigational and Related Rights (Costa Rica v Nicaragua) (2012) / M. Dixon, R. McCorquodale,

S. Williams. Cases and Materials on International Law, Oxford University Press, Oxford, 2011. – pp. 84-86;

Рішення Європейського суду з прав людини

69. *Handyside v. United Kingdom* (1976) ECHR Vol. 5;
70. *Lingens v. Austria* (1986) ECHR Vol. 8 Para. 407;
71. *Oberschlick v. Austria* (1991) ECHR Application number 11662/85;
72. *Loizidou v. Turkey* (1995) ECHR Vol. 310 Para. 71;
73. *De Haes and Gijssels v. Belgium* (1997) ECHR Application number 19983/92;
74. *Görgülü v. Germany*, (2004) ECHR Application number 74969/01;
75. *Stretch v. United Kingdom* (2004) ECHR Vol. 38 Para. 12;
76. *Українська Прес-Група проти України* (2005) ЄСПЛ // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – № 9. – С. 16;

Спеціальна література

77. Агафонов С. Особливості тлумачення змісту правочину в українському законодавстві [Електронний ресурс] / С. Агафонов // Юридичний журнал. – 2005. – № 11. – режим доступу: <http://justinian.com.ua/article.php?id=2013> (дата звернення 10.05.2015);
78. Алексеев С. С. Общая теория права: учебник / С. С. Алексеев. – М.: ТК Велби, Издательство Проспект, 2008. – 576 с.;
79. Анцелевич Г. О. Міжнародне право / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук. – К.: Алерта, 2003. – 410 с.;
80. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации: учебник для вузов / М. В. Баглай. – М.: Издательство НОРМА, 2001. – 784 с.;
81. Бархатова Е. Ю. Комментарий к Конституции Российской Федерации / Е. Ю. Бархатова. – М.: ТК Велби, Издательство Проспект, 2004. – 256 с.;
82. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія / В. С. Бігун. — К., 2011. – 303 с.;

83. Білозьоров Є. В. Проблеми тлумачення норм чинного законодавства України / Є. В. Білозьоров // Матеріали наукової конференції 23-24 квітня 2009 року. – К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 77-80;
84. Брагинский М. И., Договорное право. В 2 т. Книга первая. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М.: Статут, 2011. – 847 с.;
85. Буткевич В. Г. Міжнародне право / В. Г. Буткевич. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.;
86. Буткевич О. В. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права / О. В. Буткевич. — К.: Україна, 2003. – 800 с.;
87. Варга Ч. Правові традиції? У пошуках правових сімей і культур: відкрита лекція / Ч. Варга; переклад О. В. Ткаченка; за науковою редакцією О. В. Кресіна. – Київ-Львів: ЗУКЦ, 2012. – Серія науково-методичних видань «Академія порівняльного правознавства». – Випуск 24. – 24 с.;
88. Васьковський Е. В. Руководство к толкованию и применению законов : практическое пособие/ Е. В. Васьковський – М., 1997. – 128 с.;
89. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права. / Ю. Л. Власов; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2001. — 179 с.
90. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Ю. Л. Власов — К., 2000. — 190 с.;
91. Вопленко Н. Н. Официальное толкование норм права / Н. Н. Вопленко — М.: Юридическая литература, 1976 – 119 с.;
92. Габричидзе Б. Н. Конституционное право современной России: учебник для вузов / Б. Н. Габричидзе, Б. П. Елисеев., А. Г. Чернявский. – М.: Издательство «Дело и Сервис», 2001. – 416 с.;

- 93.Галуцько В. В. Професійно-правове тлумачення права [Електронний ресурс] / В. В. Галуцько // Форум права. – 2011. – № 2. – режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11gvvptp.pdf> (дата звернення 11.05.2015);
- 94.Головiн А. Застосування методiв юридичної герменевтики в iнтерпретацiйній дiяльностi Конституцiйного Суду України / А. Головiн // Вiсник Конституцiйного Суду України: загальнодержавне перiодичне видання.– 2012. – № 4. –С. 43-54;
- 95.Гончаров В. До питання про змiст юридичної норми як об'єкт її тлумачення (у свiтлi практики Європейського Суду з Прав Людини) / В. Гончаров // Вiсник Львiвського Унiверситету. Серiя Юридична. – Вип. 50. – 2010. – С. 3-11;
- 96.Губаєва Т. В. Язык и право. / Т. В. Губаєва. – М. : Норма, 2010 – 176 с.;
- 97.Гусарєв С. Д. Теорiя права i держави / С. Д. Гусарєв, А. Ю. Олiйник, О. Л. Слюсаренко. – К.: Всеукраїнська асоцiацiя видавцiв «Правова єднiсть», 2008. – 270 с.;
- 98.Дiба I. Особливостi тлумачення договорiв / I. Дiба // Право України – 2006. – № 6 – С. 34-38;
- 99.Дудаш Т. Деякi герменевтичнi поняття у теоретичнiй та практичнiй юриспруденцiї / Т. Дудаш // Вiсник Львiвського унiверситету. Серiя юридична. — Випуск 50. – 2010. – С. 19-24;
100. Євграфов П. Правотлумачна дiяльнiсть Європейського суду з прав людини i її значення для України [Електронний ресурс] / П. Євграфов, В. Тихий // Юридичний вiсник України. – 2005. – № 44 - Режим доступу: http://yurincom.com/ua/yuridichniy_visnyk_ukrainy/overview/?id=1031 (дата звернення 11.05.2015);
101. Євграфова Є. П. Система нацiонального законодавства в

- контексті права (лібертарно-легістський підхід): монографія / Є. П. Євграфова. – К.: КНТ, 2007. – 184 с.;
102. Зверев Е. А. Некоторые проблемы при толковании международных договоров национальными судами Украины / Е. Зверев // Международное публичное и частное право. – 2013. – № 2 (71). – С. 26-29.
103. Зверев Є. О. Договори про уникнення подвійного оподаткування як джерело українського національного права / Є. Зверев // Наукові записки. Том 77, Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2008. – С. 90-93.
104. Зверев Є. О. Міжнародний договір як джерело національного права / Є. Зверев // Наукові записки. Том 103, Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2010. – С. 41-44.
105. Зверев Є. О. Телеологічна теорія у світлі тлумачення міжнародних договорів національними судами: деякі теоретичні міркування. / Є. Зверев // Наукові записки. Том 144-145, Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – С. 45-48.
106. Зверев Є. О. Тлумачення міжнародних договорів: текстуалізм чи договірна теорія? Американська дискусія / Є. Зверев // Вибори та демократія. – № 4 (22) / 2009. – С. 30-33.
107. Зверев Є. О. Тлумачення міжнародних договорів у національному праві. Сучасні теорії та підходи / Є. Зверев // Наукові записки. Том 116, Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2011. – С. 35-37.
108. Зимненко Б. Л. О применении норм международного права судами общей юрисдикции: справочное пособие / Б. Л. Зимненко. – М.:

- Статут; РАП, 2006. – 539 с.;
109. Зубенко А. В. Акти тлумачення норм права в системі правових актів / А. В. Зубенко // Матеріали наукової конференції 23-24 квітня 2009 року. – К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – С. 112-114;
110. Кадикало О. І. Щодо визначення суб'єктів і об'єктів тлумачення правових норм / О. І. Кадикало // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства. Український збірник наукових статей. – 2006. – Випуск XVII. – С. 9-14;
111. Кампо В. Європейська конвенція 1950 року та проблеми захисту прав громадян у діяльності Конституційного Суду України / В. Кампо // Вісник Конституційного Суду України. – № 4-5. – 2011. – С. 104-113;
112. Кампо В. Наукове забезпечення юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України (роздуми небайдужого) [Електронний ресурс] / В. Кампо. – Віче – № 17, 2001. – режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2694/> (дата звернення: 12.05.2015);
113. Канке В. А. Современная философия / В. А. Канке – М.: Издательство «Омега –Л», 2012. – 329 с.;
114. Капліна О. В. Вирок суду як акт тлумачення / О. В. Капліна // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — № 4, 2009. – С. 229-239;
115. Капліна О. В. Проблеми розповсюджувального тлумачення норм кримінально-процесуального права і забезпечення законності правозастосовчої діяльності державних органів, що ведуть кримінальний процес / О. В. Капліна // Університетські наукові записки, № 3, 2005. – С. 274-280;
116. Капліна О. В. Тлумачення норм кримінально-процесуального права за обсягом їх правового змісту / О. В. Капліна // Університетські наукові записки. – № 1-2. – 2005. – С. 223-230;

117. Карабань В. Я. Щодо підстав виходу за межі букви актів законодавства при їх тлумаченні та застосуванні / В. Я. Карабань // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. – Випуск 31. – Одеса: Юридична література, 2007. – С. 36-42;
118. Каращук К. Л. Адміністративно-правове тлумачення – забезпечення прав і свобод людини й громадянина. [Електронний ресурс] / К. Л. Каращук . – режим доступу: <http://radnuk.info/statti/226-admin-pravo/14505-2011-01-18-03-10-01.html> (дата звернення: 12.05.2015);
119. Кашанина Т. В. Юридическая техника: учебник / Т. В. Кашанина. – М.: Эксмо, 2007. – 437 с.;
120. Квіт С. М. Герменевтика / С. М. Квіт – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 42 с.;
121. Квіт С. Герменевтика стилю / С. Квіт – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 143 с.;
122. Кельзен Г. Чисте правознавство / Г. Кельзен. Переклад з німецької О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.;
123. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин – К.: Кондор, 2008. – 477 с.;
124. Кияниця І. Верховенство права як засада застосування Конституційним Судом України норм міжнародного права та рішень міжнародних організацій / І. Кияниця // Вісник Конституційного Суду України. – № 1. – 2006. – С. 43-56;
125. Кожевников Ф. И. Русское государство и международное право (до XX века) / Ф. И. Кожевников. Под редакцией Л. Н. Шестакова. – М.: Зерцало, 2006. – 312 с.;
126. Козлихин И. Ю. История политических и правовых учений: учебник / И. Ю. Козлихин, А. В. Поляков, Е. В. Тимошина. – СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного

- университета, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2007. – 856 с.;
127. Козюбра Н. Авторитет уже не тот. [Электронный ресурс] / Н. Козюбра // Юридическая Практика. – 2011 – № 14 (693). – режим доступа: <http://pravo.ua/article.php?id=100101423> (дата обращения: 12.05.2015);
128. Козюбра М. Верховенство права і Україна / М. Козюбра // Право України. – 2012. – № 1-2 – С. 30-63;
129. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6-18;
130. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна: збірник наукових статей / головний редактор: А. Мелешевич. – К.: Дух і Літера, 2013. – 608 с.;
131. Козюбра М. І. Тенденції розвитку джерел права України в контексті європейських правоінтеграційних процесів / М. І. Козюбра // Наукові записки – Том 26, Юридичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – С. 3-8;
132. Комментарий к Конституции Российской Федерации / редколлегия: Булошников М. Я., Крылов Б. С., Мицкевич А. В., Окуньков Л. А., главные редакторы: Пиголкин А. С., Постников А. Е. – М.: Издательство БЕК, 1996. – 664 с.;
133. Кошиль Ю. Роль каузи у тлумаченні договору / Ю. Кошиль // Українські наукові записки. – № 1 (21). – 2007. – С. 141-145;
134. Комментарий к Конституции Российской Федерации / общая редакция Ю. В. Кудрявцева. – М.: Фонд «Правовая культура», 1996. – 552 с.;
135. Международное право: учебник / ответственные редакторы: В. И. Кузнецов, Б. Р. Тузмухаммедов. – М.: Норма, 2007. – 944 с.;

136. Лазарев В. В. Теория государства и права: учебник для вузов / В. В. Лазарев, С. В. Липень. — М.: Издательство Юрайт, 2010. — 634 с.;
137. Лукашук И. И. Конституции государств и международное право / И. И. Лукашук. — М.: Спарк, 1998. — 124 с.;
138. Лукашук И. И. Международное право. Часть общая / И. И. Лукашук. — М.: БЕК, 1997. — 371 с.;
139. Лукашук И. И. Международное право в судах государств / И. И. Лукашук. — СПб.: СКФ «Россия – Нева», 1993. — 301 с.;
140. Лукашук И. И. Современное право международных договоров: В 2 т.: Т. 2: Действие международных договоров / И. И. Лукашук. — М.: Волтерс Клувер, 2006. — 496 с.;
141. Лукашук И. И. Толкование норм международного права / И. И. Лукашук, О. И. Лукашук. — М.: NOTA BENE, 2002. — 160 с.;
142. Льовін А. В. Комітет Цангера та тлумачення договору про нерозповсюдження ядерної зброї / А. В. Льовін // Четверті юридичні читання: Матеріали Міжнародної наукової конференції 3-4 квітня 2008. — К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. — С. 364-366;
143. Майстренко О. В. Роль тлумачень та роз'яснень законодавства [Електронний ресурс] / О. В. Майстренко // Бюлетень Міністерства юстиції України — 2007. — № 2. — режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/8077> (дата звернення: 13.05.2015);
144. Малента В. Історичні аспекти становлення тлумачення норм права / В. Малента // Вісник Академії адвокатури України — 2010. — Число 1 (17) — С. 18-21;
145. Мартиненко П. Місце і роль конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року в конституційно-правовому механізмі України П. Мартиненко // Вісник Конституційного Суду України. — № 2. — 2002. — С. 10-11;
146. Марченко М. Н. Источники права / М. Н. Марченко. — М.: ТК

- Велби, Издательство Проспект, 2007. – 760 с.;
147. Матвеева Л. Правоінтерпретаційна діяльність як чинник вдосконалення законодавства [Електронний ресурс] / Л. Матвеева // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Вип. 49. – Одеса: Юридична література, 2009. – Режим доступу: <http://www.ua.abslib.com/ukr-istoriya/92724-13-aktualni-problemi-derzhavi-prava-zbirnik-naukovih-prac-vipusk-odesa-yuridichna-literatura-2009-bbk-674ukrya43-437-udk.php> (дата звернення: 13.05.2015);
148. Мережко А. А. Введение в философию международного права. Гносеология международного права / А. А. Мережко. – К.: Юстиниан, 2002. – 189 с.;
149. Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики: монографія / О. О. Мережко. – К.: Таксон, 2002. – 344 с.;
150. Молодецький Р. Співвідношення цивільного законодавства України щодо тлумачення змісту договорів і норм та звичаїв міжнародного приватного права / Р. Молодецький // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – Вип. 24. – С. 315-321;
151. Мурашова Е. Н. Восприятие решений Европейского Суда по правам человека национальными правовыми системами и их реализация в деятельности органов власти национального государства / Е. Н. Мурашова // Журнал российского права. – 2006. – № 3. – С. 144-151;
152. Нерсисянц В. С. Общая теория права и государства: учебник для вузов / В. С. Нерсисянц. — М.: Издательство Норма, 2002. – 552 с.;
153. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общей редакцией В. С. Нерсисянца. — М.: Норма, 2006. – 832 с.;
154. Опотяк С. З. Основні принципи тлумачення норм права [Електронний ресурс] / С. З. Опотяк // Режим доступу:

<http://radnuk.info/statti/249-tioriua-gov/15171-2011-01-21-09-23-10.html>

(дата звернення: 13.05.2015);

155. Осминин Б. И. Принятие и реализация государствами международных договорных обязательств / Б. И. Осминин. – М.: Волтерс Клувер, 2006. – 386 с.;
156. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія / Н. М. Пархоменко. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2008. – 336 с.;
157. Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР / А. С. Пиголкин. — М.: Госюриздат, 1962. – 166 с.;
158. Погребняк С. П. Роль основоположних принципів у застосуванні права / С. П. Погребняк // Проблеми філософії права. – 2008-2009. – Т. VI-VII. – С. 124-134;
159. Прийменко О. Статична теорія тлумачення права / О. Прийменко // Механізм правового регулювання у правоохоронній і правозахисній діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні юридичні читання). Матеріали міжнародної курсантсько-студентської наукової конференції 11 листопада 2005 р., Львів, 2005. – С. 241-243;
160. Путинский Б. И. Теория и практика договорного регулирования / Б. И. Путинский. — М.: ИКД «Зерцало-М», 2008. – 224 с.;
161. Рабінович П. Правотлумачення у конституційному судочинстві: герменевтичні аспекти [Електронний ресурс] / П. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2006. – № 39. – режим доступу: http://www.yurincom.com/ua/legal_bulletin_of_Ukraine/publications/?aid=1441&rid=65 (дата звернення: 14.05.2015);
162. Рабінович С. П. Конвенційність versus Конституційність? / С. П. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2008. – № 18–19. – С. 18;
163. Радько Т. Н. Хрестоматия по теории государства и права / под

- общей редакцией И. И. Лизиковой. – М.: Проспект, 2009. – 720 с.;
164. Рассолов М. М. Теория государства и права / М. М. Рассолов. – М.: Издательство Юрайт, 2010. – 635 с.;
165. Савенко М. Роль міжнародно-правових актів у діяльності Конституційного Суду України із захисту прав і свобод людини / М. Савенко // Вісник Конституційного Суду України. – № 2. – 2001. – С. 72-79;
166. Савенко М. Співвідношення судової практики Конституційного Суду України із судовою практикою Європейського суду з прав людини / М. Савенко // Вісник Конституційного Суду України. – № 1. – 2006. – С. 30-42;
167. Самсін І. Методологічний шлях від декларації професійності суддів до їх інтелектуальної незалежності / І. Самсін // Вісник національної академії прокуратури України. – № 1. — 2011. – С. 95-101;
168. Селівон М. Гармонізація положень національного законодавства з нормами міжнародного права та їх застосування в практиці Конституційного Суду України / М. Селівон // Вісник Конституційного Суду України. – № 3. – 2003. – С. 36-51;
169. Сергієнко Н. Взаємодія міжнародного та національного права в практиці Конституційного Суду України / Н. Сергієнко // Вісник Конституційного Суду України. — № 6. – 2004. – С. 116-125;
170. Сергієнко Н. Міжнародні договори у практиці органів конституційної юрисдикції європейських держав: контроль конституційності положень міжнародно-правових актів / Н. Сергієнко // Вісник Конституційного Суду України. — № 1. – 2007. – С. 45-56;
171. Скомороха В. Захист прав і свобод людини Конституційним Судом України в контексті практики Європейського суду з прав людини / В. Скомороха // Вісник Конституційного Суду України. — № 2. – 2001. – С. 40-47;

172. Скурко Е. В. Принципы права: монография / Е. В. Скурко. – М.: Ось-89, 2008. – 192 с.;
173. Смирнов А. В. Толкование норм права: учебно-практическое пособие / А. В. Смирнов, А. Г. Манукян. — М.: Проспект, 2008. – 144 с.;
174. Соловйов О. Особливості тлумачення міжнародних договорів координуючого характеру (до питання ефективного цільового тлумачення Конвенції про захист прав і основних свобод людини) [Електронний ресурс] / О. Соловйов // Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи . – 31 березня 2006 р.. – режим доступу: <http://www.khpg.org/en/pda/index.php?id=1157012616> (дата звернення: 14.05.2015);
175. Темченко В. Особливості співвідношення Європейської конвенції з прав людини, практики Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України / В. Темченко // Вісник Конституційного Суду України. — № 4. – 2007. – С. 91-99;
176. Тихий В. Правотлумачення Конституційним Судом України та правова природа його рішень / В. Тихий // Вісник Конституційного Суду України. — № 1. – 2001. – С. 62-71;
177. Тодыка Ю. Н. Конституция Украины: проблемы теории и практики: монография / Ю. Н. Тодыка. – Х.: Факт. – 2000. – 608 с.;
178. Конституция Российской Федерации: Научно-практический комментарий. / Под редакцией Б. Н. Топорнина. – М.: Юрист, 1997. – 716 с.;
179. Трагнюк О. Національний суд і тлумачення міжнародних договорів [Електронний ресурс] / О. Трагнюк // Юридичний журнал. – 2003. – № 4. – режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=215> (дата звернення:

- 14.05.2015);
180. Трагнюк О. Тлумачення норм міжнародних договорів національним судом [Електронний ресурс] / О. Трагнюк // Право України. – 2001. – № 3. – режим доступу: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/832/%D2> (дата звернення: 14.05.2015);
181. Усанов В. Е. Конституционное (государственное) право Российской Федерации: учебник / Под общей редакцией Хмелевской С. А., Хмелевского С. В. – М.: ПЕР СЭ, 2003. – 576 с.;
182. Ушаков Н. А. Государство в системе международно-правового регулирования: учебное пособие / Н. А. Ушаков. – М., 1997. – 62 с.;
183. Хижняк В. С. Реализация международных обязательств России в области прав человека в свете проблемы соотношения международного и внутригосударственного права РФ / В. С. Хижняк // Государство и право. – 2007. – № 8. – С. 31-38;
184. Черданцев А. Ф. Толкование права / Общая теория государства и права: Академический курс. Под редакцией М. Н. Марченко Т. 2. – М.: Зерцало, 1998. – 600 с.;
185. Черкес М. Ю. Міжнародне право: підручник / М. Ю. Черкес. – К.: Правова єдність, 2009. – 392 с.;
186. Черниченко С. В. Теория международного права. В 2-х томах. Т. 1: Современные теоретические проблемы / С. В. Черниченко. – М.: Издательство «НИМП», 1999. – 531 с.;
187. Чубар Л. Гармонізація законодавства України в галузі правосуддя з вимогами Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини / Л. Чубар // Вісник Конституційного Суду України.. – 2000 – № 6. – С. 72-77;
188. Шаповал В. Конституція і співвідношення національного та міжнародного права (порівняльний аналіз) / В. Шаповал // Юридична

- газета. – 2006. — № 10. – С. 4;
189. Шевчук С. Творча роль судді у процесі тлумачення конституції / С. Шевчук // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. — № 4. – С. 100-109;
190. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – Тула: Автограф, 2001. – 720 с.;
191. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – М.: Спарк, 1995. – 335 с.;
192. Шилина Е. М. Толкование права: теоретические и практические аспекты / Е. М. Шилина. — Минск: Тесей, 2008. – 96 с.;
193. Шлянцев Д. А. Комментарий к Федеральному закону «О международных договорах Российской Федерации» (постатейный) / Д. А. Шлянцев. – М.: ЗАО «Юстицинформ», 2006. – 136 с.;
194. Шугрина Е. С. Техника юридического письма / Е. С. Шугрина. – М., 2000. – 272 с.;
195. Шумилов В. М. Международное право / В. М. Шумилов. – М.: ТК Велби, 2008. – 485 с.;
196. M. P. van Alstine. Dynamic Treaty Interpretation // University of Pennsylvania Law Review – 1998. – Volume 146, No. 3. – pp. 687-793;
197. Applicability of the Obligation to Arbitrate under Section 21 of the U.N. Headquarters Agreement of 26 June 1947 // ICJ Reports. 1988;
198. J. de Aréchaga. International Law In the Past Third Of a Century / L. Henkin, R. C. Pugh, O. Schachter, H. Smit. International Law. Cases and Materials, West Publishing Co., St. Paul., 1993. – pp. 420-422;
199. A. Aust. Modern Treaty Law and Practice. – Cambridge University Press, 2000. – 443 pp.;
200. A. Barak. The Judge in the Democracy. – Princeton University Press, 2008. – 368 pp.;
201. F. Becker, A. Campbell. International Treaties in Germany: The

- Legislative Competence of Parliament and the Interpretative Competence of the Courts // *European Public Law*. – 2007. – Volume 13, Issue 2. – pp. 289-309;
202. D. J. Bederman. *Classical Canons: Rhetoric, Classicism and Treaty Interpretation*. — Ashgate: Aldershot, Burlington, Singapore, Sydney, 2001. – 340 pp.;
203. D. S. Berry. *Hyper-Interpretation: Promise or Peril?* // *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law)*. – 2008. – Volume 102. – pp. 416-420;
204. B. Bix. *Questions in Legal Interpretation / Law and Interpretation. Essays in Legal Philosophy*. Editor A. Marmor. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – pp. 137-154;
205. M. Bódig. *Legal Interpretation, Intentionalism, and the Authority of Law* // *Acta Juridica Hungarica*. – 2007. – Volume 48, No. 2. – pp. 125-142;
206. W. Brugger. *Legal Interpretation, Schools of Jurisprudence, and Anthropology: Some Remarks from a German Point of View* // *The American Journal of Comparative Law*. – 1994. – Volume 42, No. 2. – pp. 395-421;
207. G. L. Bruns. *Law and Language: Hermeneutics of the Legal Text / Legal Hermeneutics. History, Theory, and Practice*. – Edited by G. Leyh. – University of California Press, 1992. – pp. 21-34;
208. J. A. Bush. *How Did We Get Here? Foreign Abduction After Alvarez-Machain* // *Stanford Law Review*. – 1992-1993. – Volume 45. – pp. 939-969;
209. J. A. Cahn. *Saks: A Clarification of the Warsaw Convention Passenger Liability Standard* // *The University of Miami Inter-American Law Review*. – 1985. – Volume 16, No. 3. – pp. 539-558;
210. B. E. Carter, P. R. Trimble. *International Law*. – Little, Brown and Company, Boston, 1991. – 1444 pp.;

211. D. Criddle. The Vienna Convention on the Law of Treaties in U.S. Treaty Interpretation // Virginia Journal of International Law Association. – 2003-2004. – Volume 44, Issue 1. – pp. 431-500;
212. L. F. Damrosch. Is International Law Part of U.S. Law? Understanding an Awkward Relationship: Interpreting U.S. Treaties in Light of Human Rights Values // New York Law School Law Review. – 2002-2003. – Volume 46. – pp. 43-62;
213. D. J. Devine. The Relationship between International Law and Municipal Law in Light of the Constitution of the Republic of Namibia // Case Western Reserve Journal of International Law. – 1994. – Volume 26, Issues 2-3. – pp. 295-314;
214. Displacement of State Laws by Treaties // Columbia Law Review. – 1914. – Volume 14, No. 8. – pp. 667-669;
215. R. Dworkin. Law's Empire. – Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 1986. – 470 pp.;
216. T. Endicott. Legal Interpretation [Electronic resource] // University of Oxford Legal Research Paper Series. – 2011. – Paper No. 39/2011. – Access regime: <http://ssrn.com/abstract=1872883> (date accessed: 14.05.2015);
217. T. A. O. Endicott. Putting Interpretation in Its Place // Law and Philosophy. – 1994. – Volume 13, No. 4. – pp. 451-479;
218. W. N. Eskridge, P. P. Frickey. Statutory Interpretation as Practical Reasoning // Stanford Law Review. – 1990. – Volume 42, No. 2. – pp. 321-384;
219. W. N. Eskridge. The New Textualism // UCLA Law Review. – 1990. – Volume 37. – pp. 621-691;
220. M. D. Evans. International Law. – Oxford University Press, Oxford, 2006. – 833 pp.;
221. A. P. Fachiri. Interpretation of Treaties // The American Journal of International Law. – 1929. – Volume 23, No. 4. – pp. 745-752;

222. D. Fairman. *The Interpretation of Treaties* // *Transactions of the Grotius Society*, 1934. – Volume 20: *Problems of Peace and War, Papers Read before the Society in the Year 1934.* – pp. 123-139;
223. O. M. Fiss. *Objectivity and Interpretation* // *Stanford Law Review.* – 1982. – Volume 34, No. 4. – pp. 739-763;
224. G. Fitzmaurice. *The Law and Procedure of the International Court of Justice: Treaty Interpretation and Certain Other Treaty Points* / M. Dixon, R. McCorquodale, S. Williams. *Cases and Materials on International Law.* – Oxford University Press, Oxford, 2011. – pp. 81-82;
225. *International Law. Cases and Materials.* Editors: W. Friedman, O. J. Lissitzyn, R. C. Pugh. – West Publishing Co., 1969. – 1205 pp.;
226. R. K. Gardiner. *Treaty Interpretation.* – Oxford University Press, Oxford, 2008. – 407 pp.;
227. A. Glashausser. *Difference and Deference in Treaty Interpretation* // *Villanova Law Review.* – 2005. – Volume 50. – pp. 25-86;
228. J. Goldsworthy. *Interpreting Constitutions: A Comparative Study.* – Oxford University Press, Oxford, 2007. – 384 pp.;
229. J. J. E. Gracia. *Relativism and the Interpretation of Texts* / J. Margolis, T. Rockmore. *The Philosophy of Interpretation.* – Blackwell Publishers, Oxford, Maiden, 2000. – pp. 43-62;
230. H. Grotius. *The Rights of War and Peace. Book II.* – Editor: R. Tuck. – Liberty Fund, Indianapolis, 2005. – 1625 pp.;
231. J. Habermas. *Between Facts and Norms.* – Polity Press, Cambridge, 2009. – 631 pp.;
232. D. Hoy. *Interpreting the Law: Hermeneutical and Poststructuralist Perspectives* // *Southern California Law Review.* – 1985. – Volume 58, No. 1. – pp. 135-176;
233. C. Hyde. *Concerning the Interpretation of Treaties* // *The American Journal of International Law.* – 1909. – Volume 3, No. 1. – pp. 46-61;

234. Interpretation and Construction of contracts // The American Law Register. – 1863. – Volume 11, No. 3. – pp. 129-139;
235. T. P. Ion. Sanctity of Treaties // The Yale Law Journal. – 1911. – Volume 20, No. 4. – pp. 268-291;
236. Jesse Lewis (The David J. Adams) Claim (United States v. Great Britain). Claims Arbitration under the Special Agreement of August 18, 1910, 1921 / L. Henkin, R. C. Pugh, O. Schachter, H. Smit. International Law. Cases and Materials, West Publishing Co., St. Paul., 1993;
237. D. Kennedy. The Turn to Interpretation // Southern California Law Review. – 1985. – Volume 58 – pp. 251-275;
238. J. Kleinheisterkamp. Legal Certainty in the MERCOSUR: The Uniform Interpretation of Community Law // NAFTA: Law and Business Review of the Americas. – 2000. – Volume 6. – pp. 5-34;
239. M. Koskenniemi. From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument / M. Dixon, R. McCorquodale, S. Williams. Cases and Materials on International Law. – Oxford University Press, Oxford, 2011. – p. 83;
240. M. Krausz. Interpretation and Transformation. – Rodopi. Amsterdam, New York, 2007. – 154 pp.;
241. H. Lauterpacht. Some Observations on Preparatory Work in the Interpretation of Treaties // Harvard Law Review. – 1935. – Volume 48, No. 4. – pp. 549-591;
242. A. Lee. Comments: United States v. Alvarez-Machain: The Deleterious Ramifications of Illegal Abductions // Fordham International Law Journal. – 1993. – Volume 17, Issue 1. – pp. 126-189;
243. B. Levenbook. The Sustained Dworkin // University of Chicago Law Review. – 1986. – Volume 53, No. 3. – pp. 1108-1126;
244. H. Lindhal. Dialectic and Revolution: Confronting Kelsen and Gadamer on Legal Interpretation // Cardozo Law Review. – 2002-2003. –

- Volume 24. – pp. 769-798;
245. J. Lowe. Note: What Would Grotius Do? Methods and Implications of Incorporating the Contract Law Doctrine of Illusory Promises Into the Law of Treaty Interpretation // Washington University Global Studies Law Review. – 2007. – Volume 6. – pp. 703-722;
246. I. Maclean. Interpretation and Meaning In the Renaissance: The Case of Law. – Cambridge University Press, Cambridge, New York, Port Chester, Sydney, 1992. – 237 pp.;
247. C. J. Mahoney. Treaties as Contracts: Textualism, Contract Theory, and the Interpretation of Treaties // The Yale Law Journal. – 2007. – Volume 116, No. 4. – pp. 824-857;
248. A. Marmor. Interpretation and Legal Theory. – Hart Publishing, Oxford, Portland, 2005. – 179 pp.;
249. J. H. Merryman. The Italian Style III: Interpretation // Stanford Law Review. – 1966. – Volume 18, No. 4. – pp. 583-611;
250. A. de Mestral, E. Fox-Decent. Rethinking the Relationship between International and Domestic Law // McGill Law Journal/Revue de droit de McGill. – 2008. – Volume 53. – pp. 573-648;
251. M. S. Moore. Interpreting Interpretation // Law and Interpretation. Essays in Legal Philosophy. Editor: A. Marmor. – Clarendon Press, Oxford, 1997. – pp. 1-30;
252. R. Mushkat. International Law in HKSAR Courts // California Western International Law Journal. – 1998. – Volume 28. – pp. 353-377;
253. D. Patterson. Editor's Symposium: What Is Legal Interpretation? Interpretation in Law // San Diego Law Review. – 2005. – Volume 42, Issue 2. – pp. 685-710;
254. E. W. Patterson. The Interpretation and Construction of Contracts // Columbia Law Review. – 1964. – Volume 64, No. 5. – pp. 833-865;
255. J. J. Paust, J. M. van Dyke, L. A. Malone. International Law and

- Litigation in the U.S. – Thomson-West, 2000. – 1135 pp.;
256. T. A. Peters. Comment: Olympic Airways v. Husain: The United States Supreme Court Expands the Scope of an “Accident” for Purposes of Article 17 of the Warsaw Convention and Consequently Contradicts Its Application of Multilateral International Treaty Interpretation // Oklahoma City University Law Review, Spring. – 2006. – Volume 31, Issue 1. – pp. 193-208;
257. K. C. Randall. The Treaty Power // Ohio State Law Journal. – 1990. – Volume 51, Issue 5. – pp. 1089-1126;
258. J. Raz. Interpretation without Retrieval / Law and Interpretation. Essays in Legal Philosophy. Editor: A. Marmor, Clarendon Press, Oxford, 1997. – pp. 155-176;
259. P. Ricoeur. Hermeneutics and the Human Sciences / Editor: J. B. Thompson. – Cambridge University Press, Editions de la Maison des Sciences de l’Homme, Paris, 1998. – 314 pp.;
260. P. Ricoeur. The Model of the Text: Meaningful Action Considered as a Text // New Literary History. – 1973. – Volume 5, No. 1. – pp. 91-117;
261. M. A. Rogoff. Interpretation of International Agreements by Domestic Courts and the Politics of International Treaty Relations: Reflections on Some Recent Decisions of the United States Supreme Court // The American University Journal of International Law & Policy. – 1996. – Volume 11, Issue 4 – pp. 559-686;
262. B. Rüthers, A. Birk. Rechtstheorie. 4. Auflage. – Verlag C. H. Beck, München, 2008. – 618 s.;
263. A. A. Schiller. Roman Interpretatio and Anglo-American Interpretation and Construction // Virginia Law Review. – 1941. – Volume 27, No. 6. – pp. 733-768;
264. F. D. E. Schleiermacher. Foundations: General Theory and Art of Interpretation / The Hermeneutics Reader. Editor: R. Moeller-Vollmer. –

- Continum, New York, 2006. – pp. 72-97;
265. C. J. Schwindt. Interpreting the United Nations Charter: From Treaty to World Constitution // U. C. Davis Journal of International Law & Policy. – 2000. – Volume 6, Issue 2. – pp. 193-216;
266. J. Semmelmann. United States v. Alvarez-Machain // The American Journal of International Law. – 1992. – Volume 86, No. 4. – pp. 811-820;
267. H. Silving. A Plea for a Law of Interpretation // University of Pennsylvania Law Review. – 1950. – Volume 98, No. 4. – pp. 499-529;
268. I. M. Sinclair. The Principles of Treaty Interpretation and Their Application by the English Courts // The International and Comparative Law Quarterly. – 1963. – Volume 12, No. 2. – pp. 508-551;
269. M. Staake. What are we looking for? – The aim of legal interpretation / Interpretation in Polish, German and European Private Law. Editors: B. Heiderhoff, G. Zmij. – Selluer, Munich. – 2011. – pp. 31-45;
270. H. J. Steiner, D. F. Vagts. Transnational Legal Problems: Materials and Text. – The Foundation Press, Inc., Mineola, New York, 1976. – 1429 pp.;
271. N. Stoljar. Survey Article: Interpretation, Indeterminacy and Authority: Some Recent Controversies in the Philosophy of Law // The Journal of Political Philosophy. – 2003. – Volume 11, No. 4. – pp. 470-498;
272. S. S. Sullivan. Rethinking Treaty Interpretation // Texas Law Review. – 2008. – Volume 86, No. 4. – pp. 777-818;
273. Symposium on Legal and Political Hermeneutics: Legal and Political Hermeneutics, or Principles of Interpretation and Construction in Law and Politics, With Remarks on Precedents and Authorities: Charter III // Cardozo Law Review. – 1995. – Volume 16. – pp. 2049;
274. T. Tajti. Non-Law-Making Treaties. To What Extent is Private & Commercial Contract Law of Relevance? The Gabcikovo-Nagymaros Dispute / T. Tajti. Public Law for Business Lawyers, Central European

- University, Legal Studies Department, Budapest, 2010-2011. – 282 pp.;
275. The Interpretation of Treaties by United States Courts // Columbia Law Review. – 1930. – Volume 30, No. 4. – pp. 521-527;
276. P. M. Tiersma. The Ambiguity of interpretation: distinguishing Interpretation from Construction // Washington University Law Quarterly. – 1995. – Volume 73. – p. 1095;
277. Z. Tobor, T. Pietrzykowski. Does theory of Contractual Interpretation rest on a Mistake? / Interpretation in Polish, German and European Private Law. Editors: B. Heiderhoff, G. Zmij. – Selluer, Munich. – 2011. – pp. 15-29;
278. E. Vattel. The Law of Nations. – T. & J. W. Johnson, Philadelphia, 1863. – 896 pp.;
279. T. Vesting. Rechtstheorie. – Verlag C. H. Beck, München, 2007. – 165 s.;
280. J. Wessel. Relational Contract Theory and Treaty Interpretation: End-Game Treaties v. Dynamic Obligations // New York University Annual Survey of American Law. – 2004. – Volume 60, Issue 1. – pp. 149-186;
281. Q. Wright. The Legal Nature of Treaties // The American Journal of International Law. – 1916. – Volume 10, No. 4. – pp. 706-736;
282. R. Zippelius. Rechtsphilosophie. – Verlag C. H. Beck, München, 2011. – 226 s.
283. I. Zvieriev. EU impact on the interpretation of international treaties by Ukrainian courts // Studia Juridica et Politica Jaurinensis. – 2014. – No. 1. – P. 69-74.
284. I. Zvieriev. The interpretation power of Ukrainian Constitutional Court as one of the main reasons of Ukrainian crisis of 2013-2014 // Міл'ники Права в Стредоеурóпском priestore 2014. – S. 856-860.

Енциклопедичні та довідкові джерела

285. Барихин А. Б. Большая юридическая энциклопедия /

- А. Б. Барихин. – М.: Книжный мир, 2010. – 960 с.;
286. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. Т. 4 / В. И. Даль. — М.: Русский язык, 1982. — 683 с.;
287. Енциклопедія українознавства: в 3 т. Т. 2. / головний редактор. В. Кубійович. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1995. – 431 с.;
288. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. — М.: Советская Энциклопедия, 1973. – 848 с.;
289. Сучасний тлумачний словник української мови: 100000 слів // укладачі: Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульнюк / за загальною редакцією В. В. Дубічинського. – Х.: ВД «Школа». – 2009. – 1008 с.;
290. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров. – М., 2006. – 972 с.;
291. The American Restatement (Second) of Contracts, P. 20. Cited by: J. H. Herbots. Interpretation of Contracts / Elgar Encyclopedia of Comparative Law / Editor: J. M. Smits, Elgar Publishing, Cheltenham, Northampton, 2006. – 821 pp.;
292. Black's Law Dictionary. Eighth edition / Editor in Chief B. A. Garner. – St. Paul: Thomson-West, 2007. – 1810 pp.;
293. J. Dickson. Interpretation and Coherence in Legal Reasoning [Electronic resource] // Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2010. – Access regime: <http://plato.stanford.edu/entries/legal-reas-interpret/> (date accessed: 14.05.2015);
294. J. M. Smits. Elgar Encyclopedia of Comparative Law. – Elgar Publishing, Cheltenham, Northampton, 2006. – 821 pp.